

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO X. **I**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

X. letnik Ljubljana 1962 1. zvezek

Vsebina prvega zvezka:

- B. Otorepec: Iz zgodovine gradu Dragomelj — Stran 1
J. Gašperšič: O tehniki in opremi nekdanjih rudarjev na Jelovici
— Stran 9
I. Zelko: Murska Sobota — Stran 20
I. Slokar: Začetki kemične industrije v Ljubljani in njeni okolici
— Stran 30
J. Jenko: Vrhniška lokalna železnica — Stran 35
B. Gerlanc: Založništvo, periodični tisk in knjigotrštvo — Stran 42
I. Simonič: Šolske kronike — Stran 47
R. Ogrin: Vrhniški mitničarji — Stran 50
B. Kiauta: Ferdinand Schmidt, prvi raziskovavec jamskih živali —
Stran 54
B. Reisp: Mayrjev Catalogus librorum, prvi v Ljubljani tiskani knjižni
katalog, spet v evidenci — Stran 59

ZGODOVINSKO BRANJE:

- J. Šorn: Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku — Stran 62
B. Marušič: Jadranski koledar 1961 — Stran 62
B. Marušič: Studi Goriziani 1960 — Stran 62
F. Rozman: Metod Mikuž, Druga svetovna vojna — Stran 63
L. Tratnik: Jože Dular, Metlika skozi stoletja — Stran 63
B. Marušič: Skopo, 24. julija 1960 — Stran 64
J. Šorn: Loški razgledi VIII. - 1961 — Stran 64
J. Šorn: Celjski zbornik 1961 — Stran 64

Na ovitku:

Ulaka, spomenik NOB (Foto Rajko Ranfl)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino —
Predstavnik dr. Jože Šorn — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo
in uprava v Ljubljani, Mestni trg 2/II — Tekoči račun pri Narodni banki št. 600-14-3-625
(Ljubljana, Miklošičeva 8). Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 din

IZ ZGODOVINE GRADU DRAGOMELJ

BOZO OTOREPEC

STARI DVOR IN STOLP DRAGOMELJ

Le malokdo še ve, da je nekoč, streljaj od vasi Dragomelj ob Pešati, stal zanimiv grad. Samo vajeno oko bi moglo danes še spoznati, kje se je dvigal nekoč grajski kompleks. Od njega je namreč ostala le rahla sled nasipa in grajskega jarka, po katerem je bila okrog in okrog speljana voda Pešate. Grad Dragomelj je bil namreč primer utrjenega gradu v ravnini in je zato med našimi gradovi prav gotovo zanimivost.¹

Doslej so v literaturi omenjali, da je prvo poročilo o njem iz leta 1497,² toda grad je bil nedvomno starejši. Njegova zgodovina je kar zanimiva, zato si jo bomo ogledali, kolikor nam je pač to po ohranjenih virih mogoče.

Začetki utrjenega dvora na tem kraju segajo še daleč tja v srednji vek. Bil je verjetno sedež manjšega pridvornega gospodarstva. Starejša uprava zemljiških gospodstev pri nas je namreč v IX.—XII. stol. slonela na posameznih dvorih (*curia*, hof), ki so bili središča manjših gospodarsko-upravnih enot, h katerim je spadalo določeno število kmečkih gruntov. Nekateri so nastali na mestu večjih dvorov starslovenske dobe. Ti dvori so bili večje lesene ali na pol zidane stavbe, od katerih so bile nekatere obdane s palisadami, jarki in nasipi. Včasih je nastala v bližini takega dvora cerkev, tržišče ali kasneje utrjen grad, vendar slednji šele od XII. stoletja dalje. Kar se je do XII. stoletja imenovalo

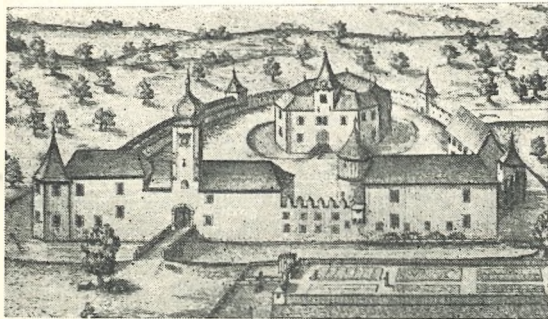
grad, je bil velikokrat le utrjen dvor, stolp ali staro gradišče, obdano pogosto z močvirjem ali jarkom, napolnjenim z vodo.³ Zelo verjetno gre v Dragomlju za tak primer sicer kasnega razvoja dvora v utrjen grad. Domnevati smemo, da so številni dvori, ki se omenjajo med Savo in Kamnikom, ostanki nekdanjega pridvornega gospodarstva. Na tem ozemlju se v srednjem veku omenjajo dvori v Zapricah (Apecz),⁴ Volčjem potoku,⁵ »Plekar«⁶ pri Kamniku ob Bistrici,⁶ Mali Loki,⁷ Perovem,⁸ Lužah pri Št. Jakobu ob Savi,⁹ Ihanu¹⁰ in na Pešati.¹¹

Dvor v Dragomlju se omenja že leta 1312, ko je Eva, sestra ljubljanskega meščana Tomaža, imenovanega »pri vratih«,¹² vdova po lovskem mojstru Ruprehtu, bolna in brez dedičev, poklonila Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani 30 mark oglej. pfen. ter mu zato zastavila svoj *dvor v Dragomlju* (houe dacz Dragoemel). Na tem dvoru je takrat »sedel«, kot je bila v srednjem veku oznaka za naseljenega kmeta, neki Mihel. Poleg dvora je redu zastavila še dve kmetiji v Dragomlju, na katerih sta bila Jakob in Jernej, Lubejeva sinova. Vse to je dobila svojčas za 30 mark oglej. pfen. za jutrnjo od prvega moža Haincza iz Dragomelja.¹³ V drugi listini pa je redu poklonila še tri kmetije na Rači, v Savljah in v Selu pri Šempetru.¹⁴

Iz gornje listine torej izvemo, da je bil konec XIII. ali v začetku XIV. stoletja dvor v Dragomlju, na katerem je živel neki Haincz, ki se je imenoval po njem. Morda je bil iz vrst svobodnih kmetov ali celo nižji plemič, na kar bi kazala žena iz vrst svobodnih meščanov.

L. 1315 se omenja kot priča v neki listini »Richtentantz von Dragoemel«.^{14a}

Naslednja vest v ohranjenih virih o dvoru v Dragomlju je šele iz leta 1374. Takrat je »Penczel«¹⁵ Šempeterčan, sin Alberta II. Šempeterčana iz znane ljubljanske rodbine (omenjen 1348—1374, v letih 1361—1366 vicedom na Kranjskem),¹⁵ podaril svoji ženi Ani za jutrnjo 300 mark pfen. beneških šil. ter ji zato nakazal dohodke od dvora v Dragomlju, dvora v Št. Pavlu ter od kmetij v Podgorici, Zalogu, Dragomlju, mlina v Beričevem, broda čez Savo pri Črnučah, dalje

Grad Dragomelj v drugi polovici XVII. stoletja (po Valvasorju XI, 121)

kmetij v Hrastniku, Kraščah, na Gori in v Soteski, slednjih vse v okolici Moravč.¹⁹ V tej listini se prvič omenja dvor v Št. Pavlu, o katerem potem ni več omemb v virih, je pa tudi dokaz za starost cerkve v tem kraju. Tudi nekdanji brod v Črnučah se v doslej znanih virih tu prvič omenja. »Penczel« Šempeterčan se v drugih virih omenja od l. 1368, ko je bil sodnik v Kamniku,¹⁷ do l. 1407, ko je živela še vdova Marjeta.¹⁸ Morda je istoveten s »Peczleinom« iz Ljubljane, ki je bil 1376 gradiščan v Senožčah.¹⁹ Sin Hans je l. 1421 poklonil samostanu v Gornjem gradu kmetijo na Pešati,²⁰ kar je ena od zadnjih vesti o ljubljanskih Šempeterčanih.

Toda že dvanajst let kasneje (1386) sta Ana in »Penczel« prodala svoj stolp *Dragomelj* (turen Dragomel) z vsem, kar je spadalo zraven in kar je bilo jutrnja Ane (bila je iz rodu Limberških), Hugonu Devinske-mu,²¹ ki je bil v letih 1385—1389 deželni glav-ar na Kranjskem.²² Za vse sta dobila 250 zlatnikov. Lahko bi torej domnevali, da je »Penczel« Šempeterčan v letih 1374—1386 pri svojem dvoru v Dragomlju sezidal utrjen stolp, ker bi se ta sicer omenjal že l. 1374. S tem je položil temelj kasnejšemu gradu. Le-ta se omenja l. 1411, ko je Jurij Wachsenstainer dobil od naslednika Devinskih, Reinprechta Walseejca, do preklica v fevd *grad Dragomelj* (geschloss Dragomel).^{22a}

Usoda tega gradu ter njegovim nadaljnji lastniki nam za precej dolgo naslednjo dobo niso znani. Morda je bil eden od teh Herman iz Dragomlja, ki je l. 1428 z Osano, hčerjo bratranca Lovrenca, prodal kmetijo in njivo v Dragomlju, fevd deželnega kneza, ljubljanskemu meščanu Sore Tuttorju (Tucher? = suknjar) in ženi Elizabeti.²³ Leta 1440 je neka Elizabeta, žena ljublj. meščana Petra Vidica predala to kmetijo in njivo svojemu možu,²⁴ leta 1444 pa ju je spet dobil v fevd Erazem Sore iz Ljubljane, verjetno sin gornjega Soreta.²⁵

O gradu v Dragomlju pa nam viri vse XV. stoletje trdovratno molče. Šele proti koncu tega stoletja se v ohranjenih virih pojavi grad Dragomelj kot nekak fevdalni sedež

Svojeročeni podpis Franca Glanhoferja (na listini 1539, april 24, Ljubljana v KALj)

Odtis pečatnega prstana Franca Glanhoferja

(sitz Dragomel). Verjetno je bil že v lasti ljubljanskega meščana Anžeta Glanhoferja. Z imenom te rodbine je povezana usoda gradu skoraj tja do srede XVI. stoletja.

GLANHOFERJI IN GRAD DRAGOMELJ

Rodbina Glanhofer verjetno izvira iz Glanhofena, manjšega kraja v bližini koroškega Trga (Feldkirchen).²⁶ Ime ljubljanskega meščana Anžeta Glanhoferja se v ohranjenih virih pojavi prvič l. 1478,²⁷ ko je od deželnega kneza cesarja Friderika III. dobil za dve leti v zakup mitnico v Šembijah (S. Viach, S. Vyor) pri Knežaku,²⁸ na cesti Ljubljana—Reka. To mitnico je imel pred njim v zakupu Vid Perl. Isto leto je dobil od cesarja posebno dovoljenje, da sme jemati les za kurjavo v ces. gozdu v Utiku.²⁹

Toda že štiri leta kasneje se pojavi Glanhofer kot nakladničar v Ljubljani. L. 1482 proda skupaj z ženo Apolonijo kmetijo v Smrjenah v iški fari samostanu v Bistri. Na tej prodajni listini je prvič ohranjen njegov pečat z napisom in letnico 1480.³⁰

Kdaj in kako je prišel v posest gradu Dragomelj, iz virov ni razvidno. Le po okolnostih in dejstvu, da je bil pozneje last žene Apolonije, smemo sklepati na to. Vemo, da je l. 1485 dobil od cesarja Friderika III. v fevd dva dela desetine v Dragomlju in pri Št. Pavlu od 14 kmetij, ki mu jo je prodala Kristina, vdova Vida Perla.³¹ Ta desetina je bila nekoč fevd Jamskih in in jo je po njihovi fevdni knjigi iz l. 1453 najprej imel ljubljanski meščan Melhior Posch, ki pa jo je prodal Vidu Perlu in jo je njegova vdova Kristina prejela v fevd,³² kasneje pa, kot smo že videli, prodala Glanhoferju. Ta desetina v Dragomlju in Št. Pavlu je bila razdeljena na več delov. En del je 1453 imel Ljubljančan

Anže Hayna,³³ l. 1469 pa je Nikolaj Jamski prepustil del te desetine meščanskemu špi-talu v Ljubljani.³⁴

Vid Perl je bil ok. 1470 cesarski mitničar v Trstu, kasneje pa je bil pred Glanhofe-rem zakupnik mitnice v Šembijah. Žena Kri-stina je bila verjetno iz Ljubljane, saj se tu omenjajo njeni sorodniki in je še po smrti moža vzdrževala trgovske stike z Ljubljano.³⁵

Tudi Anže Glanhofe je bil trgovec. Leta 1487 se omenja kot priča v neki listini, izdani v Gorici,³⁶ verjetno, ko je bil tam po trgov-skih opravkih. Dve leti kasneje mu je Trža-čan Bonomo, sin Lazarja de Bonomo iz Trsta izdal v Ljubljani zadolžnico za 200 dukatov za prejete ovčje kože ter mu zato zastavil hiše in posest v Trstu.³⁷ Toda še do svoje smrti ni Bonomo izplačal tega dolga in Glan-hoferjev sin Bernard je l. 1503 zahteval se-kvester nad Bonomovim imetjem in izplačilo dolga. Toda ker je F. Foscari iz Benetk imel starejši dolg, je Bonomova zapuščina pripadla njemu in Glanhofe ni dobil nič.³⁸ Iz leta 1492 je ohranjena beležka mestnega bla-gajnika v Trstu, da je Anže Glanhofe imel tam v zakupu neko skladišče.³⁹ Bil je tudi član ljubljanske trgovske družbe, v kateri so sodelovali župan Antonin de Lantieri (Glan-hoferjev sin Lenart se je poročil z njegovo hčerko Marušo) in Lenart Praunsperger. Po Anžetovi smrti, ko je prišlo do sprememb v družbi, se je vdova Apolonija poravnala z Lantierijem zaradi moževega deleža.⁴⁰

Kot trgovec, ki je precej posloval tudi na kredit, je imel Glanhofe verjetno mnogo raznih sporov pred sodišči. Na njegovo proš-njo mu je cesar Friderik III. izdal privilegij, v katerem ga je vzel v posebno milost in zaščito ter odredil, da ga smejo tožiti le pred mestnim sodnikom v Ljubljani,⁴¹ zakaj če-prav je bila to pravica vseh meščanov, tuja sodišča tega velikokrat niso upoštevala ter so ljubljanskim trgovcem delala mnoge te-žave. Ohranjena je listina iz l. 1495, s katero ljubljanski mestni sodnik potrjuje, da je Anže predal pred sodiščem polnomočje za neko pravdo odvetniku Luki Močniku.⁴²

Anže Glanhofe je kot trgovec in naklad-ničar precej zaslužil. Iz ohranjenih listin je razvidno, da je svoj denar nalagal v glavnem v zemljiško posest, ki se je takratnemu me-ščanu zdela še najbolj varna naložba in zem-ljiška renta sicer manjši, a gotov dobiček. Po potrebi je potem to posest prodajal ali zamenjaval za drugo, bližjo Ljubljani. Prav posebno je Glanhofe skrbel za zaokrožitev svoje posesti v Dragomlju. O desetini, kup-ljeni od Kristine Perl v Dragomlju in Št. Pavlu, smo govorili že zgoraj. Leta 1497 je

zamenjal z Andrejem Ravberjem kmetijo v Šmarci za domec pred gradom v Dragomlju.⁴³ Pol leta kasneje je z Nemškim viteškim redom iz Ljubljane zamenjal dve kmetiji, eno v Ljubljani za mlinom Kolezija, drugo v Klečah pri Dolu, za dve kmetiji v Dragom-lju,⁴⁴ mogoče tisti, ki ju je redu l. 1312 poklonila zgoraj omenjena Eva.

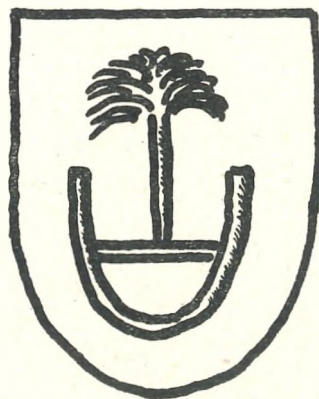
Kot bogat in ugleden meščan je bil seveda tudi član notranjega mestnega sveta v Ljub-ljani vsaj v letih 1491—1492.⁴⁵ Iz nekega po-datka bi lahko sklepali, da je bil morda povzdignjen v nižje plemstvo, ker se l. 1491 imenuje obenem z Ulrikom Paradeiserjem kot »armiger«.⁴⁶ O tem bi pričali tudi privi-legiji, ki mu jih je izdal cesar Friderik III., zlasti pa raba plemiškega naslova pri sinu in vnuku Francu.

Njegova hiša je stala na Mestnem trgu v Ljubljani, kjer so bile v glavnem hiše boga-tih in uglednih meščanov.⁴⁷ Razen tega je imel v Ljubljani od Nemškega viteškega reda domec in vrt ob »ajdovskem zidu« v Gra-dišču,⁴⁸ tako so namreč v srednjem veku imenovali ostanke rimske Emone na tem pro-storu.⁴⁹ Od reda je imel tudi travnik pri mlinu ob Ljubljanici, zato pa je zanj vodil knjigovodstvo o prevozih sena za podložnike v Gradišču.⁵⁰ Iz vicedomskega urada je imel desetino na Ježici in mesarsko stojnico.⁵¹ Omenja se tudi njegov travnik na Viču.⁵²

Nakladničar je bil v letih 1482—1495 in je bil v tem svojstvu neke vrste sodnik nad po-biralci naklade na Kranjskem.⁵³

Naj omenimo še, da je bil član bratovščine sv. Krištofa v Ljubljani, kateri je poklonil neko sliko.⁵⁴

Poročen je bil Anže Glanhofe z Apolo-nijo, ki ga je preživela za dolgo let. Kot nje-gov svak, verjetno sestrin mož, se omenja Ljubljančan Pavel Merkh.⁵⁵ Poleg že ome-njenega sina Bernarda, ki pa je umrl pred

Grb Anžeta Glanhofferja iz leta 1480

njim, je Anže zapustil ob smrti tri sinove Lenarta, Anžeta in Franca ter hčeri Valpurgu in Radigundo, poročeno z ljublj. županom Anžetom Standinotom.⁵⁶ Točno leto njegove smrti ni znano. Dolničar omenja v svojem rokopisu o ljubljanskih pokopališčih, da je bil v cerkvi Nemškega viteškega reda v Križankah nadgrobnik z napisom: Tu počiva Henrik Glanhofer, umrl leta 1360.⁵⁷ Schönleben pa ima v svoji kranjski genealogiji s pravilno risbo Glanhoferjevega grba poročilo, da je bil Henrik Glanhofer pokopan l. 1500 v nemški komendi.⁵⁸ Morda gre tu res za nekega drugega Henrika Glanhoferja, na vsak način pa je letnica 1360 pri Dolničarju neverjetna. Vsekakor moremo postaviti datum Anžetove smrti, ki je bil verjetno tudi pokopan v križevniški cerkvi, nekje med leta 1500 in 1506. V svoji oporoki je namreč stari Glanhofer zapustil 17 vrtov v Gradišču, čolnarski bratovščini v Križankah za štiri maše na leto. Ker pa je bil cesar Friderik III. izdal splošen odlok, da se ne smejo cerkvam več zapuščati ali dajati za pobožne ustanove nobene nepremičnine, da bi preprečil zbiranje zemljišč v t. im. »mrtvi roki«, je vdova Apolonija poslala sina Lenarta h kralju Maksimilijanu I., ki je nato z listino, izdano 16. sept. 1506 v Ptujju, dovolil, da se lahko izpolni oporoka starega Glanhoferja. Toda šele 1. dec. 1513 je vdova izdala ustanovno pismo za maše in izročila čolnarski bratovščini omenjenih 17 vrtov.⁵⁹

Po smrti starega Glanhoferja so si sinovi Lenart, Anže in Franc nekako razdelili očetovo dediščino.⁶⁰ Lenart je l. 1507 povečal dragomeljsko posest s tem, da je s samostanom v Mekinjah zamenjal tri domce pri Mekinjah in enega v Stahovici za dve kmetiji v Dragomlju in eno v Podgorici.⁶¹ Hiša v Ljubljani na Mestnem trgu je pripadla sinu Anžetu.⁴⁷ Ta je bil poročen z Uršulo, hčerjo Erharta Kyema iz Augsburga in vdovo po ptujskem mitničarju Anžetu Kellemanu.⁶² Anže se je vedno čutil prikrajšanega pri očetovi dediščini. Leta 1511 se je znova pritožil na Maksimilijana I. proti materi Apoloniji, češ da kljub poravnavi iz l. 1508, v katero je privolil v svojo škodo iz »otroške ljubezni in zvestobe«, ne more dobiti svoje dediščine. Očital ji je tudi, da noče izpolniti očetove oporoke. Maksimilijan I. je nato naročil dež. upravitelju Pavlu Raspu in vicedomu Juriju z Brda, naj z nekdanjimi razsodniki iz l. 1508 obnove postopek in skušajo doseči pomiritev, če ne, naj pa predložijo zadevo dež. namestništvu za Dol. Avstrijo v daljnjo obravnavo.⁶³

Dejstvo je, da je po smrti starega Glanhoferja v gradu Dragomlju gospodovala vdova Apolonija. Zanimiva je listina cesarja Maksimilijana I. od 17. dec. 1511, v kateri piše kranjskemu vicedomu Juriju z Brda: »Mi smo posebno naklonjeni častiti gospe Apoloniji Glanhofer iz Dragomelj, ker po našem naročilu skrbi za čaplje tam okoli. Ker pa ji sedaj v Dragomlju primanjkuje rib za njene potrebe, Ti naročamo, da z deželnim glavarjem Hansom Turjaškim obravnavaš to zadevo, da ji bo le-ta dovolil loviti ribe za svoje potrebe tam, kjer bo ona pokazala.«⁶⁴ Ta podatek o čapljah okoli Dragomlja, kjer je bilo dosti močvirnega ozemlja zanje, nam pokaže »zadnjega viteza« Maksimilijana I., avtorja knjige o lovu,⁶⁵ spet kot navdušenega lovca, saj je lov na čaplje s sokoli spadal med »visoki lov« in je bil priljubljena zabava srednjeveških fevdalcev.

Najstarejši sin Lenart, ki je umrl v letih 1508—1513,⁶⁶ je bil poročen z Marušo, hčerjo župana in očetovega trgovskega družabnika Antonina Lantierija. Zapustil je le hčer Barbaro, ki se je poročila z Markom Stettnerjem, kasnejšim mestnim sodnikom.⁶⁷ Po Lenartovi smrti sta se brata Anže in Franc polastila njegovega dela očetove dediščine, zaradi česar je prišlo do spora s starim Lantierijem, jerobom vnukinje Barbare, ki se je poravnal šele l. 1516.⁶⁸

Po smrti Apolonije je prišel grad Dragomelj in verjetno tudi plemiški naslov na sina Franca. Za tega je znano, da je ob slovenskem kmečkem uporu l. 1515 prepustil kmetom majhen topič, s katerim so šli nad Črnelo. Graščaka Žiga in Andrej Lamberg s Črnelega sta bila namreč v prvih vrstah v boju proti kmetom. Gradu kmetje sicer niso zavzeli, so pa zato zasuli ribnike, zažgali pristavo, odnesli les in odgnali živino in konje. Zato je Andrej Lamberg naslednje leto tožil Franca v ograjnem sodišču za povzročeno škodo.⁶⁹ Kaj je dosegel, ne vemo. Franc je bil naslednje leto (1517) že mrtev. Ostal je od bratov le Anže, ki je to leto skupno s Francovo vdovo in njenima sinovoma Anžetom in Francem prodal loškemu meščanu Matevžu Copauen žitno desetino v Žerjavki.⁷⁰

Toda tudi Anže je že 1521 umrl.⁷¹ Po njegovi smrti — zapustil je sinova Franca in Krištofa ter hčer Marjeto, poročeno z Ljubljančanom Zuan Maria Bonicelijem⁷² — je nastal spor zaradi njegove mesarske stojnice, zastavljene torbarski bratovščini, ki je ob požaru l. 1524 bila podrtá, a je mesto zaradi nevarne lege ni dovolilo obnoviti. Del stroškov so morali utrpjeti tudi dediči.⁷³ Skrinjo z Anžetovimi dokumenti je hranil svak

Anže Standinot, ki jo je moral predati jerobom.⁷⁴

V letih 1526—1527 je prišlo pred mestnim sodiščem v Ljubljani do dolge pravde med njegovo hčerjo Marjeto, ženo Bonicellijevo, ter Markom Stettnerjem, možem pokojne Barbare, hčere Lenarta, ki je l. 1526 umrla brez otrok. Njena zapuščina — dota in jutrnja — bi tako morala pripasti Marjeti in njenima bratoma Francu in Krištofu kot najbližjim sorodnikom.⁷⁵ Tej tožbi se je l. 1530 pridružil tudi Mihael Hochstetter, drugi mož Ane, vdove Franca Glanhoferja, kot jerob Anžeta in Franca, Aninih otrok, ki so vsi bivali v Dragomlju. Marko Stettner se je pravde skušal rešiti tako, da je vso posest pokojne žene Barbare predal nazaj tašči Maruši, češ da je vse to on le zanjo upravljal in naj torej tožijo njo. Dediči so seveda ugovarjali, da zapuščina ne more pasti nazaj na starše zapustnika, temveč le na bližje krvne sorodnike navzdol.⁷⁶

Vse te dolgoletne pravde — zraven pa še morda odškodnina Lambergu — so seveda močno izčrpale nekaj bogato posest Glanhoferjev. Ana, po moževi smrti lastnica Dragomlja, za vsa leta 1519—1536 ni plačala deželnih davkov.⁷⁷ K opustitvi dragomeljske posesti je nedvomno vplival tudi močan turški napad 8. julija 1528 (Valvasor ima napačno šele 18. julija), ko je 3000 do 4000 Turkov prodrlo do Dragomlja, izropalo in požgalo tam okoli ležeče vasi, »da ni ostalo nič razen siromaščine in jadikovanja«, kot pravi Valvasor. Toda gradu niso mogli zavzeti niti požgati.⁷⁸

Franc, ki je po materini smrti in po polnoletnosti podedoval Dragomelj, je bil po dolgih pravadah prisiljen, da grad in vso posest proda. Že l. 1537 sta z očimom Mihaelom Hochstetterjem prosila pred mestnim sodiščem v Ljubljani za listine in pisma o Dragomlju, češ da jih potrebujeta. Po odobritvi Maruše, Lenartove vdove, so jima bile nato izročene vse listine s pečati in pisma, glaseča se na Franca; druge listine, v katerih se je omenjala tudi posest Maruše, pa so ostale shranjene pri mestu za uporabo obeh strank.⁷⁹

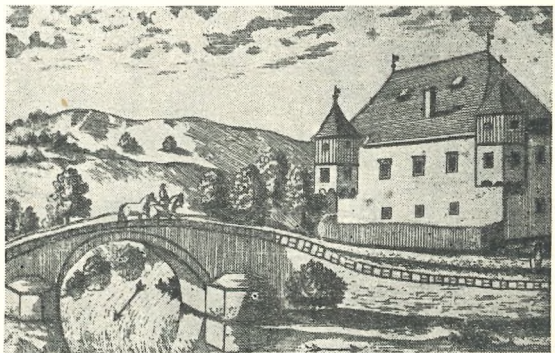
Dve leti kasneje je Franc prodal grad Dragomelj (sytz Dragomell) z vsemi pritiklinami grofoma Erazmu in Krištofu Thurnu s Križa. Ohranjeno je njegovo pismo ljublj. kapitlju, v katerem prosi za pečatenje listine, s katero je ta fevd vrnil deželnemu knezu kralju Ferdinandu I. Naslednje leto jima je prodal še desetino pri Dragomlju in Št. Pavlu. Isti dan je prodal tudi očimu Hochstetterju eno kmetijo v Dragomlju.⁸⁰

Zakaj in kako je prišlo l. 1541 do ponovne prodaje gradu grofu Antonu Thurnu s Križa, bratu zgoraj omenjenega Erazma Thurna, ni znano. Dejstvo je, da je 13. nov. 1541 Franc Glanhofer zaradi »velikih dolgov iz težkih pravad« prodal grofu Antonu Thurnu s Križa, takrat glavarju v Loki, svojo fevdno posest *grad Dragomelj* (geschloss Dragembl) z vsemi pritiklinami, z mlinom v bližini, potokom, ribiško pravico na Bistrici in Pešati, senožetmi, njivami, pristavo in petimi kmetijami ter enim domcem za 2450 renskih goldinarjev. V drugi listini, izdani isti dan, mu je zaradi dolgov očimu Hochstetterju odstopil vse pravice na svojo desetino v Dragomlju in Št. Pavlu, ki sta jo oče in mati za dvesto zlatnikov zastavila Felicijanu pl. Petschaherju. Obenem je isti dan z dvema listinama vrnil deželnemu knezu oba fevda s prošnjo, da ju podeli grofu Thurnu.⁸¹

Tako so pohlepnost, pravdarstvo in nesrečne okoliščine spravili Glanhoferje ob grad Dragomelj in verjetno tudi ob ostalo posest. Še po materini smrti se je Franc tožaril z očimom Hochstetterjem za njeno doto.⁸² Postal je oskrbnik v Smedniku in redno nosil plemiški naslov »edl vest«.⁸³ Leta 1559 se imenuje celo »knežje salcburški svetnik« in še vedno toži Kasparja Lantierija, brata Lenartove vdove Maruše, kot njen najbližji dedič, za njeno zapuščino, sedaj le še kot »gost«, ne več naseljen v deželi.⁸⁴ Zatem se zgube v naših virih vse sledi za ljubljanskimi Glanhoferji.

GRAD DRAGOMELJ POD THURNI IN DRUGIMI FEVDALCI

Leta 1541 je torej prišel grad Dragomelj v last grofa Antona Thurna s Križa. Dve leti kasneje toži Thurn dediče Andreja Lamberga zaradi dveh mlinov na Pešati pri Dragomlju,

Dvor Dragomelj v drugi polovici XVII. stoletja
(po Valvasorju XI, 280)

ki da škodita njegovemu staremu mlinu pri dragomeljskem gradu.⁸⁵

Večje težave je imel l. 1556, ko je hotel od fevdne komisije na Kranjskem dobiti fevdno pismo za grad in posest v Dragomlju, pa ni mogel predložiti nobenih starih dokumentov o tem, kako je to prišlo v posest Glanhofferjev. Mogel je predložiti le zgoraj omenjeni kupni pismi od 13. nov. 1541. Komisiji je sporočil, da mu Franc Glanhoffer ob prodaji ni izročil nobenih starih dokumentov o lastništvu, ker je po njegovi izjavi hiša njegovega očeta v Ljubljani z vsemi listinami in drugim imetjem zgorela ob velikem požaru. Zato je moral sedaj Thurn zaprositi ljubljanski mestni svet, da mu je izdal posebno pismo potrdilo, da sta ded in oče omenjenega Franca imela za življenja lastne hiše v Ljubljani in tam tudi stanovala in da so te hiše, obenem z drugimi, pred mnogimi leti pogorele v velikem mestnem požaru. Tako potrdilo mu je mesto tudi izdalo, vendar s pristavkom, da se pa ne ve, kakšne listine ali druge stvari so ob tej priložnosti zgorele. Kljub temu potrdilo pa grof Anton Thurn ni dočakal fevdnega pisma za Dragomelj. Dobil ga je šele njegov sin Ahac 20. jan. 1573 obenem z brati Wolfom, Ludvikom in Ambrozem. Po Ahacevi smrti je grad prešel na brata Wolfa, ta pa je ob smrti zapustil le tri hčere, od katerih je bila najstarejša Uršula poročena s Hansom Friderikom pl. Herbersteinom. Po njeni smrti — imela je tri sinove in šest hčera — je zato l. 1599 dobil dragomeljski grad in posest v fevd za svoje otroke in obe ženini sestri omenjeni Herberstein.⁸⁶

Za Herbersteinai se tja do srede XVIII. stoletja zvrsti v lastništvu Dragomlja še vrsta fevdalnih rodbin. V prvi polovici XVII. stol. so bili lastniki Tattenbachi, l. 1640 grof Por-

tia,⁸⁷ ok. 1650 Janez Andrej Turjaški, ki ga je zapustil hčerki Leopoldini Renati, poročeni prvič z grofom Bernardinom Barbom, drugič pa z grofom Ferd. Ernstom pl. Saurau, lastnikom v Valvasorjevi dobi.⁸⁸ V začetku XVIII. stol. je grad pripadal gospodom z Bokalc (v. Stroblhof), kasneje spet Lambergom.⁸⁹

Iz druge polovice XVII. stoletja sta nam v Valvasorjevem delu ohranjeni podoba in opis gradu. Po njem je bil grad od Ljubljane oddaljen miljo in pol, enako od Kamnika. Ležal je v ravnini, na eni strani obdan od njiv, na drugi od travnikov. Pred grajskim kompleksom je bil vrt, delno zasajen z rožami in obdan od jarka s tekočo vodo. Valvasor domneva, da je ime Dragomelj prišlo od slovenske besede Draga, ki pomeni log in paša, teh pa je tam okoli polno. Nedaleč od gradu je vas Dragomelj, skozi katero pelje deželna cesta iz Ljubljane na Štajersko. Odločno zavrača Laziusovo mnenje, da je bil tu v rimskih časih Adrans in ga pravilno postavlja na Trojane. Za grad omenja, da je dobro in lepo zgrajen in da je v obzidju velik mlin, ki ga žene voda iz grajskega jarka. V grad se je prišlo preko lesenega mostu do vhodnih vrat, nad katerimi je bil visok štirioglat stolp s posnetimi vogali, uro in čebulasto streho. Sredi gradu je bilo obširno dvorišče. Na sredi tega dvorišča je stalo grajsko poslopje, obdano z ribnikom. Grajsko poslopje je bilo sedmerooglato, Valvasor pravi okroglo, in se je vanj prišlo spet čez lesen mostiček. Tudi tu se je nad vhom dvigal manjši štirioglati stolp z dvema strelnima linama in koničasto streho. Valvasor omenja dalje, da je v gradu bila vzdana plošča o tem, da je tu prenočeval nadvojvoda Karel, verjetno l. 1564. Nad vhodnimi vrati v grajski kompleks je bila vzdana plošča z grbom grofov Thurn, mogoče tista, ki je danes baje vzdana v neki hiši v Dragomlju.⁹⁰ Ta plošča bi pričala, da so Thurni grad obnavljali ali prezidavali. Valvasor nato našteva lastnike gradu od Glanhofferjev dalje. Tu ima napačen podatek, da je grad od njih kupil grof Wolf Thurn; videli smo, da je bil to njegov oče Anton. Na koncu omenja še turški napad iz leta 1528.⁹¹

Konec XVII. in v začetku XVIII. stoletja pa je začel grad že močno propadati. Hitra menjava lastnikov, ki so včasih stanovali drugod, tu pa imeli le svoje upravitelje, ki niso mnogo skrbeli za vzdrževanje, predvsem pa močvirno zemljišče, na katerem je stal grad brez močnejših temeljev, so povzročili, da se je začelo grajsko poslopje pogrezati. Leta 1725 je bila imenovana posebna komi-

Grb grofov Thurn s Križa (Valvasor IX, 104)

sija, ki je po smrti zadnjega upravitelja Franca Učana zaslišala več oseb iz Dragomelj o stanju gradu in njegovem vzdrževanju v prejšnjih časih. Iz njihovih odgovorov je videti, da se je grad zaradi slabih temeljev in vlažnega zemljišča pogrezal že v dobi grofa Barba. V njegovi dobi so za nekaj let speljali vodo iz grajskega jarka. Grajski stolp je dal grof 1719 odkriti in opeko prodati, pri nekaterih stolpih se je ostreje samo podrlo in voda je ob deževju zamakala zidovje. Priče so trdile, da je že za časa zadnjega upravitelja Učana bilo nevarno stanovati v gradu. Grajske hleve so sploh podrli.⁹² Ferdinand Ernst Rasp, ki je dobil grad s posestvom od Lambergov v zakup za tri leta, je 1724 v zakupni pogodbi moral obljubiti, da ne bo stanovoval v gradu, da ga ne bi bilo treba popravljati, seveda zaradi velikih stroškov. Poleg tega je moral obljubiti, da ne bo dal sekati hrastovih dreves, da ne bo nobenega kmeta odpustil s kmetije ter da bo manjša popravila grajskega mlina dal izvršiti na svoje stroške.⁹³

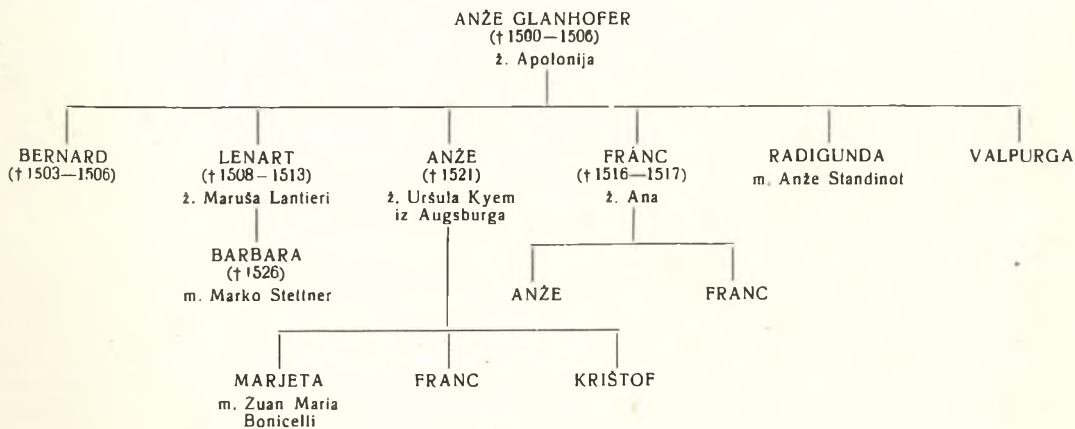
V letih 1752—1758, ko je grad pripadal grofu Leopoldu Lambergu, je posestvo obsegalo pristavo s 7 njivami in 9 travniki, pašo na gmajni, gozdom v Pimberku. Njive so bile na močvirnem ozemlju, kjer je uspevalo le zimsko žito. Pri gradu je bil še mlin na tri kolesa in stope. Ležal je ob potoku Studenčna, zaradi nizke vode pa je miroval letno tudi po pet mesecev. Grajski podložniki so bili v glavnem v vasi Dragomelj (15 posestnikov na 7 $\frac{1}{3}$ kmetije), v Podgorici ena kmetija z dvema podložnikoma ter v Spodnji Šiški 2 $\frac{1}{3}$ kmetije s sedmimi podložniki. H gradu je še spadala stara desetina v Dragomlju od 15 $\frac{1}{2}$ in v Št. Pavlu od 3 $\frac{1}{4}$ kmetije. Od žit so največ sejali rž.⁹⁴

Podoba je, da je grad v XVIII. stoletju čedalje bolj propadal. Izročilo pravi, da je končno v začetku XIX. stoletja pogorel. In res, v katastru iz l. 1825 ga ne najdemo več. Ljudje v okolici se še spominjajo gradu, obdanega z jarkom in vodo iz Pešate. Ljudska pripovedka pravi, da je sredi grajskega poslopja stala cerkvica, ki da se je pogreznila v Pešato in da se še čuje zvonjenje iz vode.⁹⁵

V imenjski knjigi iz l. 1758 je na strani, kjer so zabeleženi dohodki dragomeljskega posestva, tudi slika gradu, ki pa nikakor ni grad Dragomelj. Iz podobe grajskega poslopja, predvsem pa ureditve okolice z zelo lepim simetričnim vrtom, kar vse je direkten posnetek francoske dvorčne arhitekture,⁹⁶ bi sodili, da gre za podobo gradu v Volčjem potoku, na katerega ta slika še danes močno spominja, čeprav grajskega poslopja ni več in je ostal le vrt.

Poleg gradu Dragomlja opisuje Valvasor tudi dvor Dragomelj (Hoffdrogembl), za katerega trdi, da ga je postavila gosposka gradu Dragomlja. Ležal je ob Pešati, čez katero pelje lep kamnit most, ki so ga l. 1668 zgradili deželni stanovi.⁹⁷ Morda gre tu za dvor (hof Dergomel), ki ga je l. 1492 Boltežar Črnomaljski prodal bratoma Juriju in Frideriku z Brega (Rainer).^{97a} Leta 1587 je bil lastnik tega dvora (hof bey Dragembl) polhograjski oskrbnik Andrej Tätzl, ki je od nadvojvode Karla dobil dovoljenje, da sme za potrebe svojega dvora dobivati v Štangarskem gozdu bukov les za kurjavo in hrastov za ograje. Njemu je kot lastnik sledil Boltežar Pregl, upravnik urada generalnega prejemnika za Kranjsko, ki je l. 1639 dobil potrjeno gornjo pravico.⁹⁸ Leta 1758 je bil lastnik Benard pl. Ravber,⁹⁹ 1825 Anton Lenarčič,¹⁰⁰ 1836 pa Friderik Rudež.¹⁰¹

RODOVNIK GLANHOFERJEV

OPOMBE

Uporabljene kratice pomenijo: DAD = Drž. arhiv na Dunaju; DAS = Drž. arhiv LRS v Ljubljani; KALj = Kapiteljski arhiv v Ljubljani; MALj = Mestni arhiv ljubljanski; GZL = Gradivo za zgod. Ljubljane v sred. veku, I–VI.

1. F. Stelè, Politični okraj Kamnik, Topografski opis, str. 490. — 2. F. Bernik, Z nekdanje Goričice, str. 155; Stelè, o. d., str. 489; Leksikon dravske banovine, str. 182. — 3. M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja. Ljubljana 1955, str. 154; B. Grafenauer, Zgod. slov. naroda II, 93. — 4. List, 1352, junij 18. v DAD. — 5. List. 1247, april 18–20 pri Santifaller, Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive, št. 116; list. 1380, april 8. v DAD. — 6. List. 1398, maj 16. v DAS. — 7. List. 1332, jan. 20. v DAD; MHVK 1862, 46. — 8. List. 1426, julij 4. pri Chmel, Gesch. K. Friedrichs IV., Bd. I, str. 494–495. — 9. List. 1362, sept. 20. in 1369, nov. 13. v DAD. — 10. List. 1373, april 24. v GZL I/78. — 11. Rodbina »s Pšate« (von Peyschat) se omenja že 1302–1408, prim. list. 1302, avg. 1. pri Schumi, Arch. f. Heimatkunde II, 260 in list. 1408, jan. 25. v IMK 1900, str. 119–120; dvor 1472, dec. 29 v DAS, Kom. fevd. fasc. 4/75. — 12. List. 1308, marec 30. v GZL I/15. — 13. Petteneegg, Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien, I, str. št. 917. — 14. Ravno tam, št. 916. — 14a. Listina 1315, okt. 16. v DA na Dunaju. — 15. Prim. list. 1348, dec. 21. v DAS; 1374, nov. 11 v DAD; 1361, april 7. v DAD; 1366, nov. 27. v GZL II/28. — 16. List. 1374, nov. 11. v DAD. — 17. List. 1368, sept. 30. v MMVK 19, str. 54–55. — 18. List. 1407, jan. 25., prepis v KALj fasc. 35. — 19. MMVK 13, str. 66. — 20. Orožen, Oberburg, str. 168–9. — 21. List. 1386, okt. 27. v Arhivu dvorne komore na Dunaju. — 22. G. Kozina, Die Landeshauptleute von Krain, v Jahresbericht d. OR v Ljubljani 1864, str. 39. — 22a. List. 1411, avg. 24. v DAD; KOS, o. d., 224. — 23. List. 1428, junij 10. v GZL II/80; prim. DAD, Hs. B 22, fol. 51'. — 24. List. 1440, sept. 27 v Arhivu za Dolnjo Avstrijo na Dunaju, Lehenbuch 5, fol. 44'–45. — 25. Fevdi 1444–1469 v GZL VI/1. — 26. M. Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, Zgod. časopis 1956–1957, str. 22. — 27. Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen III (1849), str. 130, št. 148; list. 1478, jan. 25. v GZL VI/42; Chmel, Monum. Habsburgica I/2, str. 906. — 28. M. Kos, Urbarji Slov. Primorja II, str. 246. — 29. Chmel, Mon. Habsburgica I/2, str. 903. — 30. List. 1482, dec. 16. v GZL VI/58. — 31. DAD, Hs. W 64, fol. 296'. — 32. MMVK I (1866), str. 250, 255. — 33. Ravno tam, str. 252. — 34. Klun, Dipl. Carniolae, str. 14. — 35. J. Cavalli, Commercio e vita privata di Trieste nel 1400, str. 232 in 233. — 36. Ravno tam, str. 198. — 37. Ravno tam, str. 240. — 38. Ravno tam, str. 242–243. — 39. Ravno tam, str. 411. — 40. List. 1542, avg. 2 v KALj fasc. 245/4. — 41. Arhiv dvorne komore na Dunaju, Hs. 44, fol. 179–179'. — 42. GZL IV/33. — 43. List. 1497, sept. 28. v DAS; MHVK 1852, str. 43; Bernik o. d., str. 155. — 44. List. 1498, april. 1. v GZL VI/79. — 45. List. 1491, avg. 12. v DAS, Vic. arh. f. 57; list. 1492, julij

8.–15. v DAS. — 46. List. 1491, avg. 27. pri Rant, Die Franziskaner der österr. Provinz, str. 110. — 47. Prepisi listin iz 1510 in 1514 v MALj, Cod. I/1, fol. 13–14'. — 48. Urbar Nemškega viteškega reda iz 1490 v Arhivu Nem. vit. reda na Dunaju, fotokopija v MALj, fol. 149; list. 1494, febr. 28. v GZL VI/73. — 49. M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 42. — 50. Prim. opombo 48. — 51. DAS, Vic. arh. f. I 54. — 52. List. 1499, dec. 11. v GZL VI/80. — 53. List. 1495, maj 5. v prepisu v Gedenkbuch 3a, fol. 276–276' v Arhivu dvorne komore na Dunaju. — 54. Register bratovščine sv. Krištofa v Ljubljani 1489–1516 v KALj fasc. 92/11. — 55. Glej opombo 43. — 56. V. Fabjančič, Knjiga ljubljanskih sodnikov in županov, str. 132, rokopis v MALj. — 57. Thalnitscher, Cypressus, str. 43, rokopis v Semen. knjižnici v Ljubljani. — 58. Rokopis v DAS. — 59. GZL IV/63 in 64. — 60. List. ok. 1530 v DAS, fasc. Stare listine, št. 102. — 61. List. 1507, november 10 v DAD. — 62. Testament od 1511, sept. 9. v DAS, Testamenta I-G/1; DAD, Hs. B 527, fol. 37'. — 63. List. 1512, avg. 2. v DAS, fasc. Stare listine, št. 12 in 13. — 64. Ravno tam, št. 11. — 65. F. M. Mayer, Gesch. Österreichs I, str. 419. — 66. Prim. 1508, okt. 3 v MALj, Cod. XXIII/48, fol. 101'; 1513, nov. 1. in dec. 1. v GZL IV/63 in 64. — 67. DAS, fasc. Stare listine, št. 76. — 68. DAS, Registratur-protocoll 1509–1520, fol. 192. — 69. Valvasor XI, str. 475; B. Grafenauer, Boj za staro pravdo, str. 80, 103. — 70. List. 1517, maj 12. v DAS, Kom. fevd. fasc. 11/259 1/2. — 71. MALj, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 2. — 72. V. Fabjančič, o. d., str. 158. — 73. MALj, Cod. I/1 (1521–1526), fol. 97. — 74. Ravno tam, fol. 106'. — 75. DAS, fasc. Stare listine, št. 76. — 76. Ravno tam, št. 102. — 77. DAS, Imenjska knjiga 1539, fol. 347'. — 78. Valvasor XI, str. 122; S. Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stol., v Glasniku Muzej. društva 1943, str. 47–48. — 79. MALj, Cod. I/3 (1537), fol. 102'. — 80. KALj, fasc. 245, št. 4. — 81. DAS, Kom. fevd. fasc. 1/22. — 82. DAS, Protokol ograjnega sodišča 1547–1548, str. 203. — 83. Ravno tam, str. 414. — 84. DAS, Protokol ograj. sodišča 1558–1563, str. 174, 291, 319, 331, 389, 403. — 85. DAS, Protokol ograj. sodišča 1543–1544, str. 9. — 86. DAS, Kom. fevd. fasc. 1/22. — 87. Bernik, o. d., str. 156. — 88. Valvasor XI, str. 122. — 89. DAS, Stan. arh., fasc. 3/35; Jožef. kataster, gosp. Habach, obč. Dragomelj. — 90. Leksikon dravske banovine, str. 182. — 91. Valvasor XI, str. 120–122. — 92. DAS, Stan. arh. fasc. 3/53. — 93. DAS, Stan. arh. fasc. 3/35. — 94. DAS, Rektif. domin. akti, Ljublj. kresija, fasc. 234. — 95. Bernik, o. d., str. 156. — 96. DAS, Imenjska knjiga 1758, št. 20, fol. 1'; F. Stelè, o. d., str. 488 in 489. — 97. Valvasor XI, str. 280–281. — 97a. Listina 1492, maj 12. v DA na Dunaju. — 98. DAS, Viced. arh. fasc. I 68/21. — 99. DAS, Imenjska knjiga 1758, št. 20, fol. 1'. — 100. DAS, Franc. kataster, obč. Dragomelj. — 101. L. Schiviz v. Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herz. Krain, str. 502.

O TEHNIKI IN OPREMI NEKDANJH RUDARJEV NA JELOVICI

JOZE GASPERSIC

Spis se nanaša na čas, ko so na jelovških rudiščih ugašale in izginjale s površja majhne, večkrat priložnostne, iz kamnov zložene in z ilovico zamazane *vetrne peči*, ki so iz bobovca dajale majhne volké v teži, manjši od teže žilindre, preostale od taljenja, — in se nadaljuje v čas, ko so v XIV. in XV. stoletju nastajale in potem 450 do 500 let delovale ob dolinskih vodah *fužine*, enote iz talilne peči — plavža, s sapo na vodni pogon, in težkega vodnega kladiva, imenovanega norec. Pri vetrni peči sta bila rudar in talivec eno, prvobitni železar, večidel kmet; s fužinami pa sta se poklica osamosvojila in specializirala: roji rudarjev so zlezli za rudo v jaške, talivec pa si je h kovačem pri fužinskem kladivu nabral krdelce pomočnikov od vodnarja do pečnika.

V nemškem imenovanju je obdržala gora — Berg še dalje pomen v raznih kategorijah, n. pr. Bergwerk — rudnik, Berger — železarji XV. stol. v koroškem Hüttenbergu; Bergmeister so bili železarji ortenburškega grofa 1381 v železovem rudniku v Planini nad Jesenicami, Berggenossen so se 1538 imenovali deležniški fužinarji v Kropi, Kamni gorici in Kolnici, Bergordnung pomeni rudarski red, Bergrichter pa rudarskega sodnika, krajevnega in s predložkom Obervišjega, deželnega. Udomačeno ime knap za rudarja, iz Knabe — deček, fant, se je pojavilo v XIV. stoletju.

Okoli 1490 se začne dirka v rudnike (Berggeschrei¹⁾), železna mrzlica, v malem podobna zlati po odkritju Amerike. Okoli srede XVI. stoletja se fužinarstvo vnovič močno dvigne, v XVII. dvakrat znatno upade in se v XVIII. večidel izprevrže v konjunkturo s posamičnimi tehničnimi dosežki, dokler v XIX. stoletju dokončno ne obnemorejo jelovška rudišča; za tem obmolknejo tudi fužine.

Tehnika in oprema jelovških rudarjev sta ostali pod razvojno črto XVIII. stoletja, deloma pod še starejšo. V zapuščenih rudnih jamah, katerih pa je doslej ogledanih komaj za prste obeh rok, in na podstrešjih, kolikor jih niso uničili požari,² se je našlo nekaj tehniških spominkov naših zadnjih rudarjev, ki naj jih izpopolni in pojasni ta članek.

RUDA

Bobovcu (Bohnerz) so jelovski rudarji pravili *drobna ruda*; *debela ruda* pa jim je bil železovec (Eisenstein). Obe, drobna in de-

bela, sta vrsti rjavega hematita ali limonita. Največ rude na Jelovici se je dobilo v bobovčevi obliki in sestavi, kakršno so kopali tudi v triglavskem pogorju in v nekaterih dolenskih krajih. Ko tudi še sedaj najdemo kje temnorjavo bobovčevo zrno ali sprimek zrn, se po barvi zdi, da smo po očiščenju prsti in ilovice dobili v roke kar železo, pa je specifična teža kepice le premajhna. Bobovec je fižolaste, lečine ali ledvičaste oblike, včasih pa so zrna tudi kroglasta, prizmasta, ploščata ali pa ničemur prav podobna. Pri zrnih, drobnejših od prosa, vzdanih z otrdelo sigo na skalnato steno okruška, dvomimo, da bi rudar postrgal to rudno seme v nečké. Bobovec se je dobil tudi razsut in prosto ležeč v zemlji in pesku; največ ga je pa ležalo zakopanega v ilovico v kraških razpokah, jamah in votlinah, kamor so ga prinesle motne davne vode, deževnica in snežnica. Iz usedka ilovice in zemlje bi ga razbrali po barvi, obliki in izglednem, svetlem licu. Če bi imeli srečo fužinarja in rudosledca Karla Pibrovca, bi našli v jami stransko votlino, razstrelili bi zaporno steno in oteli toliko prečistega bobovca, da bi nam dal železa za nekaj žebjarjev skozi celo leto.³

Rjavi železovec v cokih ali debela ruda se je pojavljala mnogokrat kar pri vrhu, pod rušo, in je zato dobila ime *podrušnica* (Rasenerz). »Kjer so dobili sled, so iskali; ponekod so naleteli dobro, ponekod slabo; tudi tak cok, kakor glava velik, so dobili. Coke so kar cele dali v fužine,« je povedal 1955 Alojz Lotrič, 85-letni sodar s Češnjice pri Železnikih, čigar oče je 62 let rudaril v Jelovici. Po rudnih cokih (cjokih, čokih) se je imenovalo bogato rudišče Na Coku v Jelovici nad Dražgošami in Selškimi Lajšami, kjer so kopali Železnikarji in Kroparji, in ga je

Vetrna peč (Windofen) pri Vordernbergu po W. Schusterju in Mayer-Becku

Rudar s kladivom in klinom po rudarski knjigi za Schwatz na Tirolskem 1556 (Anschnitt 1961/3)

kot Železno goro (Eisenberg) poznal že Valvasor. Hacquet⁴ pravi 1781, da ta iztrošeni železni rudnik morebiti razodeva mnogo večjo starost kot XIII. stoletje. Različna imena tam v bližini, kakor Železo, Na železu, kažejo morda na povezano področje dobrih rudišč, kjer »so rudo kopali kot od žile (in Gang⁵)«. O rudi Na Coku še leta 1788 poroča tudi Müllner: Prevc iz Dražgoš je izročil sinu kmetijo tako, da mu sin od vsakega cekina, ki ga je dobil iz rudne jame Na Coku, da pet sedemnajstic, če bi oče ne mogel sam v jamo. Če bo ob očetovi smrti v jami še ruda, naj da sin sestrama po dva cekina.⁶

Uporabljivost in izdatnost železovca proti bobovcem naj bi preučili mineralogi in drugi strokovnjaki. Po primerkih, ki jih imamo kot železovčeve v muzeju, je bila ta ruda svetlejšje barve, ne tako gosta in trda kot bobovec (prim.: Tučan, Mineralogija II. del).

RUDARSKA IN ŽELEZARSKA OBLAST

Oblast nad železovo rudo in nad njeno uporabo — regal — so imeli kot v vsej državi tako tudi na Jelovici nemški kralj in cesar, nekako od sredine XIII. stoletja pa zemljiški gospodje, ki so dobili Jelovico v dar od cesarja: freisinška škofija, ortenburški in za njimi po letu 1418 celjski grofje ter briksensška škofija, ki za rudarstvo na Jelovici ni toliko pomenila.* Ta regal so morali zem-

* Vendar je prva listina o pridobitvi rudišča leta 1344 zdaj znana ravno z briksenskega ozemlja, s Poljšice pri Bledu (Državni arhiv Slovenije, original, listina na pergamentu, 1344, 24. april, Bled), ko sta neki Schroetel in žena Hildpurcha prodala tam $\frac{1}{3}$ rudne jame v gozdu.

ljiški gospodje med leti 1450 in 1550 radi ali ne prepustiti spet vladarjem, ki so bili tedaj po vrsti Habsburžani Friderik, Maksimilijan in Ferdinand. Friderik je že 1456 dedoval celjsko-radovljiško gospostvo in rudni regal. Ko je deželni knez in nemški cesar Maksimilijan dal 1511 Radovljico v zastavo raznim plemičem, med njimi Dietrichsteinom, so se začeli spori ne več zaradi regalnih pravic na Jelovici, temveč zaradi dohodkov od zemlje in zaradi sodstva v rudnikih. S škofijama pa so prišli v spor Habsburžani prav zaradi regalnih pravic in so se vnele zlasti s Freisingom številne tožbe in prepiri, ki so dolgo odmevali tudi med podložniki v vaseh in na Jelovici, posebno ker je bila gori meja med gospodstvoma še sporna in so bili prizadeti tudi rudarji. Tudi sodnega spora z Radovljico ferdinandejski rudarski red za Kropo, Kamno gorico in Kolnico iz leta 1550 ni spravil s sveta, saj Dietrichstein do smrti 1576 ni hotel priznati rudarskega sodstva. Naslednje leto je nadvojvoda Karel dal izpopolniti ferdinandejski red in ga raztegniti na vso Kranjsko z Goriško.

Predhodnik rudarskega sodstva je bil 1381 ortenburški rudarski red za Planino nad Jesenicami, ki je pozneje dejansko veljal tudi za jelovške rudnike in je njegova rudarskosodna klavzula prešla tudi v ferdinandejski red. Na freisinški strani se je začelo železarstvo okoli 1348 v Železnikih s podaritvijo zemljišča ob Sori za fužine in z olajšavo najemnine zanj, ni pa znana listina o ureditvi rudarskih vprašanj. Po odvzemu regala zemljiškemu gospodu se zdi, da je za vso Jelovico veljal ferdinandejski in za njim karolinški rudarski red, ker je bil za njegovo izvrševanje postavljen višji rudarski sodnik; ta je bil odgovoren vladarju in njegovim uradom (komoram) na Dunaju oziroma v Gradcu. Okoli 1500 pa je tudi v Železnikih uradoval rudarski sodnik kot zastopnik zemljiškega gospoda, a v Kropi vidimo rudarskega sodnika l. 1496. Odtlej pa do l. 1784 je veljalo rudarsko sodstvo v nižji in višji stopnji. Nižji rudarski sodnik je bil krajevni predstojnik v vseh upravnih, sodnih, policijskih, tehniških in drugih zadevah nižje stopnje, v rudniku in njegovem naselju.

RUDNE JAME

Delni popis in lego rudnih področij ter jam na Jelovici in predgorjih na kamniškem Drnovcu ter Vreču (po sedanji rabi Vrečah) in na brezovških Pečeh (po kartah Kameni gorici) in njegovih podelitvah v XVII. in

XVIII. stol. so prinesli Loški razgledi 1960. Posebna železnikarska rudišča tam manjkajo.

POREKLO IN STEVILO RUDARJEV

Od prvih časov našega znanja so rudarili na Jelovici freisinški podložniki iz vasi ob Jelovici ter iz selške doline, v dosti manjšem številu pa radovljiški podložniki iz nižinskih naselij ob Lipnici. Le po nekaj rudarjev iz teh vasi je bivalo ali se naselilo v fužinah, kjer so se sposobni med njimi povzpeli med posestnike deležev. O tem nas pouče za Kropo matični izpiski pa rudarske in oglarske podelilnice iz XVII. in XVIII. stoletja z osebnimi imeni ter ledinskimi označbami, v katerih prevladuje selški govor in izraz nad radovljiškim (gorenjskim), kar je po legi rudišč umljivo. Za resničnost ustnega sporočila o nemških (saških) rudarjih, ki da so neki čas kopali na Pečeh, njihovi tovariši^{6a} pa so delali na Planicah ali v Jamniški gori, ali o Lahih, ki so prvi prihajali delat železo na Jelovici in ga kot hlebe tóčili v dolino ter odnašali v Italijo, ni dokazov. Jelovskim rudarjem je bil nemški jezik rudarskih redov in pisem slabo znan; nižji rudarski sodnik in pisar višjega sodnika sta bila Slovenca, višji sodnik Tollhopf pa je npr. 1575 poskrbel, da se je rudarski red vsem do kraja razložil slovensko.⁷

Rudarjev in oglarjev je bilo na Jelovici vedno precej enako število; nekateri so menjali: ali so kopali rudo ali žgali oglje. Rudarji so imeli večinoma malo ali nič zemlje, samo bajto in kozo ali kravico, kakor Kuclerji na Kucljih izven vasi v Podblici. Marsikdo je živel z družino kot gostač. Ko je bila 1770 uvedena doživljenjska, pozneje pa dolgoletna splošna vojaška dolžnost, so šli kmečki sinovi, ki so se zaradi lastnih gozdov držali oglarstva, tudi med rudarje. Prostost pred novačenjem je namreč veljala še nadalje za vse zaposlence fužin, če so se izkazali s potrdilom rudarskega sodnika, ki so ga imeli na Jelovici vsak čas pri sebi za pasom.

Nekaj mladine in žensk je bilo pri lažjih rudarskih delih, kar razvidimo iz rudarskih podelilnic in iz Zoisovih zapiskov.^{7a} Podatke o številu rudarjev in drugega osebja pri nekaterih fužinah za redka leta v drugi polovici XVIII. stoletja ima Müllner.⁸ Za vso Jelovico in za prejšnja obdobja jih ocenimo s pomočjo primerjav. Zois je 1777⁹ dobil iz 357.336 kg (6381 centov po 56 kg) rude 120.033 kg (214.345 funtov) paličnega železa, odpadek pri taljenju rude in prekovanju

volkov v palice je bil torej 197 % od paličnega železa. Leta 1769 je zaposloval Zois 128 rudarjev v obeh bohinjskih fužinah, ki sta predelali navedeno rudo v palično železo. Če za 1777 upravičeno računamo isto število rudarjev, pride na enega 2790 kg rude. Leta 1581 so v Kropi izdelali 2000 centov (112.000 kilogramov) žebļjev.^{9a} Za to so prekovali, domnevamo, 155.000 kg paličnega železa v 145.000 kg žebļjarskih šibik (cajnov). Odpadek taljenja in prekavanja volkov v palice računamo z 200 % (namesto s 197 %) na palično železo in tako dobimo 465.000 kg rude, za katero bi bilo po gornjem razmerju treba pičlo 167 rudarjev. Ker ne poznamo rudarskega uspeha 1769 in ker je časovna razdalja s 1581 za primerjavo z odstotki odpadka in z rudnimi razmerami itd. velika, zato previdno ocenimo število rudarjev za Kropo tisti čas na 100 mož, za Železnike analogno tudi na 100, za Kamno gorico in Kolnico pa skupaj na 50; v Jelovici (razen Bohinja) torej skupaj 250 mož (l. 1581), v začetku XVI. stoletja na nekaj manj, recimo 200, in za sredo XV. stoletja za Kropo, Kamno gorico in Kolnico na 50 do 100 rudarjev, ker so se ti trije kraji takrat začeli razvijati iz malega.

Naslednji podatki so iz Müllnerja: za 1769 so navedli Kroparji 108 rudarjev, 130 oglarjev z drvarji in 136 žebļjarjev. Zois pa je v Bohinju zaposloval 117 rudarjev, 209 oglarjev z drvarji in 128 žebļjarjev. L. 1811 so bile njegove številke za iste kategorije 85, 130 in 121; po mnenju rudarskega sodišča pa naj bi zaradi slabih upov zmanjšal obrat za 45, 30 in 54 po kategorijah. Večna drobitev fužinske posesti pod Jelovico in pogoji tal — za oboje priča tudi veliko število rudarskih podelitev — so narekovali, nesorazmerno z uspehom, višje število rudarjev. Rudarska oblast je 1781 ugotovila,¹⁰ da imajo fužinarji iz Kroke in Kamne gorice na Vreču preveč ljudi pod krinko rudarjev, ki jim z dobičkom prodajajo živež in jih zato oproščajo vojaščine; nadaljevati rove za odkop rude pa jih ni volja. Zato se jim na vsej gori prepovedo privrhni jaški (Tagschächte). Delavci, bolj kmetje kot rudarji (kakor v Bohinju pri Zoisu¹¹), naj v še ne odprtih pogorjih slede dober železovec, če ne, naj jih fužinarji odstopijo gosposkam za vpis v vojaško kontribucijo. Fužinarji so naslednje leto odgovorili, da se poskusni rovi niso obnesli, drugače pa se v njihovih distriktih dobiva ruda v skalju, ne zdržema in vedno odrezana, ker se jame brž stisnejo; morajo si pomagati z dragimi majhnimi ostanki iz starih jam.

Takšni pogoji so dovoljevali le enostavno, zastarelo tehniko, ki ni vzbujala upanja na

napredek ali vsaj obstoj. To in življenjska navezanost rudarjev na kmetijstvo je dajalo komaj kaj pobud za stanovsko rudarsko zavest in ni ohranjevalo izrazov rudarske kulture, kar se jih je kdaj spočelo. Rudarska reda iz l. 1550 in 1576 sta v tem ostala jalova.

VRHNJE KOPANJE

Vodni tokovi so odlagali rudne dele na površju, kjer jih je s časom prekrilo blato, pesek in ruša, ali pa so vode tovor odrivale v globine, vrtače, brezna in luknje. V svojih ležiščih so rudni deli doživljali razne fizikalne in kemične spremembe, zlasti konglomeriranje. S pobiranjem rude s površja so železarji neznano kdaj začeli. Železni dobi pišejo v Evropi čas rojstva pred nekako tremi tisočletji. Vetrnim pečem (Windöfen) na štajerskem Erzbergu — peč je časovna naslednica talilne kotlje — daje železarski zgodovinar-metalurg Schuster starost 7 stoletij, ko pravi, da so se začele pred koncem rimskega nadvladja v IV. stoletju n. š. in da so delale — in pri njih z Nemci tudi Slovenci — še v XI. stoletju.^{11a}

Po času so stopili med vetrno in fužinsko volkovo peč (Stuckofen) talivni ogenj, talivno ognjišče in končno talivna peč (Rennfeuer, -herd, -ofen) z močno sapo večjega, vodnega torej mehanično gnanega meha, iz katere so dnevno dobili iz trikratnega náloga po 500 kg rude tri volke s po 60 kg ali 12,5 % rude.¹² Donosnost tega postopka je bila v trikratni dnevni ponovitvi talitvenega procesa in s tem v podžigu rudarstva, toda izkoristek rude je bil še vedno zelo nizek. Odprto taljenje so našli v Šleziji in bi ga po ustroju in učinku pripisovali XIII. stoletju pred nastopom vodnih kladiv, zaradi katerih so se železarji selili z višin k močnim ali naglim vodam v dolino.

S prihodom furlanskih železarjev (Eisner) okoli 1340 v dolino Sore je dobil prej pusti kraj njihove naselitve ime Železniki (Eisnern), medtem ko nam je enoumna razložitev postanka starejše naselbine v vznožju Jelovice z imenom Rudno* težja. V imenu Rudno in v Coku na Jelovici se najbrž skriva razložitev in posredni vzrok za prihod tujcev, ki so poznali poleg zmožnejšega gornjeitalskega trga napredne postopke in naprave za pridobivanje večjih količin tako iskanega železa v neposredno porabnih merah. Približno isti čas (1335) so prišli Italijani z vodnimi kladivi tudi v Kanalsko dolino, kamor

* Pri Admontu na Štajerskem je bil železov rudnik Ruda ali Rudno (Rudendorf) že 1074.^{12a}

so privažali železo v neobdelani obliki volkóv ali mas iz Laboda in iz še bolj oddaljenega Hüttenberga,^{12b} kjer so železarili (kopali in talili rudo) gorski kmetje, ki so se imenovali Berger, po masah pa Masser. Freisinske listine za Železnike molče o rudi, rudarjih, rudiščih, rudnih pravicah, talivnih pečeh ipd., govore le o kovačnicah (Schmittent); 38 let mlajši ortenburški rudarski red pa že natančno ponovno razločuje med kovačnicami (schmittent) na eni in pečmi, plavži (Plafoen, plahutten) na drugi strani. Če ni bila v Loki le nepoučenost, pomota ali površnost vzrok, da v listinah ni omenjena talivna peč v Železnikih, smemo precej upravičeno sklepati, da je tam ni bilo. Bila je ali bile so potemtakem nekje blizu, namreč stare vetrne peči freisinskih podložnih kmetov-železarjev, ki so mogli dobavljati volke laškim kladivom ob Sori. Če je bilo tako ali drugače in koliko časa, nam bodo morda mogli povedati raziskovalci. Vsekakor je tehniški napredek v Železnikih neobhodno prinesel tudi dvig rudarstva na Jelovici. V tem času približno smemo zapisati opuščanje vetrnih peči, gradnjo topilnic pri kladivih v Železnikih in prehod iz vrhnjega rudarjenja na vkop v jaške.

O urbarialnih dolžnostih freisinskih podložnikov iz Mojstrane in z Gorenje Save pri Kranju iz konca XIII. stoletja, ki so vsebovale dajatve železa, se moremo poučiti v Blaznikovih razpravah. Freisinski škof je dobil 1273 kraljevi rudni regal za vso svojo posest na Kranjskem.

ORODJE

Za prvotno površinsko nabiranje in kopanje rude so imeli rudarji *strguljo* (Kratze), ki je bila enoročna, s kratkim okroglim ročajem. Oblike je podobne kakor naša sedanja gorenjska vrtna kopoljica brez rogljev, samo širša in močnejša, izkovana iz ploščatega železa. Trikotna ploskev je bila nekoliko napa, morda ne tako hudo, kot kaže za primerjavo Agricolova** risba, katere krempelje naj bi pač služil za izbrskavanje rude iz zemlje (ilovice), špranj in razpok. Strguljo so uporabljali za zgrebanje ne le rude, temveč tudi jalovega materiala, kamenja, peska ipd., skratka vsega, kar naj bi se prevzelo ali odvrгло. Tudi za polnitev plitvih nečká

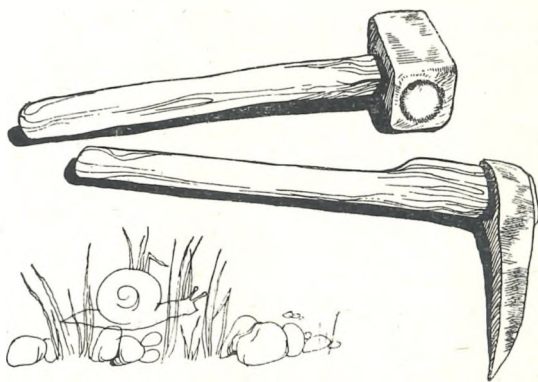
** Agricola (po naše Kmet), doma v saškem Rudogorju (Erzgebirge), je 1556 izdal v Baslu ilustrirano knjigo De Re Metallica. Posnetki njegovih risb so bili deloma tudi pri nas objavljeni.

je strgulja prišla prav. Strgulja je bila kratko nasajena za delo, ki so ga rudarji opravljali kleče, sede ali sklonjeno, zaradi tega, ker je bilo treba material od blizu opazovati. Uho za ročaj je bilo okroglo, torej je bil tudi ročaj okrogel, iz veje in komaj kaj obdelan. Naravno je, da je strgulja tudi v poznejših razmerah služila rudarjem.

Časovno verjetno za strguljo, ob prehodu rudarjenja s površja do plasti s kamenjem in skalami, je dobila mesto rovača z ostjo (Keilhaue), s katero je kopač pikal in ril za rudo v meli in skalne razpoke. Zato je dobila rovača ime *pik*, *pikon*, *pikelj* in *pivnica* (zadnji imeni sta iz Dražgoš). Podobna je cepinu ali krampu, ki ga je le pol, namreč ostnata stran. Ročaj je kratek. Največ starih upodobitev rudarskega dela prikazuje rovačo z ravno, od ušesa naprej nekoliko podse nagnjeno ostjo. Na Agricolovem lesorezu ima rovača ukrivljeno ost, kakor dolg ptičji kljun in se ji prilega ime kljunača. Tudi pri Agricoli ima rovača okrogel enoročni držaj. Laže kot pri strgulji si predstavljamo daljši, dvoročni ročaj pri delu s pikljem, vendar je najbrž tudi tu prevladovalo enoročno toporišče.

Ravni rovači, nenasajeni in brez ušes za toporišče, je bil podoben *klin* (Keil), ki je bil morebiti njen predhodnik. Kline, najprvo iz klanega lesa, pa tudi kamnite, rožene ali koščene, potem bakrene in železne, so vtikali v špranje in razpoke predmetov, ki so jih hoteli odklati ali razklati; zabijali so jih s kamni, kijem, batom in zabijalnim kladivom. Namesto da bi klin pri zabijanju držali z roko ali z obema, če je zabijal pomagač, so klin sprva privezovali na lesen držaj ali ga vtikali v razcep, pozneje pa so spoj držaja in klina izvedli z luknjanjem klina ali ročaja.

Klinu z ušesom in toporiščem, torej nasajenemu klinu ali, ker ga udarjamo, nastav-

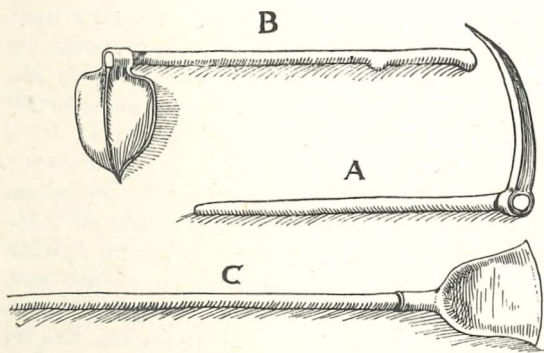
Rovača in strelni betič (zgoraj) Tineta in Jurija Kavčiča

nemu klinu, tovarišuje enoročno *zabijalno kladivo*. Rudarski nasajeni klin Nemci imenujejo *Bergeisen*, največkrat pa samo *Eisen*, njegovemu tovarišu, zabijalnemu kladivu pa pravijo *Schlägel*. Kladivo in klin (*Schlägel und Eisen*) v besedi in podobi predstavljata prevladujoče ročno rudarsko orodje in sta že z iztekom srednjega veka postala ter do danes ostala rudarsko znamenje, ki ga pozna in uporablja ves svet. Kladivo in klin pa od prej znano strguljo in rovačo ter še drugo ročno orodje so imenovali Nemci *Gezähe* ali *Gezäu*, kar je najbrž prešlo v naše krajevno »cevje« kot označba žebeljarskega orodja.

Prilage in dolage h klinom so prekol in odkol pospešile. Leseni klini, zabiti v napočeno ali krušljivo tvarino, polivani z vodo, so se napeli in hitreje razrgali skalo. Tudi *ogenj* je opravljal podobno delo. Kurili so pred skalovjem in pod njim, vrh zemlje ali v jami, da bi se kamni čimbolj razgreli ter v velikih plasteh popokali, kar so še pospešili s polivanjem z vodo. Z železnimi ali lesenimi, spodaj okovanimi *navori* ali *vrželami* (iz ital. *vergella*) so rudarji odpirali skale.

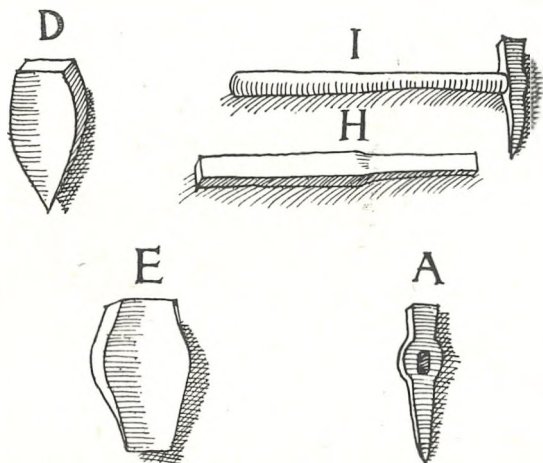
Rudarsko orodje sta bili tudi *lopata* in *sekira*. Majhna lopatka je služila pri polnjenju nečak, košev ipd. in smo jo tam srečali. Tudi z normalno lopato so skoraj samo nakladali. Mehke snovi, recimo ilovico, zemljo, pesek ipd. so z lopato lahko rezali in je v takem primeru služila za pridobivanje ali kopanje rude. — Sekira, v kameni dobi dvo-delna, iz roga ali kamenita, je večkrat služila kopanju. V železni dobi pa rudarji s sekiro obdelujejo les za vsakršno gradnjo pri jamah ali v njih.

Razstreljevanje skalja, da bi prišli do rude, se je v Jelovici začelo skoraj sto let potem, ko so ga na Ogrskem 1627 prvič izvedli. Nevarni način je potreboval dolgo pot izkušenj s smodnikom. V prvi polovici XVIII. sto-

Prvotna rudarska orodja: A rovača (Keilhaue), B strgulja (Kratze), C lopatica po Agricoli

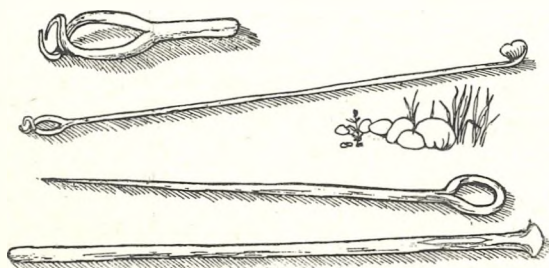
RAZSVETLJAVA V JAMAH

Nasajeni klin (Bergeisen) A in I, dolage D in E,
H neobdelano toporišče po Agricoli

letja so tudi pri nas začeli kopati rudne rove s strelom. Naslednje stopnje iz okoli polovice XIX. stoletja, dinamita in električnega vžiga, jelovski rudarji niso več potrebovali.

Strelno luknjo so izvrtali z udarjanjem s kladivom na sveder, železno ali jekleno, na delovnem koncu v dleto sploščeno in zaostreno palico, katero so po vsakem udarcu malo dvignili in zavrteli. *Kladivo* za strel je bil čokat, enoročen betič. Dovolj globoko *strelno luknjo* so očistili kamene moke z dolgo *trebilno iglo* (râmarico, Râumnadel), ki je bila na enem koncu razcepljena v spiralasto se prepletajoči konici, na drugem pa sploščena in zapognjena v majhno grebljico. Potem so nasuli v luknjo črnega smodnika do določene višine, do tam so naphali lepljive ilovice. Zažigali so smodnik s *strelno vroico* ali s pšenično ali rženo *slamico*, napolnjeno s smodnikom. Vrvico ali *slamico* so dajali v luknjo k razstrelivu pred naphanjem ilovice, ali pa so zato predrli pot do smodnika s *strelno iglo*, ki je služila tudi za mero globine. Ob smodniku sta odigrala stoletja trajajočo vlogo kladivo in nasajeni klin, rudarski simbol.

Orodje za strelne luknje Tineta in Jurija Kavčiča

Ker dnevna svetloba v globljih, ozkih in razčlenjenih jamah, jaških in rovih z vsakim metrom globine ali dolžine, z zavoji, skalnimi kolena itd. hitro gine, so si morali rudarji oskrbeti druga svetila: suh les v polenih, trskah, baklah, smolenicah, grmadah, kresovih. Za lesom so začele služiti tolšče, posebno loj in olja, iztisnjena iz maščobnih rastlinskih semen. Ta svetiva so žgali v težkih *kamenitih posodah* (Lichtsteine) s stnjem iz živalske volne. Pozneje, še v starem veku, so se udomačile tudi lažje ilovnate posode *oljenke*, s katerimi so rudarji prihajali na delo. Proti koncu srednjega veka so izoblikovali po njih železne, kovane ali pločevinaste, nazadnje tudi ulite posode, *leščerbe*, ki so pri Nemcih dobile ime žabe (Frösche). V odprtih so žgali loj, v zaprtih pa olje. Goriva so devali v te posode za enodnevni delovni čas in so ga toliko tudi nosili s seboj v rogovih ali v pločevinastih pušicah in kanglicah. Preden so v XIX. stol. te oljenke

Rudna svetilka

izginile, so jih izpopolnili s pokrovcem za dolivanje in s kleščami za utrinjanje dogorelega stenja ter za njegovo domikanje; kleščice so obesili na verižico. Pozneje je postala cenejša svečava z *lojenimi svečami*, ki so jih ulivali rudarji po svojih doméh z lijki. Loj so jim dobavljali fužinarji, pozneje pa so ga rudarji kupovali. Po dve sveči, za palec debeli in dve pedi dolgi, sta zadostovali za en delovni dan; s svečami so si torej nekako merili čas. Oljenke in lojene sveče so žgali tudi doma, posebno pri zimskem večernem delu npr. pri preji. Sveče so v jamah devali na svečnike, ki so jih obešali na »ingo«. Stojalo sveče v svečniku je bilo npr. spiralasto zavita žica, po kateri se je mogla sveča pomakniti navzgor ali navzdol. Pri tej razsvetljavi so uporabljali *utrinjač*, posebne škarjice za prirezovanje stenja.

PREZRACEVANJE JAM

Sporočilo ne pove in tudi ni spominkov, ki bi pokazali na potrebo in delovanje odvajanja škodljivega jamskega zraka in na dovajanje svežega vetra. Ta ali ona jama, rov ali jašek so po predpisih imeli drugi vhod za naravno prevetrenje, ki je bilo v znani luknji na Ovinku prav občutno. Po Agricolovi sliki so rudarji prevetrovali podzemske prostore z vihtenjem prtov ali rjuh, z ročnim ali mehničnim vrtenjem lopatastih koles ipd.

ODNASANJE IN ODVOZ NAKOPANINE IZ JAM

Rudar se je pri kopanju rude izogibal jalovine, nerudnatih snovi; če pa so se te primešale, jih je bilo treba čimprej spraviti izpod nog, ker prebiranja ni bilo mogoče opravljati v jami, temveč zunaj nje v bližini ali v drugo in bolj natančno pri fužini. V slabem primeru je bilo npr. v Bohinju do desetkrat več jalovine kot rude.¹³ Jalovi razbor se je nabiral pred jamo na kup (Halde), katerega mesto je določil rudarski sodnik,¹⁴ rudo pa so nasipali posebej.

Odnašanje ali odvoz od jame so opravljali z nečkami, samokolnicami, koši in kebli ali vedri, štiriročnimi nosili ipd. Nečkè, kakor so jih sicer uporabljale gospodinje za mesenje kruha prej kot mentrge (Mehltröge), in jih še poznajo v Prekmurju, so bile nekoč povsod v rabi. Rudar si jih je sam lahko iztesal in izdolbel iz lipovega ali smrekovega hloda. Zato je več kot verjetno, da so tudi jelovski rudarji uporabljali nečke, čeprav jih nismo našli med rudarskimi spominki.

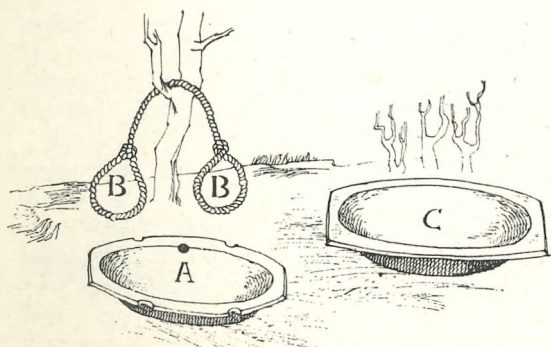
Z nečkami (Mulden) so nakopanino mogli zajemati in odnašati, ker so bile plitve in pri obeh koncih primerno izdolbene za držanje. Večje in globlje nečke so polnili z lopatico ali z rokami. V zareze roba se je moral vleči

nošnjavski konopec, da je bilo mogoče nositi nečke na roki kot košaro. Z večjimi koritastimi nečkami ali *kadunjo* (Trogmulde) za vleko po tleh pa so nakopani material spravljali do prebirališča in izsipališča. Vrv za vleko so obešali na dva kavljia na spodnji strani kadunje, ki na Agricolovi sliki kadunje nista vidna.

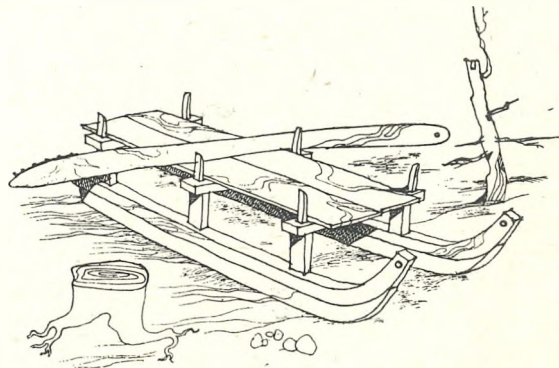
Samokolnica (Schubkarren) je bila po Agricoli zelo podobna sedanjim lesenim, a kolo je brez pesta, šprikle tičijo v segmentih oboda, na katerem si mislimo kovan obroč.

Vedra in koše bomo srečali pri vertikalni vleki; kot sredstva horizontalnega prenosa jih le omenjamo, ker niso redno služila v ta namen.

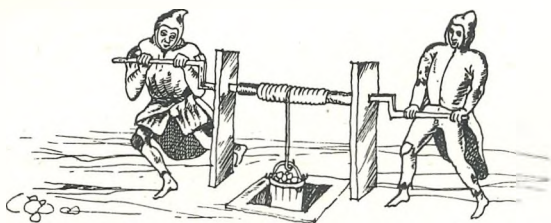
Pretežni del prenosa in prevoza rude v Jelovici je bil usmerjen navzdol k fužinam. Pota so bila mnogo bolj primerna za drsno vleko samotež s sanmi kakor pa za konjski voz, a na zložnih in kopnih mestih so pod sani pripenjali tudi par koles. Med samotěžnimi sanmi so se od oglarskih razlikovale posebne rudne sani z imenom *vlačuge* (Erzschlitten), ki so bile krajše in ožje, ustvarjene za kamenita, ovinkasta pota. Bile so neokovane, s podvojenimi močnimi sanicami. Risba in ohranjeni vzorec nimata posode, ki je gotovo bila, saj so zanjo vstavili ročice. Najbrž je bila posoda pletena kot gnojni koš in primerno nizka za nakladanje. Morda rude niso vedno nakladali razsute, marveč v vrečah in morda je bil koš nekakšen lesen zaboj. Oje (voj), kratko, močno in dvigljivo, je imelo na spodnjem koncu pribit železen trn, ki se je zadrlo v tla, ko je voznik oje dvignil. Vlačuge je bilo treba vleči tudi navkreber, ker niso bile prirejene za nošnjo na ramenih, kakor lažje oglarske sani. Sedaj so znane še tri ali štiri hiše, ki so še do nedavna imele po ene ali dvoje vlačug;¹⁵ moralo je pa biti tega posebnega, razmeram na Jelovici prilagojenega vozila še pred dobrimi sto leti precej pri življenju. Ohranile so se le vla-

Nečkè, A nosilne, C vlečne ali kadunja, in B konopec po Agricoli

Rudne sani-vlačuge Miklavža Solarja

Vitel z možema, ki ga vrtita in nosita naritnik

čuge pri potomcih Miklavža Šolarja, rudarja in oglarja po rodu iz Dražgoš, pred 150 leti bivajočega v Kropi pri Smukarju v Grabnu.

Za dviganje izkopenine navzgor so si tudi rudarji zgodaj omislili *vitel* ali *vreteno* (Rundbaum, Haspel), takrat že stoletja in povsod rabljeno dvigalno napravo, znano po številnih risbah, v prvi vrsti pri Agricoli. V Jelovici jih je moralo biti precej. Imeli so vitel npr. stari Anžetovi (oče rajnkega Franca Kordeža na Jamniku) za Varlónvo; za Babjim zobom sta si postavila vitel »ta močan« Tine Kavčič iz Lajš in njegov sin Jurij, rudarja itd. v Kropi. Ta vitel je narisal domači zgodovinar Valentin Žmitek; vreteno nekega vitla so videli ležati 1955 v jami na Planicah raziskovalci te jame nad Lazom.

Vitel s stojalom pa streho nad njima so si rudarji stesali sami, kakor si na kmetih še sedaj naredo razne priprave; ležaja vretena, os z gonilno kljuko in nazobljeno kolo z zapiro je skoval rudniški kovač. Po globini jaska so kupili dolgo, močen palec debelo vrv. V zadnji vojni pogorela Anžetova vrv iz rudne jame za Varlónvo je imela 50 m.

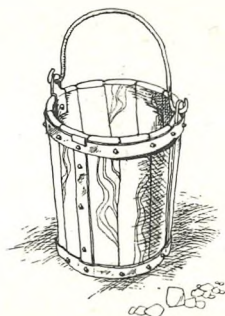
Vitel sta vrtela dva moža (Haspler), ker je varnost obratovanja to zahtevala; morda so ju kdaj nadomestovale dosti močne ženske. Vreteno, valj je bil na obeh koncih preluknjan za dva okrogla lesova, motorogi, vtaknjeni na križ (Haspelarm, Haspelkreuz), ali pa sta bili tam nasajeni kolesi (Haspelrad), razviti iz križa z obodom, ali dve kljuki (Haspelhorn). Anžetov vitel za Varlónvo je imel leseno vlačilno kolo, v katero so bili v pravem kotu na obod vdeleni leseni cveki.

Vrv je nosila breme, polno vedro navzgor, drugo, prazno pa navzdol. Morda so tako tudi dvigali in spuščali v jamo človeka. Če je hotel rudar priti iz jame ali dati onim pri vitlu kakšno sporočilo, je dal v vedro znak; sporočilo, da je delo končal ali željo, da pride ven, je označil z zeleno vejico, ki jo je položil na vrh izkopenine.

Vlačilna vrv in sanici vlačug so v nekaterih jamah — jaških in rovih zažlebile skalo kot v spomin nase.

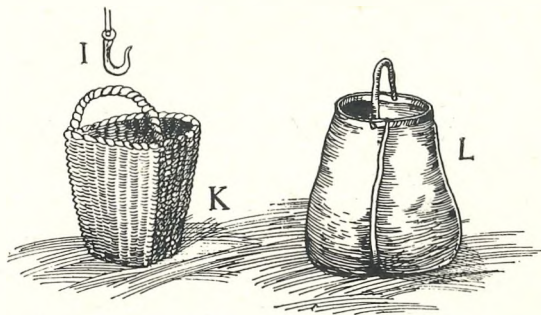
Vrv in vreteno sta prišla pri Nemcih tudi v metaforo: »vrv spustiti v jamo« jim je pomenilo lotiti se česa, »vrv in vreteno popustiti« je pomenilo slovo vzeti.

Vedro so rudarji imenovali *kbóv* iz *kebèl* (Kübel). V keblu so dvigali izkopenino iz jame, iz keblá so jo izsipali na prebirališče, s keblóm so nosili rudo na vlačuge. Vedro je sprejelo 15 do 20 kg vsebine, večje vedro je bilo na Štajerskem določena mera za rudo. Izkopenino so v vedro nalagali z *lopatico*, po Agricoli tudi z rokami. Vedra so delali sodarji iz smrekovih, macesnovih ali hrastovih dog, močno železno okovo z zgornjim in spodnjim obročem in dvema vezéma od dna do vrha je izdelal rudniški kovač. Vezi sta

Leseno, okovano rudno vedro Tineta in Jurija Kavčiča

se na vrhu tik nad zgornjim obročem iztekali v ušesi ali kljuki za močan železen locen, v sredi previt v zanko za kavelj, s katerim je bilo vedro obešeno na vrv vitla. Vedra so bila na Jelovici zelo številna, kar sklepamo iz nekih deset, v jamah in na podstrešjih najdenih kosov, imela pa so v železnih vrstnikih, iz protja pletene koše približno enake prostornine, ki jih je priobčil tudi Agricola, in najbrž niso bili okovani, zaradi česar so se z udarci ob skale kmalu poškodovali. Leseni keblji so bili prav zaradi nihanja ob skale tako okovani, a tudi Agricola je odsvetoval leskove ali hrastove obročveder. Pletene koše so imeli tudi drugod npr. v saškem Freibergu, kjer so kóšarji uživali rudarske pravice. Na Češnjici pri Železnikih

Pleteno in usnjeno rudno vedro (K in L), I kavelj na dvigalni vrvi po Agricoli

je Lotričev sosed naredil pleten košek v velikosti rudnega vedra, da je videl, kakšni so bili ti koši. Lotrič je navedel kot mere koša: pri dnu eno ped, na sredi dve in ob vrhu tri pedi širine, prav tako tudi višino tri pedi. Morda so v pletenih koših samotež prenašali rudo, za dviganje iz jaška z vretenom pa so imeli vedra, kakor na severovzhodni Jelovici.

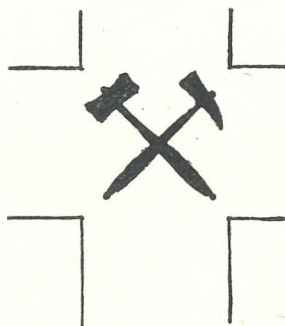
PRIPRAVA RUDE ZA TALITEV

Prebiranje in čiščenje rude se je štelo smiselno k rudarskim opravilom, niso ga pa vedno opravljali v gori, temveč katerikrat tudi pri fužinah. Železova ruda je bila v srednjem veku predragocena snov in njeno spreminjanje v železo pri talitvi pretvegano, da ne bi za zmeraj vedeli, koliko pomeni za uspeh, če je ruda razločena, očejena, zdrobljena, sortirana po debelosti in gatirana, t. j. izboljšana z določenimi primesmi za taljivost. Zadnjih dvoje opravil je bilo posel fužinskih delavcev, drobili pa so bobovčevo rudo, prirastlo k skali, rudarji, ker je bilo le z drobljenjem mogoče ločiti bobovec od jalovine.

Drobili so rudo s kladivi s široko peto na primernih skalnih tleh ali na odbranih in uglobljenih kamnih pa tudi na železnih ploščah. Morda so jo kje in kdaj trli v stopah, toda o tem pri nas ni sledu. Tudi pri Žoisu v Bohinju, kjer so razbijali s kladivi kose rude z nad četrt funta (14 dkg) teže (kosi po pol funta so bili redki), se ne omenjajo rudne stope, pač pa so tam rudo take teže žgali. Zdrobljena ruda se je laže, popolneje in brže talila, z žganjem pa so spravljali iz nje žveplo. Obdelovanje rude z drobljenjem, žganjem in pranjem, ki je sledilo drobljenju, je koristno rudno maso zmanjšalo pri Žoisu za dobro četrtino (Verbičeva, str. 9 in 10). Drobljenje majhnih kosov rude nas prepričuje, kako je bilo kopanje, pobiranje in pranje rude res natančno in zamudno, torej silno slabo plačano delo in da je bil rudar nujno navezan na poljsko in drugo postransko delo, da se je najskromneje preživljal. Drobilnost rude nam pojasnjuje tudi majhno storitev bobovčevega rudarstva.

Prebiranje rude je bilo majhna šola za njeno poznavanje. Prebiravci, navadno ženske ali dečki, so s težkanjem kosov v roki poskušali dognati vrednost izkopanine. Prebiranje je bilo važno delo in so ga nadzorovali rudarski sodnik, fužinarji, fužinski delavci pri plavžu itd. Prebirali so rudo na prostem od pomladi do jeseni, ker niso imeli pokritih prostorov. Pri fužinah je bilo v tem

pogledu malo bolje, ker so se prebiravci lahko zatekli kam pod streho. Zato so v Bohinju spravljali izkopanino k fužinam. V Kropi in Kamni gorici neprebrana ruda ni smela priti v fužinske rudne shrambe, »bajte« imenovane, ki so bile čim bliže plavža in je imel vsak fužinar svojo. V njej ali pa na »rudnem preddverju« (Erzplatz) so mešali rudo in dodatke, kakor pravi ferdinandejski red.

Litoželezni nagrobni križ Levičnikove družine

Bobovec iz ilovice in drugo rudno drobnjav so *prali* (schlämmen) v bližini jam, kjer so jo dobili, pa tudi pri fužinah, kjer so rudo drobili. V Jelovici so napravili gotovo dvajset »luž« (Waschlaken), okopov, v katerih sta se nabirali deževnica in snežnica. Okope so znotraj obložili z ilovico, da so držali vodo, na položni strani okopa so vdelali zatvornico za izpust. Nekateri so mogli »lužo« izkopati in ograditi v bližini kakega studenčka, da so ga napeljali v okop. Nekajkrat se v Jelovici bere o *pralnicah* (Waschwerk, Wasserwerk), ki so bile najbrž lesene, pokrite bajte, v katerih so mogli prati rudo tudi v neugodnem vremenu. Enega od načinov pranja rude je opisal imenovani Lotrič: »Lužo so imeli za drobno rudo, zrnca. V vodi je bil pad, ki je visel v vodo; eden je potegnil ven, drugi nazaj, da se ni ruda nič premaknila, pač pa je v vodi ostala prst. Ko je prišel oblak v vodo, so tri dni počakali, da se je glena vsedla; potem so jo zmetali v kraj, da ni bila v nápotu; potem so pa lahko spet prali.« Ta »pad« je moral biti lesen ploh, na katerem je bila naložena izkopanina z bobovcem. Zrna so obležala na plohu, voda v luži je pri ponovnem vlačanju ploha skozi lužo odplakovala prst, ki se je vlegala na dno okopa in pri tem kalila vodo v podobi oblaka. Bobovčeva zrna je bilo morebiti treba tudi kaj premešati, da le niso padla s ploha v glenasto vodo na dno in se izgubila v goščavi.

S tekočo vodo so izpirali primes z rude hitreje in bobovec kot težji je pri tem sedal na dno rešeta. Tak način so uporabljali pri fužinah. V Kropi se je ohranilo korito za pranje rude pri Zgornji fužini, izdolbeno iz debelega hrasta; izpiralna voda je pritekala v korito po posebnem majhnem žlebu izpod vigenjcev nad »Vicami« in odplakovala nerudnate snovi pri izstopu iz korita.

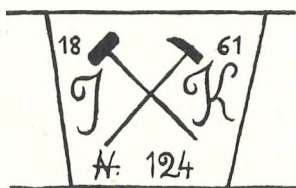
DOSTAVA RUDE

Rudo so donášali s konji v vrečah iz močnega platna in — redko — iz usnja. Tudi dovažali so jo z živino, če je bila pot pripravna, največ pa samotěž z vlačugami ali sanmi. Pred sto leti je imel eden zadnjih rudarjev v Kropi za tovarno živinče — svojo ženo, pa ni bil izjema.

Pota za dostavljanje rude so bila številna in so deloma še danes opazna. Ker so hkrati služila tudi za prevoz oglja, ki je trajal do zadnje vojne, so se bolj ohranila. Za vzdrževanje potov so morali skrbeti rudarji in oglarji.

RUDNISKI KOVAČ

Oblikovanje železa v ognju je imelo v starih časih še drugačen mik kakor danes, oblike in trpežnost orodja so odločale o uspehu kopanja, zato je umljivo, da je bil orodni kovač že v prvih rudarskih kompanijah

Znak na podboju hišnih vrat »Pri Blažku« (Zelezniki)

dobrodošel in vsaj enakovreden deležnik pridobitka skupnega dela tovarišije predkapitalističnega kova. Te rudarske tovarišije so bile v XIII. in XIV. stol. majhne, kakor tista v Mojstrani,* in so si po potrebi dela določali, kaj bo ta, kaj oni tovariš: kopač, kovač ali talivec delal. Kovač je pač prevzel rudarjenje oziroma je rudar tudi koval. Rastoče število rudarjev v zgodnjekapitalistični fužinski dobi je že zahtevalo posebnega kovača, ki je svoj poklic učvrstil in izpopolnil. Iz

* Po Blazniku, Freisinška županija Dovje, v Zgod. čas. 1955, so bili v Mojstrani 1291 štirje železarji, ki so pač rudarili kot tovarišija.

dobe rudarskih tovarišij se je ohranila, mislimo, lastna navada plačevanja rudniškega kovača, ki so jo obdržali rudarski redi v drugi polovici XVI. stol., ferdinandejski 1550, karolinški 1576 in ogrski 1573, ki se glasi:** prvi rudar (Hutmänn, v pomenu nekako paznik, nadzornik) naj ima za kovača deščico ali rovaš (Span oder Rabisch), ki naj ga prinese kovaču sam ali po zaupanja vrednem delavcu, da se nanj zvesto urežejo rudišča (Oerter). Rudišča pa, ki se potem ne izkažejo za dobra, naj zopet odreže in zanje nič ne plača ali dá. Podobno govorita tudi onadva reda, karolinški ima še določbo, da je treba orodje vsake jame zaznamovati s posebnim znakom, da se ne bo zamešalo ali izgubilo in da ga je treba zbirati ter spravljati za fužinarje. Tu je opaziti neso-glasje s ferdinandejskim redom, ki določa, da naj imajo rudarji svoje lastno orodje (Khnoden und Shirer*). Rudniškega kovača, celo dva, najdemo 1769 v Bistrici v Bohinju (Mü 355) in isti čas tudi rudniškega ročnega kovača (Berghandschmied) na Plavžu pri Jesenicah (Mü 464). Že 1517 ima rudniškega kovača Maksimilijan (Mü 464). Te službe Müllnerjevi podatki iz Kroepe in Kamne gorice ne navajajo, pač pa sta navedeni v radovljiskem urbarju 1579 v Kamni gorici dve nežbljarski kovačnici, od katerih je vsaj ena bila rudniška, kakršne poznamo drugod, npr. na Štajerskem. Nedvomno je kmalu koval rudarsko orodje kak žbljarski orodjar pri svojem ločenem ognju, prav lahko pa tudi fužinski kovač.

DRUGA RUDARSKA OPREMA

Od redkih znanih poročil najdemo pri Müllnerju na str. 464 v kratko citiranem Maksimilijanovem redu iz 1517 nahrbtno vrečo (Pergsakh), ki je bila brzkone usnjata, in rudarsko palico (Pergstab), ki ju ima rudar, ko gre na delo ali z dela. Bila sta nekako legitimacija za osebno svobodo (Fürsten Freyung). Palica z majhno sekiro je bila do zadnjega paradno orodje, kakršno vidimo na slikah in v muzejih npr. na Stalni razstavi Železarne na Jesenicah.

K rudarski splošni opremi je spadala jamna bajta, v kateri so prenočevali in kuhali, in pa tesarija v jamah, pri vitlu in pri rudni luži, ki je bila od nekaj last rudarjev, kar povzemamo tudi iz Zoisovega nastavka za

** Der XIII. Articul, § 11. Neue Bergordnung des Königreichs Ungarn itd. iz 1573 oz. 1760.

* Shirer je pač Geschirr, orodje, toda kaj pomeni Khnoden, že drugi niso uganili.

novo ureditev rudarskih odnosov v bohinj-
skih fužinah iz leta 1788 (Mü 360). Tudi pri
jelovških rudarjih pač ni bilo drugače. V
bajtah so imeli še posodo za prinašanje vode.
pribor za kuho, jed in pijačo kakor oglarji.

Ker se je delu in drugim okoliščinam ru-
darjev vsaj delno prilikovala tudi njihova
noša, naj omenimo, da bi bili na Jelovici

Iz belega marmorja sklesan okras grobnice
Johana Globočnika

težko zasledili tisti del obleke, ki so ga Nemci
imenovali Arschleder in ga je Cigale poslo-
venil z naritnikom. Na slikah nemških rudar-
jev od XVI. do XIX. stol. je pogosto videti ta
bolj ali manj bahavi stanovski skoraj ornat,
ki je pa v začetni skromnejši, čeprav že
usnjati izvedbi imel nalogo varovati hrbet
in ledja pred vlago, odrgrinami in drugimi
poškodbami, ko je rudar na hrbtu leže ali
sklonjen kopal v nizkem rovu ali ozkem
jašku in se spuščal plazeč se vanju oziroma
iz njiju. Oblačili so naritnik s pripenjanjem
na všite ali drugače pritrjene kljukice, nosili
so ga pa tudi spredaj kot predpasnik, npr.
pri odbiranju rude. V XVI. stol. je veljala
kazen odvzema naritnika, pri čemer je moral
rudar z odpeto spodnjo obleko oditi. Na
usnjati naritnik spominja obred »skoka čez
kožo«, ki ga od nekdanj goje študentje meta-
lurgije in je prišel iz Ogrske ali Češke. Ne-
kateri tudi mislijo, da so škrici fraka nastali

iz naritnikovega kroja. V skromnejših raz-
merah in potrebah na Jelovici usnjatega
oblačila najbrž niso uporabljali.

Na slikah vidimo bosonoge rudarje z hlač-
nicami, razcefranimi pri dnu, ki se bolj pri-
legajo poznanju o noši siromašnih ljudi.

Pokrivala so bila v rudnikih potrebna; za-
to vidimo že na starejših likih rudarje v
kapucah, kučmah, kapah, ozkih klobukih,
čepicah itd. Za tukaj je Lotrič rekel, da je
bilo rudarsko pokrivalo za varstvo iz klo-
bučnega oglavja, brez okrajev iz pol močnejše
klobučine, kot je za klobuke.

OPOMBE

Risbe izdelal abs. arh. Boštjan Gašperšič.

Viri in slovstvo: Original. listina na per., 1344,
24. april, Bled, DAS (Drž. arhiv Slovenije). —
Urbar über die Herrschaft Radmannsdorf und
Wallenburg 1579; DAS. — Terenski zapiski z
Jelovice o oglarstvu in rudarstvu, 1955. — Roko-
pisni spomini Valentina Žmitka. — Johannsen,
Geschichte des Eisens, Düsseldorf 1925. — Leo-
bener Grüne Hefte, Montan Verlag Wien, Heft
9/1953, Heft 36-37/1959 (LGH). — W. Schuster,
Vorderberg und seine techn. Denkmale (Schu).
— Der Anschnitt, Zeitschrift f. Kunst und Kul-
tur im Bergbau, Bochum, Jahrg. 13/1961 (A). —
Wegweiser durch das Bergbau — Museum Bo-
chum, 1959. — Deutsches Jahrbuch f. Volks-
kunde, 5. Jahrg., II. Teil, Berlin 1959. — Marija
Verbič, Bohinjsko rudarstvo in fužinarstvo
konec XVIII. stol., Kronika IV., str. 6—14 (V).
— Razen teh del drugje ponovno objavljeno:
Müllner (Mü), Pirchegger (Pi) in Hacquet (Ha).
— Neue Bergordnung des Königreichs Ungarn
itd., Wien 1760. — Delius, Anleitung zu der Berg-
baukunst, Wien 1773.

Opombe: 1. H. Winkelmann v LGH, zv. 9,
str. 14. — 2. V Kropi 1901, v Dražgošah 1942,
na Jamniku 1943. — 3. Mü, 263. — 4. Ha, II,
171. — 5. Omenjeno delo. — 6. Mü, 205 op. —
6a. Mü, 259 op. — 7. Mü, 142. — 7a. M. Verbi-
čeva. — 8. Mü pri posameznih fužinah. — 9. M.
Verbičeva v Kroniki str. 12. — 9a. Mü, 268. —
10. Mü, 261. — 11. Beri članek Verbičeve. — 11a.
Schu v LGH 37, str. 11. — 12. Johannsen. —
12a. Pi, str. 11. — 12b. Pi, 44. — 13. Verbičeva.
— 14. Ferdinandejski rudar. red. — 15. Na Jam-
niku Kordež, v Dražgošah Pintar, v Lajšah.

MURSKA SOBOTA

IVAN ZELKO

1. IME KRAJA IN NJEGOV IZVOR

Ko so Madžari v XI. stoletju sedanje prekmursko ozemlje povsem pritegnili v svojo civilno in cerkveno upravo,¹ je po takratnem zahodnem pravu priključeno ozemlje postala madžarska kronska zemlja. Madžarski kralj je posamezne zemljiške komplekse podeljeval kot kronski fevd svojim vazalom. Konec XII. in v XIII. stoletju se na sedanjem prekmurskem ozemlju javljajo poleg manjših naslednji večji zemljiški kompleksi, s katerimi je razpolagal madžarski kralj kot s svojim fevdom ter jih podeljeval svojim zvestim plemenitnikom:

a) zemljišče *Lindua* s središčem v Gornji Lendavi (pri Gradu), katerega prvotni obseg označuje listina iz l. 1208;²

b) zemljišče *Dobra*, imenovano po kraju *Dobra* (Neuhaus v Avstriji). Omenja se l. 1213,³ a l. 1387 so imenoma naštetih vsi kraji, ki so spadali pod upravo gradu *Dobra*;⁴

c) zemljišče ob Rabi, ki ga je madžarski kralj Bela III. l. 1183 podelil *cistercijanskemu redu*;⁵

č) zemljišče *Lindua* s središčnim gradom v [Dolnji] *Lendavi*. Prvič se omenja l. 1198⁶ še kot manjši zemljiški kompleks, ki so ga *Haholdi*, poznejši *Bánffyji*, v XIII. in XIV. stoletju zelo razširili⁷ — in

d) zemljišče *Belmura*, ki se je prvotno razprostiralo med rekama Ledavo in Muro ter med črti Rakičan—Satahovci in na severo-zahodu Pužavci—Krajna, z izjemo nekaterih krajev.⁸

Eden najstarejših in v visokem srednjem veku v okviru zemljišča Belmura ob dvoru istega imena najstarejši kraj je bila *Murska Sobota*.

Pred razpravljanjem o Murški Soboti kot srednjeveškem mestu se hočem ozreti na izvor krajevnega imena *Sobota*. Oba sestavka sta vsebinsko nadaljevanje »Soboških jobagionov«.⁹

O izvoru krajevnega imena *Sobota* je v preteklosti razpravljala Fr. Miklošič.¹⁰ Vendar se v podrobnosti ni spuščal in njegova razlaga tudi ne temelji na najstarejših historičnih zapisih krajevnega imena samega. Zato se ne more imeti za dokončno.

Historični zapiski, ki pridejo v poštev pri ugotavljanju prvotne oblike krajevnega imena *Sobota*, so predvsem tile:

1348: via de civitate Redege(e) ad *Murazombata*;¹¹ 1365: poss. *Murazumbata*; 1366.

Item in districtu Beelmura civitas *Murazumbota*;¹² 1394: Michaellem Jacobi, Rectorem curate ecclesie sancti Nicolai de *Murazombatha*, Jaurinensis diocesis;¹³ 1398: curia prope *Mura Zombotham*;¹⁴ 1423: poss. *Mura Schombath*, oppidum *Murazumbath*; 1431: civitas *Murazombathya*;¹² 1627: visitatio ecclesie *Muray Szombathiensis*, proventus ministri oppidani ad templum S. Nicolai, az *Muray Szombati városiak* [= murskosoboški tržani];¹⁵ 1698: in oppido *Muraiszombat*;¹⁶ 1739: ex *Szobota*; 1743: ex *Szobotha*, ex *Szobota*, ex oppido *Murayszombath*; 1744: ex *Sobotha*;¹⁷ okoli 1830: v *Szoboti*, *Szobota*;¹⁸ 1848: *Szobota*.¹⁹

Pozornost vzbujajo topografski podatki iz XIV. stoletja, ki so obenem najstarejše znane oblike krajevnega imena *Sobota*, in sicer: *-zombata*, *-zumbata*, *-zumbota*, *-sombatha* in *Zombotha(m)*. Na prvi pogled je jasno, da je to prvotna slovenska oblika z nazalnim vokalom. Madžarska oblika ne more biti, ker se pomadžarjena oblika glasi *Szombat* (*Zombat*, *Zumbath*), brez končnice *-a*. Ta prvotna slovenska oblika je mogla preiti v madžarski jezik v času, ko je pri Slovencih bil nazalni vokal še v rabi. Po izsledkih in ugotovitvah slavistov so nazali v slovanskih jezikih izginili v X.—XI. stoletju. *Kolarič* v svoji razpravi o nosnih vokalih v prvotni slovenščini pride do zaključka, da so nazali v slovenščini, vsaj v nekaterih narečjih, izginili že proti koncu X. stoletja, kakor to kažejo tudi brižinski spomeniki, in da so poznejše pisave vokal + nazalni konzontant za slovenske nosnike zvečine le historične, pisarniške oblike.²⁰

Isto ugotavlja madžarski slavist *Kniezsa* in pravi: »Ako je torej v madžarski obliki krajevnega imena pričujoč nazal, to dejstvo kaže na to, da so Madžari ime prevzeli v X. stoletju ali pa najpozneje do srede XI. stoletja, ker se glasovni razvoj ni izvršil v vsaki pokrajini istočasno.«²¹

V bližini Sobote je kraj *Krog*, ki je omenjen l. 1298 brez nosnika: *Korug circa Muram*.²² Prav tako l. 1331: *Nogkorug*²² [*Nognagy*, slov. veliki]. Poznejše oblike so dane nekatero z nazalom, druge brez nazala. Oblike, zabeležene pod vplivom slovenske izgovarjave, so brez nosniškega vokala, le madžarske so z nazalom. Torej v bližini Sobote najdemo dokaz, da ob koncu XIII. stoletja pri prekmurskih Slovencih nazala ni bilo in so oblike:

-zombata (1348), -zumbata (1365), -zumbota (1366), -sombatha (1394), Zombatham (1398) le madžarske historične, pisarniške oblike, ki datirajo iz dobe, ko je pri Slovencih nosnik bil še v rabi.

Slovenska ljudska oblika je bila in je še *Sobota*. Vse madžarske pisarniške oblike so pisane z dodatkom *Murska* [Mura, Murai, Muray]. Ni izključeno, da izraz »Murska« poteka od prvotnega poimenovanja zemljišča Belmura. Starejše ime za zemljišče Belmura je bilo namreč *Mura*, na primer: 1233: terram *Murram*;²³ 1234: *Murra*.²⁴ — V tem primeru je Madžarom ime *Muraiszombat* toliko pomenilo kot: *Sobota*, ki stoji v okviru zemljišča *Mura*. — V nasprotnem primeru pa je v neposredni zvezi z rečnim imenom *Mura*.

Ime *Sóбота* moremo izvajati: a) od *sobote* < *sąbota* (dies sabbati), dneva v tednu. Tega naziranja je *Miklošič*.¹⁰ Ali b) od osebnega imena *Sąbota* (sabbatum).²⁵ — Prevedimo obe možnosti.

Na področju Spodnje Panonije, sedanjem madžarskem ozemlju, je več krajevnih imen, katerih poimenovanje izhaja od dneva v tednu, ko je bil v kraju tedenski sejem. Madžarski slavist *Melich* jih našteva: *Hétföhely* (hétfő = ponedeljek), *Kedhely* (kedd = torek), *Szerdahely* (szerda = sredo), *Csütörtöhely* (csütörtök = četrtek), *Péntekhely* (péntek = petek) in *Szombathely* (szombat = sobota).²⁶ — Ozrmo se le na dva primera iz bližine Prekmurja.

Južno od Zalalövő je danes pristava *Csütörtöhely* nekdanj pomemben kraj, o katerem pravi listina iz l. 1327, da je bil tamkaj že od nekdanj tedenski sejem (... forum ... quod in possessione Chuturtukhel vocata feria quinta antiquitus celebratur).²⁷

Drugi primer je *Kethely* (1423: *Kethel*),²⁸ kraj vzhodno od Monoštra, ob slovenski etnični meji, katerega nemško ime je *Marckl*²⁹ in slovensko *Trošče*, *Tròuşt'ä*³⁰ od * *Trgoušt'ä* < *Trgovišče*. Prvotno je bil v kraju *Kethely*, (*Keddhely*, kedd = torek) torek tržni dan. Zato slovensko ime *Trošče* od *Trgovišče* in nemško *Marckl*.

Ali je morda v Murski Soboti bil sobotni dan stalni tržni dan? Iz najstarejšega historičnega zapisa o sejmih v Soboti (1479: nundine in oppido Murayzombath)³¹ ni mogoče sklepati na tedenski sejem v Soboti, niti ne nasprotno. Da je *Sobota* imela pravico do nekaj sejmov na leto že dolgo pred l. 1479, sledi iz dejstva, da se l. 1366 imenuje kot mesto [civitas], pozneje kot trg [oppidum]. Značilna pravica trga ali mesta je prav pravica do enega ali več sejmov na leto.³² Posredno o soboških sejmih poroča protestantski vizitacijski zapisnik iz l. 1627. Ko našteva kantorjeve (scholae rectoris) dohodke, med drugimi dajatvami navaja: »ob vsakem sejmu je vsak otrok, ki obiskuje šolo, dolžan dati po palec širok nož ali namesto noža 3 grošek.«³³ Tedenski tržni dan se s to dajatvijo ne da vskladiti. Pač pa se iz nje zanesljivo sklepa, da je *Sobota* imela v srednjem veku več semanjih dni. Zanimivo je vedeti, čeprav se z novejšim stanjem starejše nikakor ne more dokazovati, da je *Sobota* imela l. 1906 sedem letnih semanjih dni, toda nobenkoli ne v soboto, razen ko je datum padel na soboto.³⁴

Zoper razlago s sobotnim dnevom govori tudi dejstvo, da se v madžarščini krajevno ime *Sobota* nikoli ne navaja z dodatno madžarsko besedo *-hely*, kot je to dosledno, pri madžarskih krajevnih imenih, katerih poimenovanje izhaja od dneva v tednu, v

Murska Sobota: sodobna M. Sobota. Na desni strani slike katoliška cerkev, sredi evangeličanska cerkev, levo od nje park z gradom (Foto: J. Horvat)

katerem je bil sejem. Ta *-hely* ustreza slovenskemu končniškemu obrazilu *-išče*. Tudi je različen naglas med *sobóto*, dnevom v tednu, in *Sóboto*, krajevnim imenom.

Več znakov kaže, da krajevno ime *Sóbota* izhaja od osebne imena *Sobota* < *Sq̄bota*. Po slovanskem svetu so znana osebna imena iz osnove: *Sq̄bota*.³⁵ Za pojasnilo naj služijo predvsem primeri iz Spodnje Panonije, in sicer osebna imena: *Zumbota*, *Zumbot* (*Sombot*) in *Sobotin*.

Med osebnimi imeni slovanskega izvora navaja madž. slavist *Melich* primere: *Sombot* (l. 1137), *Zumbota* (l. 1152), *Zumbot* (*libertinus*, l. 1198) in žensko ime *Zumbotca* (l. 1198).³⁶ Primer osebne imena *Zumbota* (l. 1152) je do črke enak prekmurskemu krajevnemu imenu: *Zumbota* < *Sq̄bota* > *Sóbota*.

V prvih treh stoletjih po madžarski zasedbi Spodnje Panonije je med tamkajšnjim prebivalstvom češče najti že deloma pomadžarjeno obliko slovanskega osebne imena *Sq̄bota*, namreč *Zombot*. Isti jezikovni proces se ugotavlja pri krajevnem imenu Murska Sobota: v XIV. stoletju *Zumbota* in v poznejših madžarskih historičnih zapisih le *Szombat*, *Zumbot*, *Zombat* — brez končnice *-a*. Tudi Madžari priznavajo, da je prvotni izvor osebne imena *Zombot* slovanski.³⁷ Le sčasoma se je ime med Madžari tako udomačilo, da se nosilcu imena oporeka slovanski etnični značaj.

V tej zvezi bom dodal nekaj do sedaj neobravnavanih primerov osebne imena *Sombot* iz spodnjepanonskega področja: v krajih *Töreki puszta*, *Tihany*, *Pécsely* in *Köröshegy*. Z imenom *Sombot* navedem še druga slovanska imena, ki nastopajo skupno s *Sombot* in so neposredno slovanskega izvora.

V *Töreki puszti* [Thurkh], ki je na južni strani Blatnega jezera, jugovzhodno od Tihanya, in je bila v posesti benediktinske opatiije v Tihanyu, so v listini iz l. 1211 med samostanskimi ljudmi omenjeni: med »jouba-

giones ecclesie«: *filius Neugrad*, *filius Sombod et Micula*; med dvorniki (vdornici): *Pet*, *Sombod* in *Pousa*; med vinarji (*vinitores*): *Cris cum filiis*.³⁸

Osebna imena samostanskega ljudstva na polotoku *Tihanyu* l. 1211 so med drugimi: *Pousa* in *Petra* (*iobagiones*); med krznarji (*pelliparii*): *Moraz*, *filius Pet* in *Pousa*; med zbirateljji-vodji klerikov (isti sunt, qui congregant clericos): *filius Babun*; med poljedelci (*agricolae*): *Radista*, *Sombot* in *Adrian*.³⁹

V kraju *Pécsely*, severozahodno od Tihanya, sta l. 1211 med dvorniki navedena: *Rada* in *Sombot*.⁴⁰

V kraju *Köröshegy*, ki je južno od Tihanya, na južni strani Blatnega jezera, in je bil v posesti opatiije sv. Martina v Pannonhalmi, so v listini iz l. 1237—1340 naštetna imena samostanskih podložnikov in med temi so navedeni: *Serda* [*Sreda*], *Gregor*, *Pousa*, *Sycula*, *Pentuc* in *Zomboth*.⁴¹

O slovanskem izvoru večine navedenih osebnih imen so razpravljali madžarski slavisti. — *Melich* uvršča med slovanska osebna imena tale:

Micula (*Mikola*, od lat. imena *Nicolaus*, madž. *Miklós*).

Pousa [*Pavša*, slovanska tvorba s pripomočjo *-bša*, od osebne imena *Pavel*],

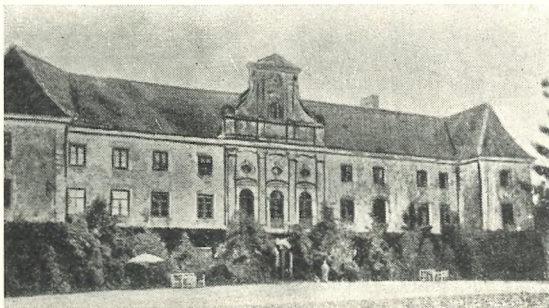
Cris [*Križb*], *Petre*, *Petra* (spravlja v zvezo z južnoslov. osebnim imenom *Petreta*, *Petretić*, *Rad*, *Sycula* tvorba od osnove *sek-*, lat. *caedere*, kot srbska imena *Sekul*, *Sekula*).⁴²

Kniezsa pa dodaje še imena: *Moraz*, *Babun* in *Neugrad* [*Novgrad*].⁴³ Osebno ime *Babun* prim. s slovenskim krajevnim imenom *Babinci*.⁴⁴ *Pet* moremo izvajati od osnove *Petyj* [*quintus*].⁴⁵

Iz podanih historičnih zapisov je razvidno, da je na spodnjepanonskem področju obstajalo ime *Zumbota* in še češče oblika *Zumbot* [*Sombot*] < staroslov. *Sq̄bota*. — Zato je najbolj naravno krajevno ime *Sóbota* izvajati od osebne imena *Sobota*.

Staroslovanska osnova *Sabota* je ohranjena tudi v prekmurskem imenu (priimku) *Sobotin*, tudi *Sabotin*.

Konec XVII. stoletja se v Murski Soboti javlja nemešnjaška rodovina *Sobotin* [*Zobothin*]. *Janez Zobothin* je bil med leti 1705—1724 podžupan Železne županije.⁴⁶ l. 1669 se v Gančanih omenja prebivalec *Joannis Szobothin*.⁴⁷ Ime *Szobotin* nastopa v Mlajtincih (1754).⁴⁸ *Mihael Szobothin* je kantor-učitelj v Gornjih Petrovcih v času okoli 1756.⁴⁹ *Peter Szobotin* je prvi beltinski župnik (1760—1763).⁵⁰ Dalje ime *Szobotin*

Severna stran murskosoboškega gradu
(stanje pred letom 1898)

v Murski Soboti (1773),⁵¹ *Szobotin*, *Szobou-tin* v Veliki Polani in na Gornji Bistrici (1811, 1820)⁵² ter *Sobotin* v Dobrovniku.⁵³

Dejstvo, da so Madžari prevzeli krajevno ime *Sobota* s staroslovenskim nosnikom [Zumbota], dokazuje: a) da je naselbina *Sobota* obstajala že v X. stoletju, ko je bil staroslovenski nosnik pri Slovencih še v rabi; — in b) ko so Madžari v XI. stoletju pritegnili prekmursko ozemlje v svojo civilno in cerkveno upravo, so naselje *Soboto* tukaj že našli.

Madžarski slavist Štefan *Kniezsa* je v svoji razpravi »Narodi na Madžarskem v XI. stoletju«⁵⁴ prezrl primer krajevnega imena Murska *Sobota*, da bi s staroslovenskim nosnikom dokazoval prisotnost Madžarov na področju *Sobote* v XI. stoletju in istočasno naseljenost zadevnega področja po Slovencih, kot je to storil s podobnimi primeri za ostalo ozemlje zgodovinske madžarske države.

2. MURSKA SOBOTA — MESTO

Leta 1366 se Murska *Sobota* prvič imenuje kot mesto: *civitas Murazumbota*.⁵⁵ Z označbo »civitas« je omenjena tudi l. 1431.⁵⁶ Sicer se pa od XIV. do konca XVIII. stoletja s poudarkom omenja kot trg (oppidum): 1627: az Muray Szombati városiak (= murskosoboški tržani);⁵⁷ 1698: in oppido Muraiszombat;⁵⁸ 1743: ex opido Murayszombat;⁵⁹ 1778: oppidum Muraiszombat;⁶⁰ 1786: Muraj-Sombath, Olsnitz oder Ujnitz, Sobota, ein schlow. Markt Flecken.⁶¹

Pri naštevanju momentov, ki so vplivali na postanek trške ali mestne naselbine, pravi Milko *Kos*, da je razen antične tradicije za postanek trga ali mesta odločilno: gradišče, gospodarski dvor, farna cerkev ali važna prometna točka.⁶² Pri *Soboti* antična tradicija ni izključena, čeprav je manj verjetna. Saj je bil kraj naseljen že v rimski dobi. Eden izmed sledov rimske dobe v Prekmurju je navezan prav na *Soboto*. Ob podiranju stare soboške cerkve (ladje) in pripravljanju stavbišča za sedanjo soboško katoliško župnijsko cerkev l. 1910 je bil v temeljih stare cerkve odkrit rimski nagrobnik.⁶³

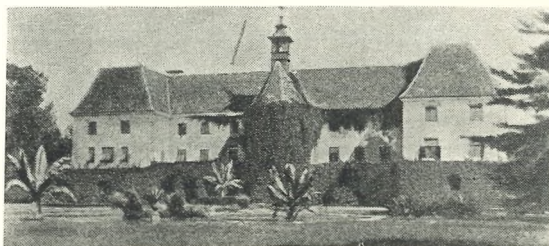
Bolj jasno pa je, da so za postanek trga (mesta) *Sobote* bili odločilni drugi momenti.

Že sredi XIII. stoletja je obstajal tik ob Murski Soboti *gospodarski dvor*, imenovan *Bel Mura* kot upravno središče celotnega belmurskega zemljišča. O tem priča posebna listina, izdana na tem dvoru l. 1255. Pred

palatinom in slavonskim banom *Rolandom* so Blaž in dva njegova sinova Blaž in *Abram* iz *Sárda* pristali, da svoj delež zemlje na zemljišču *Nowa* prepuste jobagionom veszprémskega škofa: *Datum in Bel Mura, anno gracie M^o CC^o L^o quinto*.⁶⁴ Na področju belmurskega zemljišča in v *Soboti* sami so bivali jobagioni, ki so bili službeno odvisni od gospodarskega in upravnega dvora *Bel Mura* pri *Soboti*, kakor je to razvidno iz listine iz l. 1347.⁶⁵ O tem dvoru pravi *Nikolaj Széchi*, gospodar Gornje Lendave in *Sobote*, l. 1398: ... in nostra curia prope *Mura-Zombotham*.⁶⁶ L. 1469 je omenjen upravitelj dvora *Belmura* (provisor curie de *Belmura*).⁶⁷

V *Soboti* sami je bila *farna cerkev*. L. 1297 se v kraju imenuje cerkev sv. *Nikolaja*.⁶⁸ Po kraju *Belmura* se naziva l. 1331 *arhidiakon*,⁶⁹ pristojen za tukajšnjo cerkveno pokrajino. Vsekakor zaradi odličnega položaja, ki ga je imela soboška cerkev med sednjimi cerkvami. Nedvomno, da je bila župnijska cerkev že v XIII. stoletju, o čemer pa obširneje v posebnem razpravljanju o belmurskem arhidiakonatu.

Tudi lega *Sobote* je za promet in trgovino zelo ugodna. Saj leži ob križišču važnih cest. Preko *Radgone* je bila *Sobota* povezana z *Avstrijo*. To je bila važna prometna žila. Listina iz l. 1347 jo imenuje: *velika cesta, ki prihaja iz Nemčije na vzhod* (... magna via que venit de Theutonia ad orientem).⁷⁰ V listini iz l. 1348 je ista cesta označena z »*via de civitate Redege ad Murazombata*« (cesta od mesta *Radgone* v *Mursko Soboto*).⁷¹ Ob jarku, — danes dolnji tok potoka *Kučnice*, zahodno od *Gederovec*, — ki je ločil ozemlje mest *Radgone* in zemljišče *Belmuro*, so bila *Nemška vrata*, kjer je bil prehod iz *Madžarske* v *Nemčijo* in nasprotno — in se je pobirala mitnina (... ad porticum seu transitum *Nemethkapu* vocatum in fossato inter civitatem *Redege* et terram *Belmura* posita pro metis, super quo fossato venit ad ipsum kapu...«).⁷² V *Soboti* se odcepi druga cesta, ki vodi skozi *Martjance*—

Soboski grad od zahodne strani, ob radgonski cesti — naslednik gospodarskega dvora *Bel Mura* iz XIII. stoletja (stanje pred letom 1898)

Fokovce—Prosenjakovce—Körmend v Szombathely. L. 1314 je imenovana kot *velika cesta, po kateri se pride iz Sobote v Szombathely* (... iuxta viam magnam per quam itur ad Sabariam de Belmura).⁷³ Ob določanju meja naselbine *Mihalovci* l. 1340 v bližini Sela, je ista cesta imenovana »*velika cesta, tako imenovana mestna, po kateri se pride v Szombathely* (... iuxta viam magnam ... Varusuth dictam in qua itur in Zombathel).⁷⁴

Prav tako vodi iz Sobote važna cesta v vzhodni in jugovzhodni smeri. Pot v smeri Rakičana je imenovana »*kraljevska cesta*« (via regia)⁷⁵ in je povezovala Soboto z Dobronikom in dalje s Csesztregom (1334: magna via per quam itur de villa Chestreg in Dabronuk).⁷⁶ V jugovzhodni smeri vodi ista cesta v [Dolnjo] Lendavo in mimo Kerka—Szent—Miklósa (1239: iuxta viam magnam)⁷⁷ v Veliko Kanižo.

Kaj razumljivo je, da je v tako prometnem kraju cvetela trgovina.

Kot trg in mesto je imela Sobota *pravico do sejmov*. Najstarejši historični zapis o sejmi v Soboti je iz l. 1479.⁷⁸ Iz beležke v protestantskem vizitacijskem zapisniku iz l. 1627 je razvidno, da jih je bilo več.⁷⁹ Za starejšo dobo ni mogoče ugotoviti, koliko tržnih dni je imela Sobota.

Tudi ni ohranjena listina, ki bi vsebovala soboške *trške pravice*. Da je imela Sobota vsaj toliko trških predpravil kot Turnišče:⁸⁰ lastno sodstvo v civilnih in manjših kazenskih zadevah z imenovanjem lastnih sodnikov, je samo po sebi umljivo. Upravo trgamenta Sobote so vodili sodniki (rihtarje), o katerih govori med drugim slovenska listina iz l. 1643.⁸¹ Ko so leta 1642 martjanski cerkveni ključarji po 38 letih spet urejali najemniško pogodbo med sinovi *Ferenceka Jurka* iz Vuče gomile in martjansko cerkvijo v zadevi martjanskega cerkvenega vinograda v Vuči gomili, so za razsodnike poklicali iz Sobote »*soboške poštene⁸² rihtarje ... valpote i ládavce*.⁸³ Pravde so se udeležili naslednji Sobočanci: *Pleteš* [Pletes] *Mihael*, *Pétek Matej*, *Réczek Mihael*, *Szabo Jörko*, *Farfán* [Forjan!] *Martin*, *Podleszek Ivan*, *Trattnyak Nikolaj*, *Trattnyak Ivan*, *Kolár Matej*, *Hebar Martin*, *Grábar Jurij* in *Hebar Nikolaj*.⁸⁴ — Ime *Szaboa Jurka* je znano iz protestanskega viz. zapisnika iz l. 1627. Bil je soboški cerkveni ključar (verjetno še l. 1643) in je s svojim kolegom *Mihaelom Moravčkom* župniji prodal vinograd v Sebeborskem bregu.⁸⁵

Ivan Tratnjak je l. 1615 dal postaviti svojima sinčkoma nagrobnik, ki je sedaj vzdian

v severno steno soboške cerkve. Na spomeniku je tudi rodbinski grb (jelen).

Napis se glasi:

STEPHANO ET IOANNI FILIOLIS DULCISSIMIS
IMMATURA MORTE SUBLATIS ET ANGELIS
COMITANTIBUS IN BEATORUM CONSORTIUM
TRADUCTIS [.] ILLO XI — IANU — AN — 1612
CUM VIXISSET MENSES X DIES XI HOC VERO
22 NOVEMB — AN — 1614 CUM VIXISSET MEN
9 DIES — 22

[grb]

MOESTUS PATER IOANNES TRATNIAKY
DE MURA SZOMBAT HOC MONUMENTUM
F — C — AN — 1615

Razloček med srednjeveškim trgom in mestom, vsaj v poznejši dobi, je v obzidju, ki obdaja mesto.⁸⁶ Ako je bil trg opasan z utrjenim, obrambnim zidovjem, je bilo to mesto.

Ali je bila Sobota v srednjem veku obdana z obrambnim zidovjem? — Glede tega nam nekaj podatkov nudijo zgodovinski viri XVII. stoletja. L. 1624 je soboški grof Mihael Széchy prodal Pavlu Gérczeyu hišo s celotno kmetijo v notranjem delu trga Murske Sobote: ... unam domum integrae sessionis in oppido *Muray Szombath interiori* ...⁸⁷ Tudi l. 1676 je bila v notranjosti trga prodana hiša s celotno kmetijo. Prodal jo je grof Peter Széchy Štefanu Herbayu. V sosesčini te hiše sta bili hiši Janeza Szobotina in Jurija Kereszturyja. Toda Štefan Herbay jo je leta 1682 naprej prodal (izročil) Francu Tuloku: ... int[egra] sess.[io] cur.[ialis] in interiori opido cuj ab una Ioannis Szobotin — ab alia Georg. Keresztury Domus vicinae essent, ... Hanc A^o 1682 id. aquirens transtulit in Franc. Tulok.⁸⁸

Kjer je notranje področje trga, tam je tudi zunanje. In obe področji je vsekakor ločil obrambni zid ali nasip. Kajti, čemu bi sicer soboško župnišče v turški dobi preselili v notranjost trga in opustili nekdanje župnišče ob cerkvi.

Vizitacijsko poročilo iz l. 1698 poroča o soboški cerkvi, da je izven trga, na polju, okoli 1 stadij (200 m) vzhodno od trga: ecclesia est extra oppidum, in ipso campo ad orientem situata, et uno circiter stadio ab inde dissita.⁸⁹ Župnišče je v trgu samem. Toda nekdanje je bilo župnišče pri cerkvi, poleg cerkvenega pokopališča na južni strani, kjer je po domače »*farofska zemla*«: *domus parochialis est in ipso oppido suburbano ...*; *arabilia penes caemeterium ecclesiae, ex parte meridionali vulgo faroffsza zemla: erat enim quondam ibidem ipsa domus parochialis*.⁹⁰ Tudi *soboška šola* je v trgu, na severni strani župnišča (*domus scholaris est*

iuxta domum parochialem, ad partem septentrionalem),⁹¹ kjer je potekal pouk tudi v nemirnem XVII. stoletju. Iz dajatev učitelju-kantorju je razviden pouk v njej. Pouk je trajal 5 do 6 let. O učiteljevi plači v podrobnem govori vizitacijski zapisnik iz l. 1627: za otroka, ki obiskuje pouk, dajejo v prvem in drugem letu ob vsakih kvatrih po 25 denarjev; v tretjem in četrtem letu ob vsakih kvatrih po 32 denarjev. In v nadaljnjih (poznejših) letih se plačuje ob vsakih kvatrih po 50 denarjev. Dalje so starši za vsakega otroka dolžni dati po en voz drvi, ob prazniku sv. Gala [pa] petelina ali kopuna. Dalje ob *vsakem sejmu* za palec [širok] nož ali namesto noža tri groše.⁹² Ob koncu XVII. stoletja so ostale dajatve učitelju bistveno iste, čeprav so bile nekoliko poenostavljene. Za enoletno poučevanje so dajali 1 floren 25 denarjev in razen tega za kurjavo po voz drvi (eruditio puerorum per unum anni decursum fl 1 d 25 ac insuper de lignis pro foco sigilatim plaustrum unum importat).⁹³

Pri [dolnje] lendavskem trgu je tudi obstajal obrambni zid ali nasip. Vizitacijski zapisnik iz l. 1669 pravi o cerkvi, da je »*inter cincturam oppidi*«. ⁹⁴

V turški dobi je *število prebivalcev v Soboti* zelo padlo. L. 1698 je bilo v trgu *Soboti* obenem s trškim področjem le 250 duš in od teh je bilo 70 katoličanov.⁹⁵ Vendar so turško gospodstvo, vojni pohodi, ropanja in druge vojne vihre XVII. stoletja na vzhodne prekmurske kraje vplivale še bolj uničevalno. Ne le da so mnoge prekmurske naselbine sploh izginile, tudi prebivalstvo preostalih krajev je bilo skrčeno do neverjetno nizkega števila. Za področje gornje petrovske župnije je vizitator ob koncu XVII. stoletja zabeležil le 254 duš, za dolensko župnijo 258 in za benediško 194.⁹⁶

O *legi Sobote* najdemo v literaturi različna naziranja. V madžarsko pisani monografiji *Železne županije* iz l. 1898 je Pankracij Pollák o *legi Sobote* zapisal: Po izročilu *Sobota* za erdeljskega kneza Štefana Bočkaja ni ležala na sedanjem mestu, marveč na nekoliko vzvišenem kraju med sosednjim Rakičanom in murskosoboškim pokopališčem. Za to govori dejstvo, da na označenem kraju ob oranju in kopianju često nalete na sledove zidu. Eden izmed Bočkajevih poveljnikov je naselbino zažgal in upepelil, ker se mu je prebivalstvo upiralo. To bi se imelo zgoditi v prvih letih XVIII. stoletja. Nato je bila nova naselbina zgrajena okoli Szápáryjevega gradu...⁹⁷

V *Krajevnem leksikonu dravske banovine*⁹⁸ je trditev, da so prvotno naselbino, ki je bila

na periferiji sedanjega mesta ob cesti v Bakovce, uničili Turki. Na hude borbe z njimi, posebno l. 1649, spominja še danes ledinsko ime »*müzgi*« za bližnji gozd.

Kaj je o *legi prvotne Sobote* mogoče razbrati iz arhivalnih virov? *Prvotno naselje Sobota je bilo tam, kjer je sedanja katoliška cerkev*. Sedanja cerkev stoji namreč na prostoru stare cerkve, ki jo viri omenjajo že v XIII. stoletju. Cerkev se v zgodovinskih virih imenuje kot *soboška* in *ne belmurska*: ... 1394: *ecclesia sancti Nicolai de Murasombatha*.⁹⁹ Toda že l. 1297 je cerkev stala na periferiji naselbine, ki se takrat imenuje *Belmura*: ... *possessionem Belmura*..., *super que ecclesia in honorem S. Nicolay*.¹⁰⁰ Beseda »*super*« pomeni *nad, pri, ob* naselbini *Belmura*.

Dvor, pozneje grad Belmura je bil prvotno po imenu ločen od naselja Sobote. Zato se imenuje l. 1398 *dvor pri Murski Soboti*: *curia prope Mura Zombotham*;¹⁰¹ ali l. 1469: *castellum Belmura*.¹⁰² *Le dvor je prvotno moral nositi ime Belmura*. Od dvora je prešlo ime tudi na zemljišče, ki je bilo pod upravo istoimenskega dvora, in še na naselje ob dvoru, kar je razvidno iz historičnega zapisa iz l. 1366, ki se glasi: *v distriktu Belmura je mesto Murska Sobota* (in *districtu Beelmura civitas Murazumbota*).¹⁰³

Kraj *Sobota* se nekajkrat imenuje tudi z imenom *Belmura*; — ali po podatku iz l. 1436: *Belmura z drugim imenom Murska Sobota* (*possessio Belmura alio nomine Murazombathya*).¹⁰⁴ Ko v zgodovinskih zapisih srečavamo krajevni imeni *Belmura* in *Murska Sobota*, gre vedno za isto naselje. Ker se je ime naselja menjavalo, zdaj *Belmura*, zdaj *Sobota*, in je oboje označevalo isto naselje, sledi iz tega, da je naselje že v srednjem veku ležalo med soboško cerkvijo in gradom

Ena izmed soboških grajskih soban (stanje pred letom 1898)

Belmuro, kakor se to z gotovostjo more trditi za XVII. stoletje.

Naselje Sobota torej v dobi turških vpadov in turškega gospodstva ni doživelo bistvene spremembe glede svoje lege. Spremembe bi bile, ako bi bil grad premeščen. Zato se nam v tej zvezi stavlja vprašanje: Kje je stal prvotni door — grad Belmura? Ali tam, kjer je danes Szápáryjev grad, ki po svoji arhitekturi datira iz prve polovice XVIII. stoletja,¹⁰⁵ ali kje drugje? Ljudstvo bi moglo namreč v turški dobi iskati zavetja ob gradu in se preseliti v njegovo bližino. Konec XVII. stoletja (1698) je trg Sobota ležal zahodno od cerkve, ki je stala okoli 200 m vzhodnje od trga. Nobenega dvoma ni, da bi se trg ne razprostiral okrog ali v bližini gradu. Zato je stari grad v XVII. stoletju in prej stal tam, kjer je današnji grad iz XVIII. stoletja. Jedro srednjeveške Sobote je bilo torej tam, kjer je še danes [staro] središče mesta: med gradom in katoliško cerkvijo.

Da je v mirnejšem obdobju bil naseljen tudi prostor okrog cerkve, imamo dokaze iz XVII. stoletja.

Ob cerkvi je stalo nekdanj župnišče, ki so ga gotovo zaradi neke katastrofe morali na

prejšnjem mestu opustiti in ga zaradi varnosti preseliti v trg. Ob »farofski zemlji«, kjer je stalo nekdanj župnišče, je omenjen l. 1698 vrt Ivana Kovača,¹⁰⁶ kar tudi spominja na hišo.

Iz primerjave popisov soboške nadarbine po vizitacijskih zapisnikih iz l. 1627 in 1698 je možno zanesljivo sklepati, da je nekdanje župnišče l. 1627 stalo še ob cerkvi in so ga v trg preselili v razdobju 1627—1698. Oba zapisnika namreč natančno naštevata cerkveno in nadarbinsko posestvo imenoma po zemljiških kosih. Drugi kosi posestva se v obeh zapisnikih enako imenujejo, le zemljišče ob cerkvi, po domače »faroffska zemla«, kjer je bilo prej župnišče, je v zapisniku iz l. 1698 imenovano, medtem ko v zapisniku iz l. 1627 zanj ni najti ustreznega zemljišča. Kaj je temu vzrok? Tu je še l. 1627 stalo soboško župnišče in župnišča protestantski vizitacijski zapisnik iz l. 1627 tudi pri drugih cerkvah med duhovnikovimi dohodki izrecno ne navaja.¹⁰⁷

Leta 1676 so cerkveno ladjo, ki je imela dotlej lesen strop, obokali.¹⁰⁸ Renovirali so cerkev vsekakor zaradi okvar, ki so nastale verjetno ne dolgo pred tem. Saj je večino prekmurskih cerkva v tem času ali nekoliko pozneje zadela ista ali še hujša usoda, da so bile po Turkih požgane ali sploh porušene, kakor poroča vizitacijski zapisnik iz l. 1698 za Tišino, Gornje Petrovce, Borečo sv. Ano, Dolence, Šalovce, Hodoš in Domanjšovce.¹⁰⁹

Uničenje župnišča, poškodbe cerkve in drugih hiš v bližini cerkve med leti 1627 do 1698 govori v prilog trditvi, da so Turki l. 1649 ali v bližini tega leta uničili tisti del Sobote, ki se je razprostiral v okolici cerkve. Drugo tako turško pustošenje v okolici Sobote je bilo 5. avgusta 1643.¹¹⁰

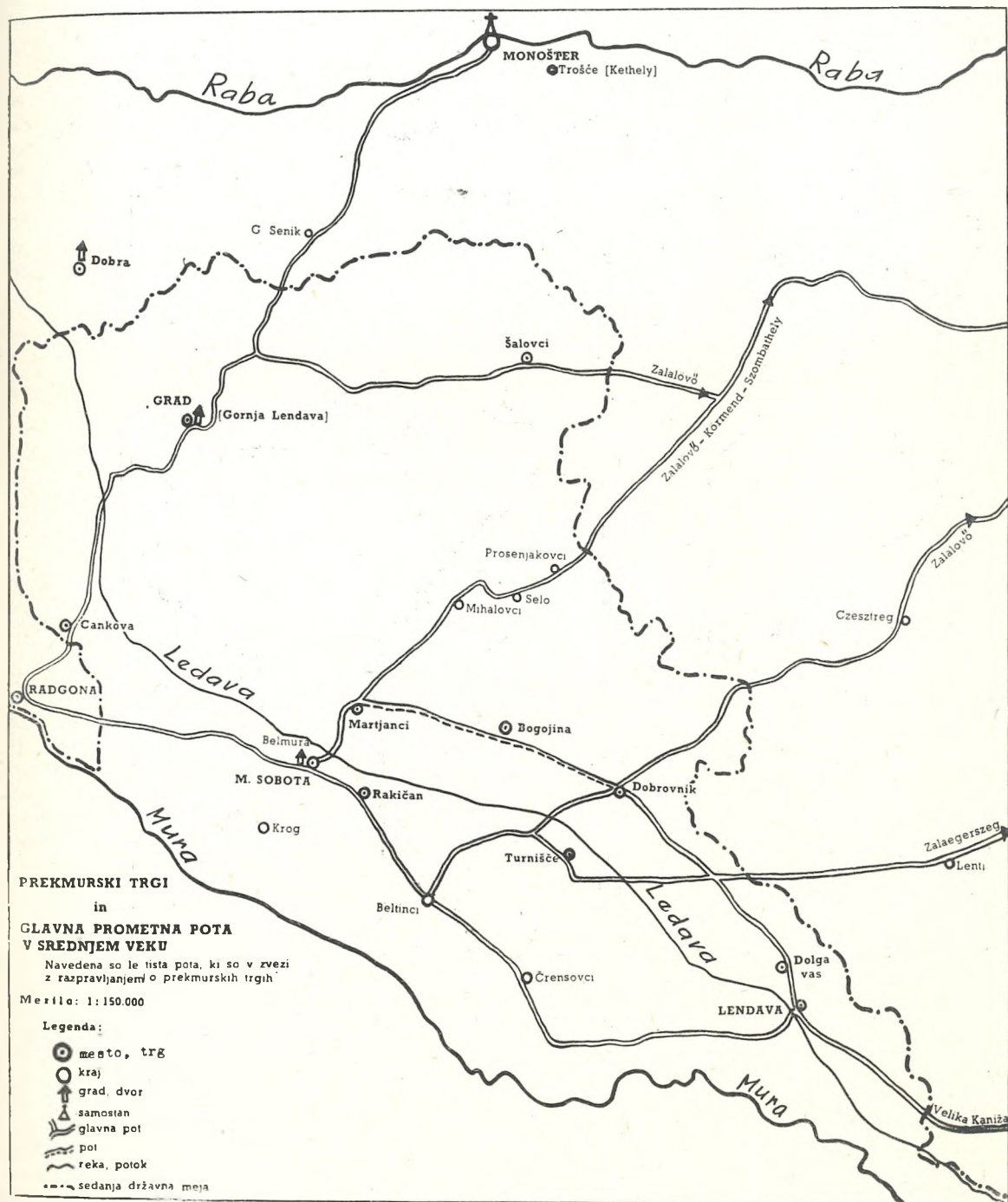
Postanek ledinskega imena »Müzge« (jugozah. od Rakičana) pa nikakor ni navezan na borbe s Turki, kakor to trdi pisec v KLDB, 459, čeprav bi se bitka utegnila tu odigrati. Ledinsko ime je namreč starejše. Viz. zapisnik iz l. 1627 omenja, da je v *Muzgah* onstran vode Jezér oral zemlje, ki pripada k soboški nadarbini.¹¹¹

Kaj je bilo torej na prostoru med Rakičanom in soboškim pokopališčem, kjer je najti sledove zidu? Morebiti pristava *Rusnja* (praedium *R w s n y a*), ki se omenja l. 1468 v okolici Murske Sobote in v bližini Rakičana, vendar zanesljivih poročil o njeni lokalizaciji nimamo.¹¹²

Kljub težkim udarcem, ki jih je utrpela Sobota za turške dobe, je svoj trški značaj ohranila vseskozi do najnovejšega časa,

Soboški grajski portal s karijatidami (stanje leta 1936; po razglednici)

Opombe: 1. Na zemljevidu dodaj znak za grad še pri Lendavi in Lentiju. — 2. Ob meji med Radgono in M. Soboto, a že na naši strani vriši znak in napis »Nemška vrata«. — 3. Piši pravilno Csesztreg in ne Czesztreg! — 4. Cesta iz Csesztrega v Zalalövő ni tekla tako kot je vrisana, ampak je zavila iz Csesztrega proti vzhodu (na sliki napačno proti severovzhodu) in se približno po dveh kilometrih priključila cesti Dolga vas—Zalalövő, ki pa v zemljevidu ni vrisana

ko je zavzela vodilno mesto med prekmurškimi kraji in v Pomurju sploh.

Drugačna je bila usoda drugih prekmurških trgov z izjemo [Dolnje] Lendave. Drugi prekmurški trgi so ali pozneje nastali, ali so pa vsaj poročila o njih poznejša, ali prej propadli, kakor je razvidno iz naslednjega pregleda:

Bogojina nastopa kot trg le v drugi polovici XVII. stoletja: 1688: in oppido Bagonia; 1690: in oppido Bagonya.¹¹³

Cankova je najmlajši prekmurški trg. Prvič se omenja šele l. 1778: oppidum Hiedegkuth.¹¹⁴

Dobrovnik se javlja kot mesto (civitas) l. 1389, medtem ko se v letih 1403, 1411, 1455, 1469,¹¹⁵ 1688,¹¹⁶ 1698,¹¹⁷ 1716¹¹⁸ omenja kot trg. Leta 1469 so imeli v Dobrovniku dolnjelendavski Bánffyji mitniško postajo.

Dolga vas pri Lendavi si je konec srednjega veka pridobila trške pravice. Omenja se l. 1469: oppidum *Hmzyfalv*. Bila je tudi mitniška postaja.¹¹⁹

Grad (Gornja Lendava). V primeri s pomembnostjo gornjelendavskega gradu v srednjem veku se naselje ob gradu pozno javlja kot trg: 1478: opidum Felsewlyndwa.¹²⁰ Pač pa v novem veku vztrajno ohranja trški značaj vštric *Sobote* in *Lendave*: 1627: A város semmi korczoť nem fizet (= trg ne plačuje nobene zbirce);¹²¹ 1698: in oppido Fölsö Lendva;¹²² 1756: in oppido Fölsö Lendvensi;¹²³ 1786: Felschö-Lendwa, Ober-Limpach, ein schlow. Markt flecken.¹²⁴

[*Dolnji*] *Lendavi* je kralj Ludovik I. podelil pravico do državnega sejma in sicer l. 1366. Izrecno se imenuje kot trg l. 1403, čeprav se predpostavlja, da je imela trške pravice že prej. V kraju se omenja tudi mitniška postaja.¹²⁵ Trške pravice in značaj je ohranila ves novi vek in se kot trg javlja v letih: 1669,¹²⁶ 1690,¹²⁷ 1747¹²⁸ in 1786.¹²⁹

Martjanci se javljajo kot trg v XVII. in XVIII. stol.: 1627: oppidum Martyánc;¹³⁰ 1698: in oppido Martiancz;¹³¹ 1786: Martyancz, ein ... Markt flecken.¹³²

Tudi *Rakičan* se je konec XVII. stoletja uvrstil med prekmurske trge: 1698: in oppido Rakicsan.¹³³

Šalovci. Trgu Šalovci so v začetku XVII. stoletja turška ropanja zadala težki udarec. Med prvimi prekmurškimi kraji je prišel — malo pred l. 1627 — v turško zasedbeno področje.¹³⁴ Leži v dolini reke Velike Krke, ki predstavlja severovzhodna vrata v Prekmurje. Kot trg se javlja l. 1627.¹³⁵ Nato začne propadati in se ni mogel več opomoči. L. 1698 se omenja kot vas, ki je

bila nekoč trg (possessio Sal, quae olim erat oppidum).¹³⁶

Turnišče. Turniški trg je izmed vseh prekmurških trgov v svojem arhivu ohranil največ listin, ki pričajo, kako se je trg vztrajno boril za svoje trške svoboščine¹³⁷ in jih je tudi uspešno ohranjeval vseskozi, dokler so nekdanji trgi imeli kaj veljave. Najstarejši znani zapis o trgu Turnišče je iz l. 1524 (op. Tornysthya).¹³⁸ V XVII. in XVIII. stoletju se dosledno omenja kot trg: 1649: oppidum Turnischa,¹³⁹ 1669: in oppido Turnischa;¹⁴⁰ 1688, 1693: in oppido Turnische;¹⁴¹ 1698: in oppido Turnischa;¹⁴² 1720: in oppido Turnische;¹⁴³ 1750: in oppido Turniscse;¹⁴⁴ 1786: Turnissa, ein wendischer Markt flecken.¹⁴⁵

OPOMBE

- Holub József, A királyi vármegyék eredete. Posebni natis iz »Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest 1938, II. kötet, 75; — Holub J., Zala megye története a középkorban. Pécs 1929, I, 19, 116, 407; — Hóman B.-Szekfü Gy., Magyar történet, I. Budapest 1939, 302; — Balanyi György, Vallásos élet — iskolák. Magyar Művelődés történet, I. Budapest (brez letnice, izšlo po letu 1941), str. 376. — 2. M. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. V. knj. V Ljubljani 1928, št. 900. — 3. Kos, Gradivo, V, št. 901. — 4. Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1894, II, 713. — 5. Th. Heimb, Notitia historica de ortu et progressu abbatiae sacri ordinis cisterciensis B. M. V. ad S. Gotthardum dictae..., Viennae, 1764, 32; — E. Kalász, A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és ciszterci gazdálkodás a középkorban. Budapest, 1932, 10, 16; — Csánki, Magyarország tört. földr., II, 850. — 6. Fejér G., Codex dipl. Hung. ecclesiasticus ac civilis. II. Budae 1829, 277—279. — 7. Csánki, Magy. tört. földr. III. Bpest 1897, 2. — 8. Csánki, n. d., II, 716. — 9. Priobčeno v Kroniki, IX, 3. zv. str. 160—164. — 10. Miklošič Fr., Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen. Heidelberg, 1927, št. 560. — 11. Nagy, Codex diplomaticus hungaricus Andegavensis. V, 214. — 12. Csánki, n. d., II, 726. — 13. Bullae Bonifacii IX. P. M. — IX. Bonifác Pápa Bullai 1389—1396. III. Budapest 1888, str. 257. — 14. Zala vármegye története. Oklevéltár [= Zala Okl.]. II. Budapest 1890, 275. — 15. Payr Sándor, Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910, I, 107, 108. — 16. Visitatio canonica Kazóiana 1698, 741. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 17. Krstna knjiga župnije M. Sobote za leta 1739, 1743, 1744. — 18. Starine železnih in salajskih Slovenov. Časopis za zgod. in narodopisje, XI. Maribor 1914, 6, 19. — 19. Košič, Zgodbe Vogerszkoga kralesztva. V Szombotheli 1848, 50. — 20. Kolarič Rudolf, Nosni vokali v prvotni slovenščini. ČSJKZ, 1927, 40. — 21. Knieza Ist., Ungarns

- Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Budapest 1938, 9—10. — 22. Csánki, n. d., II, 767. — 23. Fejér, Cod. dipl. Hung. eccl. ac civilis, VII/5, 249. — 24. Fejér, naved. delo, VII/5, 250. — 25. Miklošič, Die Bildung der slavischen Personennamen. Heidelberg 1927, št. 391. — 26. Melich J., Szláv jövevényzavaink. Budapest 1905, I/2, 283. — 27. Zala Okl. I. Budapest 1886, 209. — 28. Csánki, n. d., II, 765. — 29. Heimb, Notitia historica..., Viennae 1764, 57. — 30. Pavel Avgust, Odprta ognjišča v kuhinjah rabskih Slovencev. Etnolog IV. Ljubljana 1931, 125. — 31. Csánki, n. d., II, 726. — 32. Kos Milko, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933, 202. — 33. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 110. — 34. Kalendar Srca J. za leto 1906. Szombathely, 142. — 35. Miklošič, Die Bildung der slavischen Personennamen. Heidelberg 1927, št. 391. — 36, 37. Melich, n. d., I/2, 127. — 38. Erdélyi L., A tihanyi apátság története. Budapest 1908, X, 515. — 39. Erdélyi, n. d., X, 503. — 40. Erdélyi, n. d., X, 504. — 41. Erdélyi, A Pannohalmi Főapátság története. I. Budapest, 1902, 784. — 42. Melich, n. d., I/2, 119, 123, 117, 122, 125, 127. — 43. Kniezsa, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert, str. 161, št. 88 — in str. 98, 99—100. — 44. Kraj. leksikon drav. ban. Ljubljana 1937, 383. — 45. Miklošič, Die Bildung der slavischen Personennamen. Heidelberg 1927, št. 312. — 46. Vasvármegye. Magyarország vármegyéi és városai. — Budapest 1898, 577. — 47. Visitatio canonica 1669 za turniško pražupnijo. Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli — Br. 3/III. — 48. Prothocolum... (sestavil martjanski župnik Jurij Raffay 1754 — Nomina Catholicorum, str. 143, 144. — 49. Visitatio can. 1756, str. 1259. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 50. Krstna knjiga župnije Beltinci, I. zv. (seznam župnikov). — 51. Krstna knjiga župnije Murska Sobota za l. 1773. — 52. Krstna knjiga župnije Črensovci za l. 1811, 1820. — 53. Kalendar Srca Jez. za l. 1919. Szombathely, 54. — 54. Kniezsa I., Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. Budapest 1938. — 55. Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1894, II, 726. — 56. Ibidem. — 57. Payr Sándor, Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910, I, 108. — 58. Visitatio canonica 1698, 741; prim. Ivan Zelko, Statistika prebivalstva v Prekmurju l. 1698. Kronika, VI, Ljubljana 1958, 2. zv., 87. — 59. Krstna matična knjiga župnije M. Sobota za l. 1743. — 60. Visitatio canonica — Szilyana, 1778. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 61. J. M. Korabinsky, Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786, 719. — 62. Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. Ljubljana 1933, 199. — 63. Janoš Slepec, Szobocsa nova cérkev. Marijin list VII, Bogojina 1911, 106—107; prim. Jaro Šašel, Donese k zgodovini Prekmurja v starem veku. Kronika, III, Ljubljana 1955, 47. — 64. Zala vármegye története. Oklevéltár (= Zala Okl.), I, Budapest 1886, 28. — 65. Nagy I., Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori Okmánytár, V. Budapest 1887, 110. — 66. Zala Okl., II, 275 (Budapest, 1890). — 67. Csánki, n. d., II, 726. — 68. Wenzel, Codex dipl. Arpadianus cont., X, 250. — 69. Csánki, n. d., II, 726. — 70. Nagy, Cod. dipl. Hung. And., V, 111. — 71. Nagy, n. d., V, 214; Csánki, n. d., II, 726. — 72. Nagy, n. d., V, 111. — 73. Nagy, Cod. dipl. hung. And., I. Budapest, 1878, 369. — 74. Nagy, Cod. dipl. hung. And., IV. Budapest, 1884, 18. — 75. Visitatio canonica 1698, str. 742, 743. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 76. Zala Okl., I, 279. — 77. Fejér G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IV/1. Budae 1829, 166. — 78. Csánki, n. d., II, 726. — 79. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 110. — 80. Klekl Jožef ml., Törniscse. Kalendar Srca J. 1910, 58—59. — 81. Stele Fr., Gradivo za prekmursko zgodovino. Časopis za zgodovino in narodopisje, XXII., Maribor 1927, 6—9. — 82. »pošten« = spoštovan. — 83. »ládavec« = oblastnik. — 84. Stele, n. d., ČZN, XXII, 8. — 85. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 107. — 86. M. Kos, n. d., 202; Viktor Steska, Uprave stare Ljubljane. Priloga Slovenca z dne 1. I. 1941, 16. — 87. Succus inscriptionum familiis Gérczei, Cziraky, Zámbo, Jaklin... ad dominium Muray-Szombath spectantium, elaboratus Anno 1751 (= Succus), str. 2—3. — 88. Succus, str. 8—9. — 89. Visitatio canonica 1698, 741. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 90. Vis. can. 1698, 743. — 91. Vis. can. 1698, 745. — 92. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 109—110. — 93. Vis. can. 1698, 745. — 94. Kovačič Fr., Gradivo za prekmursko zgodovino. ČZN, XXI, 9. — 95. Vis. can. 1698, 745; prim. Kronika, VI, 87. — 96. Vis. can. 1698, str. 791, 795, 731—732. — 97. Vasvármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest 1898, 68. — 98. Krajevni leksikon dravske banovine. Ljubljana 1937, 459. — 99. Bullae Bonifacii IX. P. M. 1389—1396. Budapest 1888, 257. — 100. Wenzel, Cod. dipl. Arpad. cont., X, 250. — 101. Zala Okl., II, 275. — 102. Csánki, n. d., II, 717. — 103. Csánki, n. d., II, 726. — 104. Csánki, istotam. — 105. Stele Fr., Umetnost v Slovenski krajini. Slovenska krajina, zbornik. Beltinci 1935, 25. — 106. Vis. can. 1698, 743. — 107. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 103—128. — 108. Visitatio canonica 1756, str. 1085. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 109. Vis. can. 1698, str. 747, 788, 792, 793, 795, 716—718. — 110. Vasvármegye. Bpest 1898, 205. — 111. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 107. — 112. Csánki, n. d., II, 789. — 113. Nadbiskupski arhiv Zagreb — Protokoli: Br. 70/I. Kanonske vizitacije: Archidiaconatus Bekšin, ann. 1688—1693. — 114. Vis. can. 1778 za župnijo Cankova. Škofijski arhiv v Szombathelyu. — 115. Csánki, Magy. tört. földr., III, Bpest 1897, 19. — 116. Kovačič Fr., Gradivo za prekm. zgodovino. ČZN, 1926, 18. — 117. Vis. can. 1698, Archidiaconatus Bexin. Nadbiskupski arhiv Zagreb. — 118. Nadbiskupski arhiv Zagreb — Protokoli Br. 73/IV — Archidiaconatus Bexin, ann. 1716—1720, sv. IV. — 119. Csánki, n. d., III, 20. — 120. Csánki, n. d., II, 725. — 121. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 123. — 122. Vis. can. 1698, 762. Škof. arhiv v Szombathelyu; prim. Kronika, VI, 88. — 123.

Vis. can. 1756, str. 1377. Škof. arhiv v Szombathelyu. — 124. Korabinsky, n. d., 365. — 125. Csánki, n. d., III, 22. — 126. Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli: Br. 3/III. Kanonske vizitacije: Različne. — 127. Nadbiskupski arhiv Zagreb. Protokoli: Br. 70/I. Archidiaconatus Bexin, ann. 1690. — 128. Nadbiskupski arhiv Zagreb. A. Bekšin, Br. 75/VI. — 129. Korabinsky, n. d., 365. — 130. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 110. — 131. Vis. can. 1698, 733. Škof. arhiv v Szombathelyu; prim. Kronika, VI, 87. — 132. Korabinsky, n. d., 404. — 133. Vis. can. 1698, 746. Škof. arhiv v Szombathelyu; prim. Kronika, VI, 87. — 134. Payr, Egyháztörténeti emlékek, I, 118 — in prim. Barthos-Kurucz, Egyetemes történelmi atlasz, str. 28. (Eng. szám. 11903/1932, VIII/C.).

— 135. Payr, n. d., I, 117. — 136. Vis. can. 1698, 795; prim. Kronika, VI, 89. — 137. Klekl Jožef ml., Törniscse. Kalendar Srca J. 1910, 59. — 138. Csánki, n. d., III, 117. — 139. Nadbiskupski arhiv Zagreb — Protokoli: Br. 1/I, Acta visitationum canonicarum. Tomus XIII, ab anno 1622 usque 1649. — 140. Nadbiskupski arhiv Zagreb — Protokoli Br. 3/III, Acta visit. canonicarum, ... ab anno 1650 usque 1669. — 141. Nadb. arh. Zagreb — Protokoli Br. 70/I, Arch. Bexin, ann. 1688—1693. — 142. Ivan Zelko, Statistika prebivalstva v Prekmurju. Kronika, VI, 90. — 143. Vis. can. 1720 za župnijo Turnišče. Nadb. arh. Zagreb — 144. Vis. can. 1750 za župnijo Turnišče. Nadb. arh. Zagreb. — 145. Korabinsky, n. d., 786.

ZAČETKI KEMIČNE INDUSTRIJE V LJUBLJANI IN NJENI OKOLICI

IVAN SLOKAR

Že v prvih začetkih človeške kulture so poznali barve, strojila, strupe in zdravila. Znano je že bilo pridobivanje kovin iz rud kakor tudi njihovo legiranje, izdelovanje lončevine in stekla. Vse to je slonelo skozi stoletja na empiričnih dognanjih in se je uveljavljalo v skromnem rokodelskem obsegu. Do industrijskega izdelovanja kemikalij je bila potrebna še dolga pot, prav tako tudi do analitične in sintetične kemije. Začetki kemične industrije se pojavljajo šele v XVIII. stoletju.

I. INDUSTRIJA BARV

Preden so se pojavile in uveljavile sintetične barve, so pridobivali barvila ali iz mineralnih ali iz vegetabilnih snovi.

Od mineralnih barv so izdelovali na slovenskih tleh (in sicer na Koroškem) od leta 1759 naprej svinčeno belino, svinčeno gladčino in minij, v Idriji od leta 1782 naprej cinober.

Kimalu nato so začeli izdelovati barve iz vegetabilnih snovi v neposredni bližini Ljubljane in sicer barvila iz barvnega lesa. uvoženega preko Trsta iz prekomorskih dežel.

Prvi, ki se je lotil tega posla, je bil Jožef Desselbrunner, lastnik suknarne na Selu pri Ljubljani. Postavil je leta 1787 v sukarni mlin za rezanje in drobljenje barvnega lesa vseh vrst. Ni nameraval proizvajati taka barvila le za potrebe svoje suknarne, ampak tudi za splošno razpečavanje. Zaradi tega je razglasil postavitev tega mlina v vseh notra-

njeavstrijskih deželah kakor tudi v Trstu in v Gorici, kjer takih obratov ni bilo. Ko je Desselbrunnerjeva suknarne v začetku XIX. stoletja propadla, je prenehalo tudi izdelovanje barvil.¹

Pozneje je šele leta 1830 nastal enak obrat v Radečah pri Zidanem mostu, kjer je postavil mlin za rezanje in drobljenje barvnega lesa Janez Pothorn, lastnik tamkajšnje papirnice.²

Podoba je, da je bilo precejšnje povpraševanje po takih barvilih, ker je postavil Fidelis Terpinč leta 1840 v Vevčah na desnem bregu Ljubljance poleg stiskalnice za olje tudi tovarno barvnega lesa. Od leta 1842 naprej je bila ta tovarna v sklopu industrijske družbe »Mehanična tovarna olja, papirja in barvnega lesa«. Mlin za rezanje in mletje barvnega lesa je imel dva stroja za skobljenje in rezanje, dva stroja za struženje, dva mlinska kamna za mletje v prah.³

Obrat za brušenje barvnega lesa je bil prenesen leta 1853 v mlin za žito, ki je stal nasproti fužinske graščine na desnem bregu Ljubljance. Oljarna je bila opuščena, nato se je leta 1860 izpremenil naziv firme v »C. kr. privilegirana mehanična vevška tovarna papirja in barvnega lesa«. ⁴ Papirnica je prešla leta 1870 v last graške družbe Leykam. Ob tej priložnosti je prevzel z dnem 1. julijem 1870 tovarno barvnega lesa Fidelis Terpinč.⁵ Dne 3. decembra istega leta je bila vpisana v trgovinski register pod firmo »Kaltenbrunner Farbholzfabrik Fidelis Terpinč« in 20. maja 1873 kot »K. k. privilegierte Kaltenbrunner Farbfabrik«. Fidelis Terpinč

je umrl 15. februarja 1875, za njim je vodila podjetje njegova vdova Jožefina. Leta 1882 je postal lastnik tovarne Janez Baumgartner, ki je prenesel sedež firme v Ljubljano. Leta 1887 se je firma spremenila v komanditno družbo pod nazivom »K. k. privilegierte Kaltenbrunner Farb- und Gerbstoffabrik Fidelis Terpinz Nachfolger Kommanditgesellschaft«. Javna družbenika sta bila Janez Baumgartner in Pavel Zeschko. Po preteku petdesetih let je bil obrat ustavljen in je bila firma dne 11. novembra 1937 izbrisana iz trgovskega registra,⁶ torej 97 let po ustanovitvi.

II. INDUSTRIJA VITRIOLA

Bakreni vitriol ali modra galica se uporablja pri barvanju in kot sredstvo za pobijanje rastlinskih škodljivcev. V Avstriji so modro galico uvažali. Šele ko je začela država pod vplivom merkantilizma pospeševati avtarkične težnje, je nastalo tudi zanimanje za domačo proizvodnjo modre galice. Dne 10. julija 1769 so bile pozvane vse deželne vlade, naj poročajo: 1. Od kod se preskrbujejo s potrebno modro galico, 2. Kakšne cene zanjo plačujejo, 3. S kakšnimi carinami oziroma mitninami je obremenjena tuja in domača modra galica, 4. Koliko znaša letni konsum v deželi, 5. Ali bi kazalo obremeniti tujo modro galico z višjo carino ali pa uvoz sploh prepovedati.⁷ To zanimanje državne uprave je dalo povod za začetek industrijske proizvodnje modre galice, ki se je začela v 80 letih XVIII. stoletja najprej na Češkem, kjer se je v XIX. stoletju razvila v mogočno industrijsko panogo.⁸

V Ljubljani se je lotil ustanovitve tvornice vitriola Jožef Pinhak, rojen na Moravskem, od leta 1796 naprej šentjakobski župnik v Ljubljani. Čeprav je bil izrazit prosvetljeni janzenist in član framasonske lože,⁹ ni maral zaradi svojega duhovnega poklica postaviti in voditi industrijskega podjetja pod lastnim imenom. Zaradi tega je stopil v stik z zvonarjem Janezom Jakobom Samasso, ki je imel svoje podjetje v območju šentjakobske župnije. Samassa je vložil kot pooblaščenec nekoga Jožefa Ignaca Friberta junija 1798 prošnjo na deželno glavarstvo, da bi dovolilo Fribertu postavitev kemično-tehniškega laboratorija, v katerem bi poskušal izdelovati modro galico in nekatere barve. V ta namen da namerava Fribert kupiti hišo vdove Antona Tomaža Linharta v današnji Streliški ulici št. 24. Ljubljanski magistrat je predlagal ugodno rešitev te prošnje, češ da v Ljubljani takega laboratorija še ni in da bi bilo

to podjetje v splošno korist.¹⁰ Očitno je bilo, Jožef Ignac Fribert' le fingirano ime, ker je Linhartovo hišo kupil 1. julija 1798 župnik Pinhak, medtem ko je dobil dozdevni Fribert dovolilo za postavitev tovarne šele proti koncu julija istega leta.¹¹ To domnevo potrjuje poročilo policijskega ravnateljstva v Ljubljani z dne 9. maja 1799, ki navaja, da je župnik Pinhak tovarno vitriola na kupljenem posestvu že večinoma dogradil.¹²

Kmalu nato je začela obratovati Pinhakova tvornica vitriola s firmo Jožef Ignac Fribert. S tem nazivom je zaprosila za naslov »privilegirana tovarna«. Magistrat je zadevno poročal okrožnemu glavarstvu dne 9. januarja 1801 in predlagal, naj se »Fribertu« dodeli »izključni privilegij«, če se poteguje le za to, da bi bilo njegovo podjetje edina tvornica vitriola in kemičnih izdelkov na Kranjskem in to »spričo z velikimi stroški postavljenega tovarniškega posloplja«,¹³ ki ga je v resnici postavil Pinhak. Tvornica je res dobila privilegij in nek uradni spis z dne 21. marca 1801 je naslovljen na »privilegirano tovarno vitriola v Ljubljani.«¹⁴

Župnik Pinhak je bil velik špekulant. Pri svojih trgovskih poslih je nastopal zdaj pod svojim imenom zdaj pod firmo tvornice vitriola, kakor je pač kazalo.

Da bi si preskrbel poceni kurivo, je zaprosil leta 1800 magistrat, naj mu za rezanje šote odstopi primeren svet na Ljubljanskem barju. Dobil je 25 oralov barjanske zemlje na Volarju, toda s pogojem, da mora, ko bi tega sveta ne rabil več v ta namen, prositi za spremembo rabe.¹⁵ Dne 24. avgusta istega leta je vložila tvornica vitriola Jožef Ignac Fribert prošnjo na deželne stanove, da bi ji dali v zakup svoj travnik ob Grubarjevem mostu (na Prulah) za 10 let, da bi postavila ondi opekarno, ki bi jo kurila s šoto. Ta prošnja je bila 21. marca 1801 zavrnjena.¹⁶

Istočasno je prodajal Pinhak šoto drugim potrošnikom, pri čemer je nastopala kot prodajavka »privilegirana tvornica vitriola«. ¹⁷ Pinhak je bil tudi lastnik ladje za prevoz z Barja v Ljubljano. Skozi celo poletje 1802 jo je uporabljala uprava ljubljanske kaznilnice za prevoz šote za široko potrošnjo, pri čemer so služili kaznjenci kot delovna sila.¹⁸

Spričo tako velikopoteznega industrijskega in trgovskega udejstvovanja v težkih časih Napoleonovih vojn je razumljivo, da je prišel Pinhak v finančne težave. Za posojilo v znesku 7100 goldinarjev, ki mu ga je dal njegov brat dr. Karel Pinhak, je izdal zadolžnico z dne 19. septembra 1801, s katero je zastavil

župnik Jožef Pinhak, »lastnik kemične tovarne v Ljubljani«, svojemu bratu tovarno in laboratorij z vsemi napravami in zemljišče na Volarju.¹⁹ Imel je še druge dolgove v domačih krajih in kot tovarna vitriola tudi v tujini. Ko je dunajsko podjetje Franc Hebenstreit zahtevalo plačilo ostanka dolga v znesku 1441 goldinarjev, je temu upniku tvornice vitriola pisal župnik Pinhak dne 20. septembra 1802 naslednje: »Gotovo vam je znano, da sem doslej vodil tukajšnjo tvornico vitriola pod firmo Jožef Ignac Fribert. Neugodni časi, ki so nastopili, popolno pomanjkanje bakra, izgube pri državnih vrednostnih papirjih in visoke obresti za dolgove so me tako izčrpale, da mi je nemogoče nadaljevati z obratovanjem.²⁰

Nato je tovarna vitriola v Ljubljani prenehala z obratovanjem in prišla v konkurz. Zgradba je bila prodana na javni dražbi dne 22. novembra 1803.²¹

O obsegu proizvodnje te tvornice niso ohranjeni podatki. V poslovnih krogih je morala biti znana že iz razloga, ker je zapustila precej neporavnanih dolgov in so njeni upniki utrpeli veliko škodo. Zategadelj omenja »Leipziger merkantiles Adressbuch vom Jahre 1804«, da je tovarna modre galice »Fribert & Co.« v Ljubljani prenehala.²² Enako navaja nekaj let pozneje Hoff, da je »kemična tovarna v Ljubljani« v dotedanjih vojnih periodah propadla.²³

Po Pinhakovi smrti (1814) je prišla v konkurz tudi tvornica vitriola v Šmarjeti pri Zagorju, last njegovega brata, pri kateri je bil tudi sam udeležen.²⁴

III. INDUSTRIJA MILA

Milo je izdelovalo v Ljubljani leta 1837 le sedem milarjev v majhnih obratih, v katerih je bilo zaposlenih skupno pet pomočnikov. V letu 1860 je bilo le še pet takih mojstrov.

Prvo tovarno mila sta ustanovila leta 1861 Partel in Zeschko na Poljanski cesti (danes številka 16). Obratne naprave so bile kolavdirane dne 31. januarja 1861. To podjetje ni bilo kos konkurenci dunajskih in tržaških tovarn. Že leta 1864 ni bilo več v obratu in sta lastnika dala hišo v zakup Karlu Scheidlerju, ki je nameraval postaviti v njej tovarno vžigalic.²⁵

IV. TOVARNE KISA

V Ljubljani je ustanovil prvo tovarno kisa v začetku leta 1845 J. Globočnik in sicer v šempetrskem predmestju št. 22 (danes Tru-

barjeva cesta 38). Izdelovala je vinski kis, esenco vinskega kisa in kis iz dišavnih zelišč.²⁶ Drugo tovarno te vrste sta ustanovila Janez Julij Kanc in Janez Baumgartner. Bila je tako pomembna, da sta dobila 6. aprila 1854 deželno tovarniško koncesijo.²⁷

V. INDUSTRIJA NETIL IN VŽIGALIC

Od primitivnega vžiganja z drgnjenjem polen in čuvanjem žerjavice pred ugasnitvijo je trajalo dolgo časa, da je človek iznašel način hitrega vžiganja. Od XIV. stoletja naprej so vžigali s pomočjo jekla, kresilnega kamna in ostružkov. Proti koncu XVII. stoletja so uporabljali namesto ostružkov kresilne gobe. Ta način vžiganja je ostal v splošni rabi do četrtega desetletja XIX. stoletja, ko so začeli uporabljati žveplene klinčke, žveplenke ali vžigalice. Za vžiganje so uporabljali luknjičasto gobo (*Polyporus fermentarius*), ki je rasla posebno na starih bukovih deblih. V začetku XIX. stoletja so tudi na slovenskem ozemlju nabirali te gobe. Pojavili so se tudi podjetniki, ki so izkoriščali celo odpadke teh gob za izdelovanje umetnih kresilnih gob v listih. Tako »tovarno« kresilnih gob je ustanovil Alojz Kutiaro v Ajdovščini in ljubljanski trgovec Janez Kristijan Kanc v Planini pri Postojni. Postopek pri izdelovanju teh umetnih kresilnih gob je bil naslednji: neporabne odpadke kresilnih gob so zmleli v prah, ki so ga z dodatkom vode pretvorili v testo. Testu so prilivali vedno več vode in so končno s posebnimi kalupi zajemali plavajočo maso v obliki listov. Te liste so stiskali med volnenim blagom in nato dobro sušili. Čeprav je bila ta kresilna goba v listih prekompaktna in zategadelj slabša od pristne gobe, je šla vendar v promet, ker je bila cenejša. Niso je prodajali le na domačem trgu, ampak so jo tudi izvažali na Tirolsko, na Bavarsko, v Švico, v Strassburg, v Italijo in v druge dežele. Na stotine revežev in otrok je imelo nekaj zaslužka iz nabiranja gob v gozdovih med Ajdovščino in Postojno.²⁸

Kanc je prenesel leta 1828 svojo tvornico v Ljubljano. Njeni prostori so bili na današnji Titovi cesti št. 36 na vogalu Pražakove ulice. Leta 1829 je dobil Kanc patent za dobo 5 let za svojo iznajdbo izdelovanja dišeče lužene kresilne gobe. Leta 1833 je zaposloval 15 delavcev. Umrl je 12. decembra 1834, narkar je tvornica prenehala.²⁹

Še preden je prenehala Kančeva tvornica, je napredek tehnologije omogočil vžiganje brez jekla, kresilnega kamna in kresilnih

gob. Pojavile so se prve vžigalice, čeprav z uporabo zdravju škodljivega fosfora.

Prvi, ki se je v Ljubljani lotil izdelovanja kemičnih vžigalnikov, je bil Josip Hufnagel iz Gradca, ki je dobil 22. novembra 1846 potrebno dovolilo. Njegova tovarna je bila v Krakovskem predmestju v Gradaški ulici št. 8. Hufnagel se ni preselil v Ljubljano, živel je naprej v Gradcu. Zaradi nekega požara v Krakovskem predmestju mu je bilo 3. decembra 1849 ukazano, da mora prenesti svojo tvornico izven mesta. Podoba je, da je zaradi tega tovarno opustil, ker se pozneje nikjer več ne omenja.³⁰ To je tembolj verjetno, ker je že marca 1850 Ferdinand Wetsch vložil na okrajno glavarstvo prošnjo, da bi mu dovolilo izdelovanje vžigalic. Za postavitev tovarne je sklenil 21. februarja 1851 družbeno pogodbo, s katero so postali njegovi družbeniki Karl Holzer, Ferdinand Fichtenau in Franc Hing. Dne 13. marca istega leta je razpravljala občinski svet o njegovi prošnji za postavitev tovarne.³¹ Wetschu ni bilo sojeno, da bi ta načrt izvršil, ker je umrl 23. maja istega leta.³² Po njegovi smrti so postavili njegovi družbeniki z dovoljenjem magistrata na ljubljanskem polju za šempetrskim predmestjem, tam, kjer stoji danes hiša v Slomškovi ulici št. 20, poslopje za tovarno vžigalic in dobili od magistrata uporabno dovoljenje. Dne 1. novembra 1851 je bila tovarna že v obratu.³³ Oktobra 1852 je odredil magistrat, da bodo letni sejmi za konje in rogato živino v bodoče v Kravji dolini na prostem polju poleg tovarne vžigalic.³⁴

Podoba je, da je prešla ta tovarna leta 1852 v last Ludvika Hyacinta Reddija, trgovca z železino in špecerijo v Ljubljani. Toda že decembra istega leta je bil otvorjen stečaj nad njegovim premoženjem in je bil narok za volitev upniškega odbora določen na dan 11. aprila 1853.³⁵ Če navaja ljubljanska zbornica za trgovino in obrt v svojem poročilu za leto 1852, da obstajata v Ljubljani dve tovarni vžigalic, sloni to brez dvoma na pomoti.³⁶ Sicer so navedbe zbornice tudi v poročilih za naslednja leta pomanjkljive. V svojem leta 1857 objavljenem poročilu za leta 1854 do 1856 ne omenja tvornice vžigalic v Ljubljani, čeprav je brez dvoma obstajala.³⁷ Šele v svojem poročilu za leto 1870 navaja, da je nastala leta 1854 Jožef Reddijeva fabrika za netila in da je leta 1858 prenehala fabrika za netila »Ludvika Reddija in tovarišev«.

Ko je bil zaključen stečajni postopek nad premoženjem Ludvika Reddija, so bržkone leta 1854 prevzeli tovarno njegovi ožji sorod-

niki in začeli zopet obratovati. Zbornica omenja, da je leta 1854 nastala tovarna za netila Jožefa Reddija.³⁸ V arhivskih virih je pa naveden v letih 1854 in 1855 kot tovarnar vžigalic Vincencij Reddi. Leta 1854 je ta »tovarnar vžigalic« sklenil z upravo kaznilnice na ljubljanskem gradu pogodbo, s katero se je obvezal staviti na razpolago ves za izdelavo tokov za vžigalice potreben material in plačati kaznjencem za izdelavo vsakih 1000 kosov tokov 7 krajjarjev. Namestništvo je to pogodbo odobrilo dne 21. maja 1854. Tudi v letu 1855 je bilo 20 kaznjencev zaposlenih z izdelovanjem teh tokov za isto tovarno. Toke so izdelovali iz robatega debelega rumenega papirja.³⁹

Ta tovarna vžigalic je prenehala z obratom leta 1857, nato je kupil tovarniško zgradbo Miha Ambrož in postavil na tem mestu parni mlin.⁴⁰

Tovarna vžigalic v Ljubljani je bila majhen obrat, zaradi česar ni mogla uspevati spričo premočne konkurence pomembnih podjetij v drugih avstrijskih deželah, posebno dunajskih in čeških. Tovarna vžigalic v Sušicah na Češkem je zaposlovala leta 1840 že okoli 400 delavcev.⁴¹ Da je bila nerentabilnost razlog za opustitev ljubljanske tovarne, je potrdil tudi ljubljanski magistrat, ki je na vprašanje goriškega magistrata odgovoril dne 11. aprila 1862, da je sicer obstajala v Ljubljani tovarna vžigalic, da je pa bila opuščena zaradi malenkostnega donosa.⁴²

Izdelovanja vžigalic v Ljubljani so se kmalu nato lotili tuji podjetniki. V začetku leta 1864 se je pojavil s tem namenom Karel Scheidler, tovarnar vžigalic na Dunaju. Vzel je v zakup hišo na Poljanski cesti (danes št. 16), v kateri je bila leta 1861 ustanovljena tovarna mila Partel & Zeschko.⁴³ Dne 24. III. 1864 je vložil Scheidler prošnjo, da bi mu magistrat dovolil izdelovanje vžigalic v tej hiši. Bil je odbit zaradi ugovora sosedov, ki so se bali nevarnosti požara in škodljivih žvepljenih hlapov. Dne 12. junija istega leta je zaprosil Scheidler, da bi se mu dovolila postavitev tovarne za poslopjem bivše rafinerije sladkorja. Zadevno dovoljenje mu je bilo izdano 18. junija 1864. Lastnik v ta namen izbranega zemljišča je bil William Moline, bivši ravnatelj bombažne predilnice. Scheidler je kupil to zemljišče in postavil svojo tovarno v današnji Potočnikovi ulici št. 2 na vogalu Poljanske ceste št. 69.⁴⁴

Dne 1. julija 1864 sta sklenila Ana Scheidler in Rudolf Böhm družbeno pogodbo in naslednjega dne je bila vpisana v trgovinskem registru tvrdka »Ljubljanska tovarna netil (Laibacher Zündwarenfabrik) Scheid-

ler & Böhm v Ljubljani.«⁴⁵ Že iz skromnega obsega poslopij je razvidno, da je bila tvornica majhna. Po navedbah samega Scheidlerja bi zaposlovala pri polnem obratu 5 do 6 moških in 26 deklic, kar je bilo nezadostno za množično izdelovanje proizvodov, namenjenih široki potrošnji.⁴⁶

Razen tega nova tvrdka ni imela zadosti kapitala. Celo prejšnjemu lastniku zemljišča je ostala dolžna na kupnini 1500 goldinarjev, za kateri znesek se je Moline vknjižil. Podjetje ni uspevalo. Junija 1865 ga je kupil Avgust von Griesheim. Tudi novemu lastniku je primanjkovalo lastnih finančnih sredstev. Dne 31. januarja 1866 se je vknjižil na tovarno baron Julij von Griesheim za posojilo v ogromnem znesku 14.403 goldinarje. Podjetje ni zmoglo tako velikih bremen. Od Griesheima ga je kupil dne 6. marca 1866 Karl Andrecht iz mesta Kassel v Nemčiji, ki ni nadaljeval z izdelovanjem vžigalic. Tovarniška poslopja in naprave je od njega kupil oktobra 1866 Franc Bogomir Czap, tovarnar vžigalic v Jihlavi na Moravskem. Tovarna je začela zopet obratovati kot družnica Czapovega podjetja v Jihlavi. Tudi Czap je ostal na kupnini dolžan 3500 goldinarjev, za kateri znesek se je Andrecht vknjižil na tovarniških nepremičninah.⁴⁷

Franc Bogomir Czap je odstopil tovarno leta 1872 svjoemu sinu Gustavu. Dne 13. septembra 1873 je bila vpisana v trgovinski register kot samostojno podjetje. Novi lastnik, ki je začel v času velikega avstrijskega finančnega poloma, ni imel več sreče kot njegovi predniki. Že leta 1876 je prišel v stečaj. Leta 1878 je izdražil nepremičnine ljubljanski trgovec Adolf Hauptmann. Šele leta 1896 je v istih prostorih začela zopet obratovati tovarna vžigalic Alojzija Černetá. Njegova tvrdka je bila registrirana 9. oktobra 1896 pod nazivom Gustava Czapa naslednik Alojzij Černe. Tudi ta je bil tako zadolžen, da je bil leta 1903 razglašen nad njegovim premoženjem stečaj. Dne 24. avgusta 1903 je bila njegova tvrdka izbrisana iz trgovskega registra.⁴⁸

Po toliko peripetijah je s tem prenehala ta zadnja ljubljanska tvornica žvepljenih klincev, ki so jo Ljubljanci imenovali na kratko »klincfabrik«, izraz, ki se je za poslopja, v katerih je delovala, ohranil do danes.

OPOMBE

1. Drž. a. LRS, Gub. a., fasc. 43, 1787—1791. —
2. Amtsblatt zur L. Z. od 22. maja 1830. — 3. Drž. a. LRS, nam. a., fasc. 21-2 (1854), Bericht der Handels- und Gewerbekammer Laibach für

- das Jahr 1853, str. 36; Jože Šorn, Razvoj papirnice Vevče, Ljubljana 1956, str. 23—27. — 4. Jože Šorn n. o. m. str. 27. — 5. Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer Laibach für das Jahr 1870, str. 290. — 6. Trgovinski register. — 7. I. Slokar, Geschichte der österr. Industrie, str. 556. — 8. I. Slokar n. o. m. str. 560 sl. — 9. Fr. Kidrič, Jožef Pinhak v SBL. — 10. Mestni a., Reg I, fasc. 151. — 11. R. Andrejka, Najstarejše ljubljanske industrije, Kronika III, str. 133, 134. Trditev Andrejke, da bi bil Fribert družbenik in tehnični vodja tvornice, ni nikakor utemeljena. — 12. Mestni a., Reg I, fasc. 63. — 13. Mestni a., Reg I, fasc. 148. — 14. Drž. a. LRS, Nov. stan. a., fasc. 38, No 458. — 15. Andrejka n. o. m. str. 135. — 16. Drž. a. LRS, Nov. stan. a., fasc. 38, No 458. — 17. Poziv z dne 11. febr. 1801 v Beilage zur L. Z. 1801 No 15. — 18. Mestni a., Reg I, fasc. 95. — 19. Drž. a. LRS, Relatenbuch deren beim Magistrat der Stadt Laibach vorgemerkten Schulden, Tom 10, lit X, 6. — 20. Drž. a. LRS, Relatenbuch, Tom 11, lit J, 2—3. — 21. Andrejka n. o. m. str. 179 in 180. — 22. Radics, »Krain im merkantilen Adressbuch von Jahre 1804« v Argo 1893. — 23. Heinrich Georg Hoff, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain, Laibach 1808, str. 141 sl. — 24. Andrejka n. o. m., Kronika III, str. 180. — 25. Mestni a., Reg I, fasc. 745 in codex XX/6. — 26. Intelligenzblatt zur I. Z. od 15. januarja 1845. — 27. Mestni a., fasc. 20, 1853—, Drž. a. LRS n. o. m., fasc. 21-2. — 28. Keess Stephan, Darstellung des Fabricks- und Gewerbswesens im österr. Kaisterstaate, Wien 1819, I, 304, 305, Illyrisches Blatt 1820, str. 23. — 29. Drž. a. LRS, K. k. Provinzial-Handelskommission, Statistik 1832—1852; Gub. a., fasc. 31, 1835/36, N 11, Mestni a., fasc. 40, 1827—1836, fasc. 20, 1827—1836, fasc. 40, 1837—1946. — R. Andrejka, Kančeva tvornica vžigalnikov v Ljubljani v Glasniku muzejskega društva za Slovenijo 1936, navaja pomotoma, da je tvornica prenehala l. 1839. — 30. Mestni a., Reg I, fasc. 427 in 558; Vrhovnik, Trnovska župnija, str. 88, navaja pomotoma, da je to tovarno ugonobil požar. Enako ne drži trditev Andrejke (Kronika I, str. 58), da je obstajala ta tovarna okoli leta 1822 in da je okoli leta 1837 pogorela. — 31. Mestni a., Reg I, fasc. 559, in zapisnik mestnega sveta z dne 13. marca 1851. — 32. Amtsblatt zur Laibacher Zeitung od 17. oktobra 1851. — 33. Mestni a., Reg I, fasc. 559. Ne drži trditev R. Andrejke (Razvoj ljubljanskih industrij med 1859 in 1869 v Kroniki VI, str. 91), češ da je trgovec Ludovik Reddi zgradil leta 1851 to prvo tvornico vžigalic v Ljubljani. — 34. Mestni a., Reg I, fasc. 561, Anhang zur Laibacher Zeitung od 29. oktobra 1852. — 35. Amtsblatt zur Laibacher Zeitung od 21. decembra 1852, Drž. a. LRS, registri namestništva. — 36. Bericht der Handels- und Gewerbekammer Laibach über den Zustand des Handels- und der Industrie im Jahre 1852 (Laibach 1853), str. 83. — 37. Bericht der Handels- und Gewerbekammer Laibach über die Zustände in den Jahren 1854, 1855 u. 1856, Laibach 1857. — 38. Statistično po-

ročilo zbornice za trgovino in obrt v Ljubljani za leto 1870, Ljubljana 1872. — 39. Drž. a. LRS, nam. a., fasc. 33-8, in registri namestništva 1852—1854. — 40. Andrejka, Razvoj ljubljanskih industrij med 1859 in 1869 v Kroniki VI (1939), str. 91, Novice 1858, str. 143. — 41. Slokar I., Geschichte der österr. Industrie, str. 573. — 42. Mestni a., Reg I, fasc. 745. — 43. Mestni a., codex

XX/6. — 44. Mestni a., Reg I, fasc. 745. — 45. Trgovinski register. — 46. Mestni a., Reg I, fasc. 745. — 47. Drž. a. LRS Zemljiška knjiga, Cult St. Peter, tomus I, fol. 185 in 186. — 48. Zemljiška knjiga, Trgovinski register; Mestni a., knjiga hiš, Statistična poročila Zbornice za trgovino in obrt Ljubljana za leta 1870, 1875 in 1880, ki navajajo nekoliko netočnih podatkov.

VRHNIŠKA LOKALNA ŽELEZNICA

JOZE JENKO

V letu 1836, ko so avstrijski vojaški pionirski oddelki, državni in privatni inženirji pregledovali teren in predlagali traso za bodočo dvotirno progo Dunaj—Trst, so se oglašali tudi zasebni interesenti ter začrtovali poti te važne gospodarske glavne proge. Obstajal je predlog, naj teče bodoča magistrala ob severo-vzhodnem robu Ljubljanskega barja ter nato nadaljuje pot mimo Vrhnike oziroma v njeni neposredni okolici. Ta mojster je bil znani napredni agrarec Peter Leskovic. Mož je bil doma v vasi Viharše ob cesti med Logatcem in Idrijo. Kot gospodarstvenik se je zanimal tudi za prometne razmere. Spoznal je, da so bodoče železnice pravi blagoslov za kraje, ki se jih bodo dotaknile nove iznajdbe. Ker takih vzponov, kakor so npr. proti njegovemu domačemu kraju, parni stroji ne bodo zmogli, je vsaj notranje želel, da se vije bodoča proga v njegovi bližini. Tako kaže nam dosegljiva prva, s peresom črtana karta z vrhniško železnico. Sicer je predvideval dve inačici iz Ljubljane. Prva smer nakazuje pot proti Gorenjski ob Savi in Sori skozi oziroma mimo Medvod, Škofje Loke, Poljan do Hotavelj. Druga, za naš predmet važna varianta pa teče od Ljubljane dalje ob državni cesti do Vrhnike oziroma njene neposrednje bližine in dalje proti Podlipi, Smrečju, Dobračevi in Fužimam v strogi zahodni smeri mimo Sovodnja. Na poti med Kopačnico in Mravljami se obe inačici zvezeta pri Cerknem in združeni nadaljujeta pot do Mosta ob Soči (Sv. Lucije) in dalje, da čim preje dosežeta Trst.¹

Po daljšem razpravljanju, kje naj dvotirna magistrala teče od Celja dalje proti Ljubljani, se je vlada odločila zaradi bodočega odcepa proge proti Zagrebu, da naj se vije ob Savinji in Savi, čeprav je bila začrtana proga pod Kamniškimi planinami po Črnem grabnu ali ob rečici v Tuhinjski dolini do Ljubljane za 76 km krajša. Takratne teh-

nične priprave namreč niso dovolile, da bi pod Šent Gotardom rili v 3800 m dolg predor.²

Trasa nadaljuje svojo pot na desnem bregu Ljubljanice, preko katere naj bi vodilo pet zaporednih mostov, zavije nad Zalogom na levi breg in zopet prekorači reko južno od Ljubljane, od koder nadaljuje po dolgem, nizkem nasipu čez Barje. Severno od vasi Gorice zavije proga na desno in preseka državno cesto v sredini med Logom in Vrhniko, kjer se obrne proti Podlipi. Po tej verziji bi bila to druga varianta med Ljubljano in Vrhniko.³

Skoraj je minilo pol stoletja, ko so začeli gospodarstveniki tretjič obravnavati vrhniško železnico. Za njeno predkoncesijo je zaprosil dne 1. decembra 1894 rudarski inženir Avgust Glowacki iz Ljubljane. Temu je trgovinsko ministrstvo dne 9. marca naslednjega leta dovolilo, da sme pričeti s pripravljalnimi tehničnimi deli za normalnotirno lokalno železnico. Dovoljenje je veljalo šest mesecev; proga naj bi se odcepila na primernem mestu obstoječe glavne dvotirne magistrale med Ljubljano in Borovnico čez Log na Vrhniko.⁴ Neposredno nato je zadela Ljubljano velika nesreča — velikonočni potres. Mesto je bilo treba obnoviti ter poškodovana poslopja popraviti. Zato je bilo nujno pripraviti in pripeljati mnogo gradbenega materiala. Sreča v nesreči je bila, da je bil v tem času ustanovljen na Vrhniki začasen konzorcij z nalogo, da gradi vrhniško lokalno progo tako, da bi tekla železnica iz Ljubljane, se odcepila pri km 440 južne železnice ter vozila mimo Brezovice in Lukovice v Log, od koder bi se po posebni progii ali pa po državni cesti bližala mimo Drenovega griča in Sinje gorice Vrhniki. Konzorcij je že dal nalog za sestavo generalnega projekta in proračuna gradbenemu podjetju Neufeldu na Dunaju.⁵ V tem smislu je poročal in predlagal občinski odbornik Ivan Hribar na seji

občinskega sveta dne 18. julija 1895. V predlogu je nadaljeval: gradnja te železnice bi bila važna že pri obstoječih razmerah za Ljubljano; sedaj — po potresu — pa bo treba v naslednjih petih letih izredno veliko stavbenega materiala, zlasti opeke in kamenja. Čeprav sta bili zgrajeni v ljubljanski okolici dve novi opekarni z okroglimi pečmi, vendar vse bližnje opekarne ne bodo mogle proizvajati tolikih količin, kolikor jih bo potrebnih za popravilo starih porušениh, oziroma poškodovanih ter na novo zgrajenih poslopij.

Nabava opeke pa bo na Vrhniki že mogoča, ker bodo letos gradili tri nove okrogle peči. Tako bo železnica olajšala dovoz tega gradbenega materiala. Nič manj ne bo sodelovala železnica pri prevozu kamenja; ob tej bodoči trasi je več kamnolomov, posebno v Logu. Stavbeni les pa bo prihajal v Ljubljano iz ligojnskih, horjulskih in podlipskih gozdov. Vsa ta dejstva opravičujejo zahtevek, da zgradi država prepotrebno železnico Ljubljana—Vrhnika kot progo po potrebi, oziroma v sili in se vzame v zakonski načrt tistih lokalk, ki se morajo graditi in končati v l. 1896. V smislu Hribarjevega predloga, ki je bil soglasno sprejet, je magistrat ljubljanski priporočal trgovinskemu ministrstvu gradnjo vrhniške proge.⁶

V mesecu avgustu 1895 je bil sestavljen konzorcij za zgradnjo vrhniške železnice. Za predsednika so izvolili Ivana Hribarja iz Ljubljane, člani pa so bili Vrhnici: Gabrijel Jelovšek, Josip Lenarčič, Teodor Frölich, Karel Mayer in Ivan Gruden. Tako sestavljen vodilni odbor je skrbel v dogovoru z dunajskim podjetjem Gustavom Ernstom za sestavo načrta, ki je bil 26. septembra predložen trgovinskemu ministru. Za napravo generalnega načrta in troškovnika je odobril kranjski deželni odbor 1000 goldinarjev pod pogojem, da ga konzorcij iz stavbenega zaklada kasneje povrne.⁷ Na podlagi teh vlog je pristojno ministrstvo dovolilo v smislu obstoječih zakonskih odločb revizijo bodoče trase in s tem v zvezi predvideno postajno komisijo.⁸ Predpisani obhod so opravili dne 24. oktobra. Sklenjeno je bilo, da se odcepi vrhniška proga od glavne dvotirne železnice v smeri proti Trstu pri čuvajnici št. 448, kjer se zgradi tudi nova postajna edinica Brezovica. Župan pristojne občine zahteva, da naj stoji nova postaja ob državni cesti in ne ob občinski poti. Predvidena edinica v Logu naj leži v km 4/5 neposredno ob cesti na Podpeč; proti temu je ugovarjal podeželski krčmar Lenarčič. Po načrtu predvideno nakladališče Lesno brdo naj se imenuje Drenov grič, kar je bilo soglasno odo-

breno. Glede končne postaje je bil sklep, da je lega ugodna za eventualno nadaljevanje proge proti Logatcu in zamišljenemu koncu v Ajdovščini. Tu bi omenil, da je pri obhodu in v komisiji še sodeloval iniciator inž. Glowacki. Od tedaj dalje ni več podpisan na kateremkoli uradnem spisu.⁹

DOKAZOVANJE RENTABILNOSTI PROGE

Dne 10. oktobra 1895 je uprava generalne direkcije južne železnice odgovorila konzorciju, da je pripravljena v zvezi z vlogo z dne 22. septembra upravljati in voditi promet na novi progi Ljubljana—Vrhnika. Vendar mora poznati pogoje pri morebitnem upravljanju ter se seznaniti s tehničnimi in komercialnimi razmerami. Spričo tega je potrebno zbrati in predložiti podatke o rentabilnosti. Iz rezultatov naj bo razvidna množina najvažnejših predmetov, ki se bodo prevažali iz predvidenih edinic in nanje pri bodoči železnici.¹⁰

Za zbiranje teh podatkov so poverili veleposestnika Jožefa Lenarčiča z Vrhnike. Za nas ni važno preračunavanje rentabilite, pač pa zvemo iz poročila o gospodarskih razmerah, ki so vladale pred dobrimi 65 leti in trgu Vrhniki in okolici.

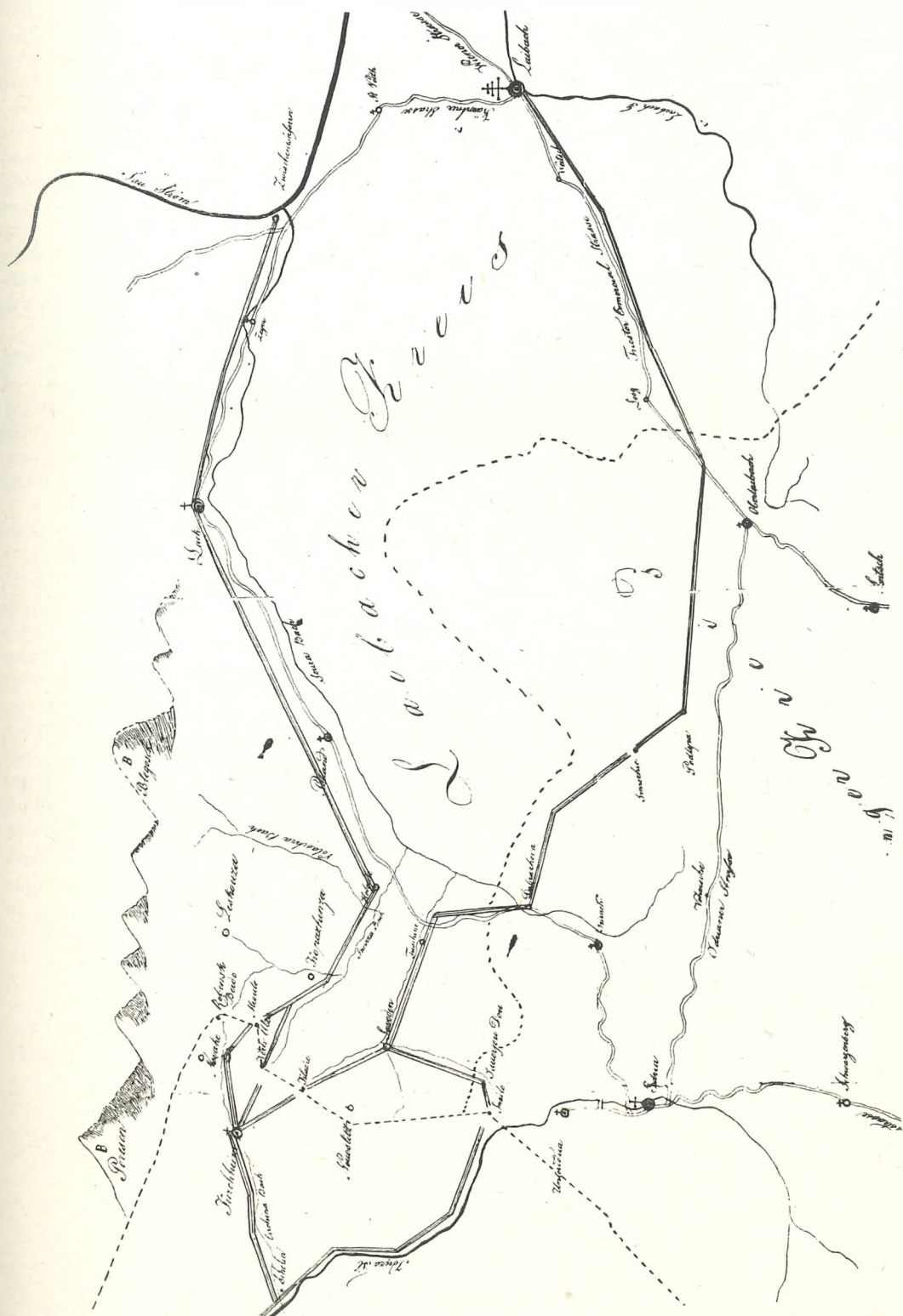
A. Blagovni promet

Čeprav se je dvotirna proga Ljubljana—Trst mačehovsko izogibala Vrhniki, vendar njena obstoječa mala industrija ni propadla. Boriti se je morala za svoj obstoj, četudi so bile postaje Borovnica, Verd in Logatec od 10 do 20 km oddaljene od trga. Kajti vprega na dolgih razdaljah in slabo vzdrževanih cestah je neugodno vplivala na prodajno ceno. Manj vredno blago pa sploh ni prišlo v prodajo in je segnilo pod milim nebom.

V občini Vrhniki, t. j. med Borovnico, Logatcem in Rovtami se razprostira 9830 oralov visokega gozda. Na tej površini posekani les se predeluje in žaga na 17 žagah; 16 od teh jih poganja vodna sila, ena pa je parna žaga. Tudi iz gozdov kneza Windischgrätza in logaškega sodnega okraja prihaja les semkaj v obdelavo. Hrastovino pripeljejo Gorenjci in Dolenjci; te vrste lesa reže obstoječa tovarna za parkete, ki pripravlja razne oblike za izdelovanje pohištva ter ga tudi izvažajo.

Za domače potrebe, t. j. za kurjavo posekajo vsako leto dokajšne množine bukovih drv, ki jih prodajo tudi v Ljubljano.

Iz odpadkov posekanega lesa žgejo, oziroma kuhajo oglje; količina te robe se bo

Predlog Petra Leskovića za prvo železniško traso med Ljubljano in Vrhniko z nadaljevanjem proti Trstu skozi Cerklno in Sv. Lucijo iz leta 1856 (Loški razgledi VI/1959, str. 187)

povečala, ko bo prevoz po železnici lažji in cenejši.

Lesnopredelovalna tovarna izdeluje poleg parketov tudi kadi, čebre in sode raznih velikosti.

Po razmerah sodeč moremo trditi in sklepati, da bi na Vrhniko dospelo ca. 150, izvozilo pa bi se 1100 vagonov lesa. Skupno število uvoza in izvoza se bo dvignilo za ca. 200 vagonov nasproti sedanjemu številu.

Sestavljaivec tega pregleda Jože Lenarčič trdi, da so geologi v neposrednem železniškem območju, posebno v horjulski okolici zasledili sloje rjavega premoga. Tudi drugod iščejo in vrtajo za premogom. Rezultati bodo kmalu znani. Pri bodoči edinici v Drenovem griču so ugotovili velike količine antracita, ki ga je mogoče zasledovati v dolžini 10 km od Loga do Podlipe. V globini 20 m so odkrili 30 do 100 cm debele plasti.

Uvoz premoga za potrebe vrhniške pivovarne znaša letno 10—12 vagonov. Prevoz iz Borovnice s cestnimi vozili stane 10—12 goldinarjev. Pričakovati pa moramo, da bo potreba po premogu za pivovarno, opekarne in privatnike narasla na 1 1/2 vagona dnevno.

Ker je na poteku nove proge posebno od Loga dalje dokaj kamnolomov, je mogoče žgati letno do 100 vagonov apna. Tega bo rabila prav sedaj po potresu porušena in poškodovana Ljubljana. Kasneje ga bo mogoče še več producirati in ga izvoziti v Trst in tudi dalje. Vsekakor bo lažje konkurirati s cenami nasproti produkciji apna s Postojno zaradi bližine in s cenejšim prevozom.

Kot gradbeni material moramo omeniti tudi kamenje. V vrhniški okolici je dokaj kamnolomov. Do sedaj je bil najboljši odjemalec Ljubljana. Pri tem moramo upoštevati skladovalnice črnega marmora v okolici Lesnega Brda. V prejšnjih letih so ga prodajali v Budimpešto, Dunaj in Trst. Računajmo, da bo te robe do 250 vagonov letno.

Vsekakor ne smemo prezreti zemeljskih izdelkov, t. j. izdelke iz glin in ilovice. Uporabljajo jih delno za izdelavo peči, predvsem pa za izvrstno opeko. Na Vrhniki obstajajo 4 opekarne, katerim se bo v kratkem pridru-

žila še peta. Do sedaj so žgali letno do 3 milijone opeke; z dodatno peto in z razširjenjem in opremo ene od obstoječih opekarn na strojni pogon bo mogoče obratovati tudi pozimi. Tako se bo dvignila produkcija za 4 milijone, torej skupno na 7 milijonov letno.

Iz Vrhnike in njene okolice izvažajo pšenico, ajdo in oves ter kupujejo za lastno uporabo moko v Ljubljani. Zelo radi Vrhniki čani zamenjujejo žito v Ljubljani, t. j. pšenico in koruzo in meljejo doma v velikem mlinu, ki razpečava doma in okolici mlevske izdelke. Izvožena in uvožena žita dosežejo na leto okoli 270 vagonov.

V trgu obratuje pivovarna, ki vari letno 6000—7000 hl piva. Doma ga popijejo ca. 2000 hl, medtem ko ostanek izvozijo. Za potrebe pivovarne bo železnica prevozila letno 165 vagonov, naloženih delno s pivom in žganjem, hmeljem in praznimi sodi ter dokajšnjo količino slivovke in brinovca.

Pri prevozu z železnico pride v poštev tudi živina. Na Vrhniki je predvidenih 5 letnih sejmov, kamor pripeljejo okoliški kmetje 1000—2000 repov. Dobro rejeno govedo prodajo v Ljubljano in Trst. V Pulj pošiljajo redno teleta, ki jih sedaj odpremlja postaja Logatec. V horjulskih in ligojskih vaseh se pečajo prebivavci s svinjerejo. Kmetje kupujejo mlade prašičke drugod, doma jih podkrmijo ter koljejo. Meso pošiljajo ljubljanski tovarni salame, čestokrat pa izvažajo meso v Idrijo in Trst. S tem blagom bi obremenili železnico do 30 vagonov letno.

Kakor danes tako je bila tudi takrat razvita usnjarska industrija. Dober glas o kakovostnem usnju je šel daleč po deželi in svetu, ker je bilo na mnogih razstavah odlikovano. Letno prihaja 50.000 po 5 kg težkih kož, ki jih doma ustrojijo in potem izvažajo. Za predelovanje kož porabijo do 400 stotov ribje masti in loja. Predvideva se, da bo železnica prevozila vsako leto do 60 vagonov usnja.

Sestavljaivec Lenarčič trdi, da je zanesljivo računati, da bo železnica letno do 4800 vagonov robe prevozila. Dohodki tovornega prometa bi bili:

voluminozno blago	86.000 kg × 0,9 kr × 10 km + (86.000 × 10 man. prist.) =	1.634 gold
razno blago	4.500 kg × 0,5 kr × 10 km + (4.500 × 10 man. prist.) =	405 gold
les, oglje, cement	145.500 kg × 0,4 kr × 10 km + (145.000 × 10 man. prist.) =	11.640 gold
žito, fižol, moka	29.700 kg × 0,4 kr × 10 km + (29.700 × 10 man. prist.) =	2.376 gold
opeka, apno, kamen	155.300 kg × 0,5 kr × 10 km + (155.300 × 10 man. prist.) =	10.871 gold
	tovornina za vagon pošiljke	26.926 gold
kosovna roba	29.150 kg × 1,1 × 10 km + (29.150 × 10 man. prist.)	6.122 gold
živina	2000 telet, prašičev 200.000 kg kr × 10	180 gold
	dohodki tov. blaga ca.	33.000 gold

B. Potniški promet

Za predračun potniškega prometa in predmetnih dohodkov so odločilni:

a) zaledje vsake edinice do 5 km premera;
 b) število prebivalcev na območju pod a) znaša $\frac{1}{6}$ naseljencev posamezne edinice;

c) vsak po tem ključu ugotovljeni okoličan in domačin uporabi letno vsaj enkrat vlak na poti in na povratku, dolžina prevožene poti pa znaša vsaj 50 % celotne dolžine proge od začetne in končne točke; v našem primeru torej pri 20 km dolgi poti vsaj 10 km;

č) frekvenco sestavlja od vozečih se potnikov 10 %/o, po takrat označenih oddelkih I. razred, 90 %/o pa III. razred. Vozna tarifa znaša na osebo in kilometer $3\frac{1}{2}$, oziroma $2\frac{1}{2}$ krajcarja.

značajo dohodki 72.000 pot. kilometrov krat 0.035	2.520 gold
in 648.000 pot. kilometrov 0.025	16.200 gold
poleg še prtljajina 20 ton krat 10 krat 1.1 + (2000 krat 10 kr)	420 gold
skupni dohodki potniškega prometa	19.000 gold
k temu še dohodki tovarnega prometa	33.000 gold
potem znašajo bruto dohodki	52.000 gold

za vso progo Ljubljana—Vrhnik, t. j. za peažni 8 km dolgi del Ljubljana—Brezovica, ki ga skupno uporablja konzorcij z južno železnico in novo progo Brezovica—Vrhnik, ki jo uporablja samo konzorcij v prometni dolžini 12 km; potem znaša pri skupni dolžini 20 km povpr. bruto-donos 2600 gld/km.

I. za progo Ljubljana—Brezovica 2 krat 2 krat 365 krat 8 krat 1.10	12.848 gold
II. za lokalno progo Brezovico—Vrhnik 2 krat 2 krat 365 krat 0.90	15.768 gold
pavšalni upravni stroški	1.232 gold

skupaj I in II ter pavšal 37.000 gold

Čisti dohodki

peažne proge	bruto dohodki
8 km po 2.600 gold	20.800 gold
izdatki pod I	12.800 gold
v dobro peažni progi 8.0000 gold	
lokalne proge Brezovica—Vrhnik	
12 km krat 2.600 gold	31.200 gold
izdatki pod II	17.000 gold
v dobro nove proge 14.000 gold	
oziroma 14.000 : 12 = 1.170 gold	

Medtem ko je znašal čisti dohodek 23,061 kilometrov dolge proge lokalke Ljubljana—Kamnik l. 1893 in 1894 po 2550 gold na km in 134 km dolge dolenjske železnice v letu 1894 in v polletju 1895 povprečno 3800 gold, čuti sestavljavec Lenarčič za vrhniško progo, da je ta prognoza za novo progno ugodna.¹²

Gostota prebivalcev je bila:

Ljubljana	30.505
Brezovica	428
Lukovica	160
Log	288
Drenov grič	198
Vrhnik in Hrib	2.328
Skupaj	35.907

v okoliškem območju pod b), ki ima ca. 12.000 prebivalcev $\frac{1}{6}$	2.000
v celoti ca.	36.000

Po gornjem ključu napravi to število letno 2 krat 36.000 krat 90 skupno 720.000 potniških kilometrov. 10 %/o od tega odpade na I. razred in 90 %/o na III. razred. Po tarifi po $3\frac{1}{2}$ krajcarja in $2\frac{1}{2}$ krajcarja

OBRATNI STROŠKI

Pri dnevnom prometu dveh parov vlakov, ki prevožita po 8 km dolgo peažno progo s povprečnimi izdatki 1.10 gold. na 8 km in 12 km nove železnice po 90 krajcarjev za km, potem znašajo obratni stroški:

KONKRETNI UKREPI

Dne 3. januarja 1896 je deželni zbor pooblastil deželni odbor, da dovoli izplačati za gradnjo vrhniške železnice 20.000 gold predujma iz garancijskega fonda dolenjskih železnic konzorciju za gradnjo te lokalke, ako bi ga potreboval v tekočem letu.¹²

Ker je deželni odbor na svoji seji dne 31. julija 1895 obravnaval prošnjo komisionarjev za predkoncesijo vrhniške lokalke, trgovinskemu ministrstvu obrazložil nujno potrebo te železniške zveze ter priporočal, da se ta vzame v program gradnje v letu 1896, je na novo ustanovljeno železniško ministrstvo izjavilo, da je pripravljeno zajamčiti državno poroštvo čistega letnega dohodka s 4 % obrestmi in razdolžiti prioriteto posojilo v največjem znesku 400.000 gold, ki se na-

jame zaradi dobave denarja. Dalje bo pristojni minister izposloval že v bodočem pomladanskem zasedanju državnega zbora pod pogojem, da bi kranjska dežela in udeleženci skupno prevzeli najmanj za 50.000 gold osnovnih — glavninskih delnic v nominalnem znesku po al pari kurzu delniške družbe, ki se mora ustanoviti.

Železniški minister je prepustil deželnemu odboru, da podvzame zaradi pridobitve zahtevanega zneska potrebne korake zlasti med lokalnimi udeleženci. Ker je deželni zbor sklenil in dovolil prispevati že 31. julija 1895 za nakup osnovnih delnic znesek 20.000 gold, toda le pod pogojem, da bodo tudi lokalni faktorji podpisali enako vsoto, je železniški minister pripomnil, da naj podpišejo tudi Vrhničani in okoličani do 30.000 gold, sicer bi se moral kriti primanjkljaj s primernim zvišanjem deželne podpore.

Deželni odbor je o tem obvestil konzorcij in županstvo na Vrhniki. Oba je prosil za čim prejšnje sporočilo. Železniškemu ministrstvu je bilo že 25. februarja 1896 javljeno o uspehu zbiranja in obveznega podpisovanja zneskov. Obenem so prijavili sestav konzorcija, v katerem so bili: Ivan Hribar, deželni poslanec, kot načelnik, Gabrijel Jelovšek, vrhniški župan, kot načelnikov namestnik, kot člani pa Teodor Frölich, pivovarnar, Avgust Glowacki, avtorizirani inženir, Ivan Gruden, davkar v pok., Josip Lenarčič, tovarnar, in Karel Mayer, trgovec.¹³

Z vabilom konzorcija lokalne železnice z dne 16. novembra 1895 so podpisali posamezniki te-le zneske v goldinarjih: Kotnik Marija in Kmetska posojilnica po 3000, Franc Štrukelj iz Ljubljane 500, Gabrijel Jelovšek in Emilija Golob po 400, Karel Mayer 300, Ivan Gruden, Ivan Hribar, Franc Teršar, Štefan Furlan po 200, Franc Hočevnar, Ivan Oblak, Jernej Janša, Jurij Grampovčan senior, Fric Jeršinovec, Matija Počkaj in Karel Jelovšek po 100, torej skupno 15.100.¹⁴

Na osnovi poročila deželnega odbora železniškemu ministrstvu in deželni vladi dne 9. marca 1896, da so se udeleženci v notarsko overjenih izjavah dne 18. in 21. februarja zavezali na zahtevo plačati gornje zneske za osnovne delnice in da se je Kranjska hranilnica odločila prispevati za iste namene 14.900 gold, je deželni odbor priporočil, da naj se gradnja te lokalke pospeši.¹⁵

Z zakonom dne 21. julija 1896 državnega zakonika Kos LV je bila dunaj. vlada pooblaščenca, da pod pogoji tega zakona zagotovi tudi gradnjo železnice od primerne točke pri Ljubljani na južnoželezniški progi Dunaj—

Trst na Vrhniko. Po členu III. tega zakona je država jamčila za dobo 76 let čisti dobiček v znesku 17.000 gold. Ta garancija je bila vezana na pogoj, da prispeva dežela in udeleženci k stroškom gradnje najmanj 50.000 gold. Nadaljnji člen XII. odreja, da se mora ta znesek naložiti v osnovnih delnicah. Zanje se ne plačujejo interkalarnе obresti ves čas gradnje. Podpisane delnice morajo biti pravočasno vplačane in nato takoj prevzete od udeležencev, ker je od tega odvisna podelitev koncesije.

Dne 17. junija 1896 je začasni vodilni odbor naprosil deželni odbor, da naj končno po dveh mesecih dne 5. septembra obljubljenih 20.000 gold podpiše, toda pod pogojem, da prevzame glavninske delnice po nominalni vrednosti od akcijske družbe, ki se mora ustanoviti v smislu naredbe državne uprave. Hkrati vplača omenjeno vsoto pri avstrijskem zavodu za prometna in javna dela pri nižjeavstrijski ekskomptni družbi na Dunaju proti obrestim za ves čas, dokler se ne podeli in razglasi koncesijska listina.¹⁶

Z zakonom dne 21. julija 1896 je bila dana garancija za gradnjo proge Ljubljana—Vrhnika in Gorica—Ajdovščina poleg še 20 drugih na desnem bregu Donave v Cislitaniji. To jamstvo je ojunačilo Ivana Hribarja, ki je bil med tem časom že potrjen za ljubljanskega župana, skupno z vrhniškim županom G. Jelovškom in Ivanom Grudnom, upokojenim davkarjem, da so zaprosili za koncesijo. Ta je bila objavljena v državnem zakoniku z odredbo št. 137 dne 26. junija 1897. Splošno je mogoče trditi, da se je gradnja komaj 11,5 km dolge proge brez večjih objektov silno vlekla. Izdelovanje načrtov je trajalo v nedogled. Na sestavi postajnih naprav v novi, še neobstoječi edinici Brezovici je delalo več ustanov in posameznikov. Tudi upravi južne železnice, bodoči upravljajoči ustanovi, se ni nikamor mudilo. Izgovori, da je treba sestaviti in zaključiti prevzemno pogodbo in se dogovoriti tudi z direkcijo drž. železnic v Beljaku zaradi skupne uporabe postaje Ljubljana, so bili dobrodošli.¹⁷

V citirani odredbi drž. zakonika LIX-1897 je bila iz 20 členov obsegajoča koncesijska listina, ki je pooblastila v prejšnjem odstavku omenjene tri prosvetce, da smejo začeti graditi zaprošeno normalnotirno lokalno železnico in da ustanovijo delniško družbo s pripadajočimi pravicami in obveznostmi. Družba nosi naslov: »Lokalna železnica Ljubljana—Vrhnika« in ima svoj sedež na Dunaju. Ta se premesti v Ljubljano takrat, ko se spričo čistega donosa skozi pet zaporednih let ne bo zahtevalo v smislu § 2 do 6 kon-

cesijske listine določeno državno poroštvo za obrestovanje in odplačilo 400.000 gold prioritetnih obveznic za dobo 76 let najvišja vsota 17.000.

Družba sme začeti delovati, ko bo vsa v § 7 koncesijske listine določena delniška glavnic, obstoječa iz 500 delnic v nominalnem znesku 50.000 gold vplačana in od železniškega ministrstva potrjena, oziroma, ko je že bil ustanovni občni zbor, družba pa pri trgovinskem sodišču protokolirana.

Poleg že prej omenjene glavnice obstaja še družbeni kapital največ 400.000 gold; ta se more najeti pod pogoji, ki jih odobri državna uprava. To posojilo se mora vrniti v 76 letih od dneva, ko je bila izdana koncesijska listina.¹⁸

Priprave so že tako daleč dozorele, da so poročali časopisi, da pričnejo graditi progo že v marcu 1898.¹⁹ Toda zopet sta minila dva meseca, ko je občinski odbor na Vrhniki končno vabil k slovesnosti, da bo 23. maja zasajena prva lopata, oziroma da se začne graditi toliko zaželena železnica. Za to priložnost je bil objavljen spored slavnosti, ki je imel te-le točke: ob 9. uri zbirališče udeležencev v čitalnici, ob 10. uri maša pri Sv. Trojici; neposredno je sledila zakuska, nato je bil organiziran odhod na stavbišče bodoče vrhniške postaje. Tu je ob 12,15 načelnik konzorcija Ivan Hribar slovesno zasadil prvo lopato. Sledili so govori, v katerih je bil poudarjen gospodarski pomen bodoče proge. Za povabljenec je bil pripravljen slavnostni banket.²⁰

Za gradbena dela je bilo poverjeno domače podjetje Filipa Zupančiča iz Ljubljane,²¹ za nadzornega inženirja je postavila vlada Dunajčana Antona Koleča.²² Po izdani koncesiji bi bila morala proga biti že dve leti po razglasitvi končana, a so jo komaj začeli graditi. Spričo tega je železniško ministrstvo podaljšalo gradbeno dobo do 1. junija 1899.²³

Omeniti moram še, da je bila 6. decembra 1897 ustanovljena delniška družba; v upravnem odboru so bili: Franc Povše kot deželni odbornik; izmed delničarjev so bili izvoljeni Ivan Hribar, Gabrijel Jelovšek, Jože Lenarčič, Jože Luckmann, Jože baron Schwegel in Sigmund Werner. Izmed teh je bil predsednik Jože Schwegel, podpredsednik pa Ivan Hribar.²⁴

Medtem so gradbeniki z delom pohiteli. V ponedeljek 10. aprila 1899 je vozila prva lokomotiva železniško komisijo ter posamezne člane upravnega odbora.²⁵

Dne 2. junija je pregledal odposlanec železniškega ministrstva progo in dovolil takojšnjo otvoritev prometa. Vendar je bilo treba še počakati, da je bila sklenjena pogodba z upravo južne železnice, ki prevzame upravljanje nove proge. Pripravljali so tudi tarifo za prevoz potnikov in robe, ki jo je izdalo glavno ravnateljstvo nadzorne železnice.²⁶

Vse je bilo že pripravljeno za slavnostni otvoritveni vlak, ki je prevažal le povabljenec goste. Ti so se zbrali iz Ljubljane in Dunaja. Prvi vlak je odpeljal iz Ljubljane ob 9. uri dne 23. julija, vrnil pa se je isti dan ob 17. uri po končanem slavnostnem banketu.

Redni promet se je začel naslednjega dne 24. julija 1899. Dnevno so vozili po trije pari mešanih vlakov, v katerih so bili uvrščeni potniški vozovi III. in I. razreda.²⁷

Vrhniška železnica je bila pasivna zaradi pičlega tovarnega in potniškega prometa; spričo tega dohodki niso krili obratnih stroškov. Država je morala doplačevati prioritete obresti. V teku prvih desetih let so znašali predujmi že 797.693 kron ter je ostala edina rešitev: podržavljenje.²⁸

Njen ustvaritelj Ivan Hribar je videl rešitev v tem, da se podaljša proga proti Podlipi in dalje do Idrije in Mosta ob Soči. Tako bi se povečali dohodki s trans-prevozi.²⁹

Transportne razmere se niso zboljšale tudi danes. Dnevniko so obsodili posamezne lokalk, da se kot pasivne opuste. Prevelik je sedaj motorizirani cestni promet, ki občutno škoduje lokalnim progam.

Le v prvih mesecih okupacije v l. 1941 je prišla naša lokalka zaradi razstreljenih mostov v Borovnici in Štampetu med Verdom in Logatcem do večje veljave v potniškem prometu. Zvezo med Logatcem in delno med Verdom so vzpostavili Italijani z avtobusi.

Omenil bi še podaljšanje proge od glavne postaje Vrhnika do postajališča Vrhnika trg v voznoredni dobi 1934/1935 za 600 m. Ta del se je zgradil po privatni iniciativi. Železniška uprava je odškodovala graditelje tako, da jim je plačevala za vsako prodano vozovnico po en dinar. V letu 1946/1947 so preložili med Logom in Drenovim gričem traso ter jo proti koncu naselja Log položili pod naravno ježo. Odstranili so nevarno križanje državne ceste in železnice v nivoju tako, da so napravili cestni nadvoz. Opuščeno staro cestno traso pa so določili za kolesarsko stezo.³⁰

Tak je bil zgodovinski potek vrhniške proge v teku 63 let.

OPOMBE

1. Mestni arhiv ljubljanski, fasc. 53, št. 54/1837. — 2. Avgust Mandel: Die Staatsbahn von Wien bis Triest 1856, str. 211. — 3. Illyrisches Blatt 1840, št. 25 in 26. — 4. Slov. Narod št. 63, 1895; MAL; dopis št. 1315 od 9. 5. 1895 trg. min. — 5. Mestni arhiv ljubljanski, fasc. XV/11, akt 21702, 1895. — 6. Slovenski Narod št. 164/1895 in vir pod zap. št. 5. — 7. Dopis dež. odbora št. 7677 dne 12. okt. 1895. — 8. Odlok trg. min. 56543 od 1 10. 1895. — 9. Zapisnik v konv. mestnega arhiva XV/11 brez označbe. — 10. Mest. arh. lj., fasc. XV/11, št. 800 P juž. želez. — 11. M. A. Lj., fasc. XV/11, izvleček iz por. J. Lenarčiča in iz

referata dun. gradb. podj. G. Ernesta. — 12. M. A. Lj., fasc. XV/11, dopis 586 dež. odb. — 13. Poročilo dež. odb. v obravnavanju sej dež. odb. od 25. 12. do 6. 3. 1896/1897; dopis dež. odb. dne 25. II. 1896, št. 1748. — 14. M. a. Lj., fasc. XV/11; vabilo in seznam. — 15. Kakor pod tek. št. 13. — 16. Ibidem. — 17. Drž. zak. odredba 137, kos LIX/97. — 18. Pravila lok. žel. odb. iz leta 1897, str. 1—7. — 19. Slov. narod, št. 43, in Novice, teč. LVI list 9 od 4. VI. 1898. — 20. Novice, list XIX od 13. V. 1898, str. 188. — 21. Slov. Nar. št. 43/1898. — 22. Ibidem št. 83/1898. — 23. Ibidem št. 139/1898. — 24. Novice, list 34/1897, str. 421. — 25. Slov. n. št. 79/1898. — 26. Ibidem, št. 129 in 157/1898. — 27. Ibidem, št. 164/1898 in spisi konvoluta XV/11, št. 20234/1895 M. A. Lj. — 28. Compas, II Band 1912. — 29. Ivan Hribar: Moji spomini, str. 319—320. — 30. Beležke pisca.

ZALOŽNIŠTVO, PERIODIČNI TISK IN KNJIGOTRŠTVO

V MESTU IN OKRAJU LJUBLJANA V LETU 1961

BOGOMIL GERLANC

UVOD

Razgled po zgodovini založniške dejavnosti, kakor se je razvijala po iznajdbi tiskarstva (okoli 1445), nam pokaže, da ta gospodarska dejavnost, ki je v prvi vrsti kulturnega pomena, ni bila nujno vezana na že obstoječe ali v določenem času veljavno središče etične in kulturne skupnosti. Poleg objektivnih pogojev za ustanovitev založništva, — to je tiskarne, zakaj v tistem času in še dolgo potem je bil založnik istočasno tiskar in prodajavec-knjigar, — ki so izhajali iz že obstoječih gospodarskih državnopravnih ali kulturnih središč (npr. Benetke, Augsburg, Padova itd.), so vplivali na to tudi subjektivni pogoji. To velja npr. za ustanovitev prvih dveh tiskarn na ozemlju Jugoslavije in sicer v Senju in na Obodu pri Četinju, obe v istem letu (1794).

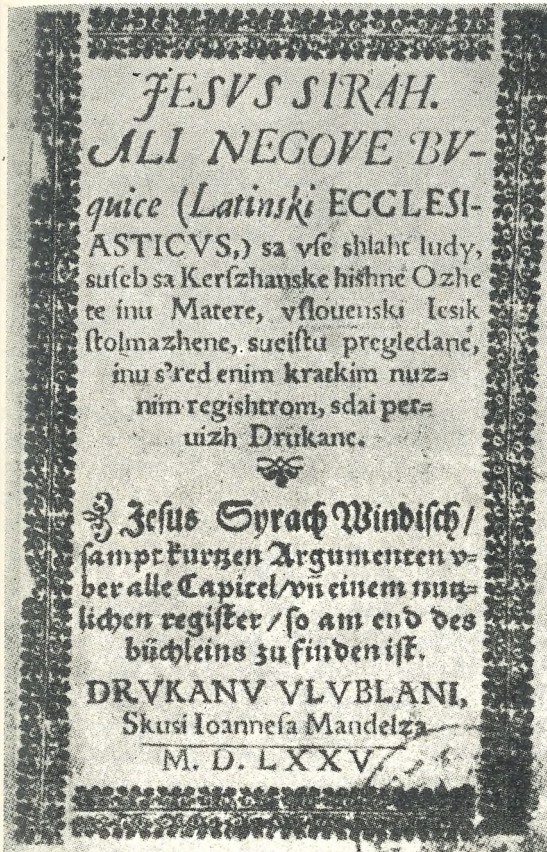
Naj v tej zvezi omenimo dva naša prva tiskarja in založnika iz dobe prvotiskov (inkunabul): Matevž Cerdonis iz Slovenjega Gradca je v letih 1482—1487 natisnil v Padovi okoli 60 sicer samih drobnih tiskov; Jernej Pelušič iz Kopra pa je deloval ob koncu XV. stoletja v Benetkah.¹

Naš prvi založnik v pravem pomenu besede pa je bil Primož Trubar. Svojih knjig in večino del svojih sodelavcev-protestantov ni mogel tiskati v domovini, a v tiskarni, ki je bila za namene tega gibanja ustanovljena v Ljubljani, ni bila natisnjena nobena Trubarjeva knjiga! Kako se je sicer razvijala založniško-tiskarska dejavnost v sami Ljub-

ljani, bomo prikazali v nadaljevanju, kolikor je za namen tega pregleda potrebno. V zvezi s prej navedenimi subjektivnimi pogoji založništva pa naj pokažemo še na dva individualna in kot taka zanimiva primera iz naše kulturne zgodovine.

V dobi poznih odmevov razsvetljenstva sta iz osebnih nagibov poskusila tiskati in zalagati knjige kmet-pesnik Andrej Šuster-Drabosnjak (1768—1825) s Koroške ob Vrbskem jezeru (Drabosnje) in župnik Valentin Stanič (1774—1847) na Goriškem. Oba sta si omislila skromno lastno tiskarno in izdala po nekaj knjižic. To je ostalo brez vpliva za razvoj slovenskega založništva, ker sta bila zares izrazito osebnega pomena in po svoji vrednosti kaj malo pomembna. Pač pa sta bila kasnejša založniško-tiskarska podviga na Koroškem in Goriškem velikega pomena za naše založništvo, čeprav sta bila oba na skrajnem obodu naše etnične in teritorialne skupnosti.

V Celovcu je začela leta 1854 delovati Mohorjeva družba in ostala tam do nasilnega izгона (1919), v Gorici pa je ustanovil Andrej Gabršček (1864—1938) najprej lastno tiskarno in kasneje še založbo, ki je delovala do začetka vojske med Italijo in Avstro-Ogrsko (maja 1915). Prva je vplivala na zalaganje »ljudske« knjige, kar se je posebno ugodno pokazalo v dobi med obema vojnama (Cankarjeva in Vodnikova družba), medtem ko je Gabršček v prvih letih našega stoletja zelo obvladoval naš knjižni trg posebno s prevodno literaturo in s tem dajal pobudo za

Prvi ljubljanski in prvi tisk na slovenskem ozemlju sploh, ki ga je tiskal in izdal Janž Mandelc leta 1775 v Ljubljani

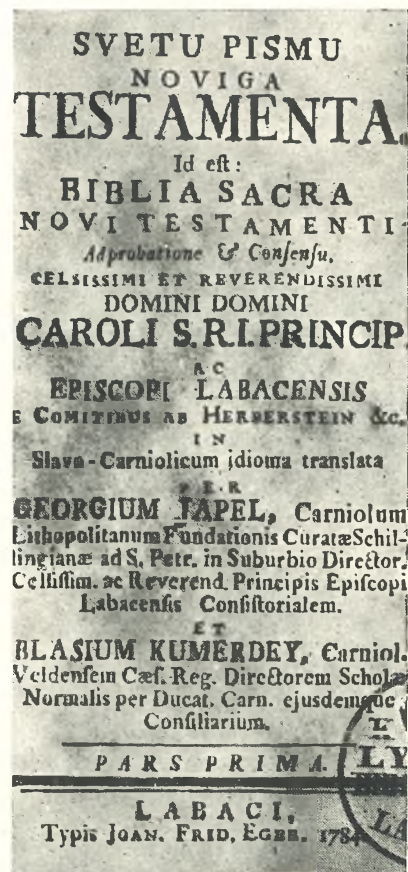
poživitev založniške dejavnosti v sami Ljubljani, ki je bila ta čas na tem področju pre- malo aktivna.

Ljubljana pa je v bistvu v vsej dobi slovenskega tiskarstva in založništva obdr- žala vodstvo. Njegov začetek sega v dobo reformacije, ko je prišel v Ljubljano Janž Mandelc (?—1605) in tu ustanovil prvo ti- skarno in založbo na slovenski zemlji. V času od poletja 1575 do spomladi 1582, ko ga je nadvojvoda Karel ukazal izgnati iz vseh avstrijskih dežel, je natisnil nad 10 sloven- skih od skupno v Ljubljani izdanih 26 tiskov.

Po Mandelčevem izgonu smo bili Slovenci skoraj 100 let brez založbe in tiskarne, ko se je 1678 priselil iz Salzburga v Ljubljano ti- skar Janez Krstnik Mayr. Mayrjevo podjetje je prehajalo na naslednike (Reichard-Hept- ner-Gassler-Retzer) in s poroko s Frančiško Retzerjevo (25. V. 1829) na Jožefa Blaznika. Mayrjevi nasledniki so dolgo branili svojo monopolno pravico za tiskarsko obrt v Ljub- ljani, sklicujoč se na obljubo Marije Terezije, da se bo tu ustanovila nova tiskarna le v primeru skrajne potrebe in tako sta začeli

delovati v mestu druga in nato še tretja ti- skarna-založnica šele v letu 1782. Z Mayrje- vim podjetjem je postala Ljubljana kot glav- no mesto Kranjske zopet sedež prve in za dolgo dobo edine tiskarne in založbe na slo- venskem ozemlju. Novi časi so dvigali po- trebo po tiskani besedi in tako so začele iz- hajati slovenske knjige tudi izven Ljubljane, pri čemer so se uveljavljala narečja, kar je močno ogrožalo pridobitev jezikovne skup- nosti, ki so jo ustvarili naši protestantski pi- satelji. Težnje po izdajanju knjig v štajer- skem, koroškem in drugih naših »jezikih« sta v glavnem onemogočila Japelj in Kumerdej z izdajo novega prevoda Biblije.

Vse to je vplivalo na to, da so silili v Ljub- ljano razni tiskarji, ki so z izdajanjem slo- venskih knjig podprli osrednji položaj Ljub- ljane v našem založništvu. Tako je postala Ljubljana središče našega založništva in ob- držala vodstvo v tej kakor tudi v tiskarski dejavnosti do današnjega dne.

Leta 1784, t. j. dvesto let po izidu Dalmatinove Biblije v Wittenbergu, je izšel v Ljubljani pri Egerju prvi del »Sve- tega pisma« v prevodu Jurija Japlja in Blaža Kumerdeja. Ta knjiga je imela velik vpliv na izoblikovanje našega knjižnega jezika

Naslednji pregled založniške dejavnosti je nastal iz prereza enoletnih družbenih dejavnosti za okraj Ljubljana za 1961. leto. Za to objavo smo pregled dopolnili in občutno razširili na vsa tri področja založništva: knjige, periodični tisk in knjigotrštvo, ki je v tem okraju skoraj v celoti vezano na založniška podjetja. Tako bomo spoznali obseg, ki ga ima založniška dejavnost v ljubljanskem okraju in še posebej v Ljubljani ter vlogo in delež mesta Ljubljane v okviru celotnega slovenskega založništva.

A. KNJIGE

V letu 1961 je delovalo v LR Sloveniji nad 40 založb, ki jih delimo glede na stopnjo in obliko dejavnosti v naslednje skupine:

Založniška gospodarska podjetja	6
Časopisno-založniška podjetja	3
Knjižne družbe	3
Založbe znanstvenih in kulturnih ustanov	9
Založbe družbenih organizacij	10
Založbe strokovnih organizacij	7
Druge založbe	6

Število založb je vsaj v prvih štirih skupinah že skoraj ustaljeno, pri čemer velja pripomniti, da smo šteli med časopisno-založniška podjetja samo tiste ČZP, ki so v tem letu izdajali tudi knjige (»Pomurski tisk« v Murski Soboti, v Ljubljani pa »Gospodarski vestnik« in »Uradni list LRS«). Med drugimi založbami so upoštewane v glavnem le tiste, ki jih srečujemo že nekaj let kot redne izdajatelje, npr. razni krajevni zborniki (Celjski, Kamniški, Loški), razprave itd.

Posebej pa moramo omeniti, da upošteva ta pregled tako po seznamu založb kot številu izdanih del tiste knjige in take izdaje, ki so namenjene širšemu krogu bravcev kot branje, torej brez tiskov, ki služijo propagandi ali za priročne namene (npr.: ceniki, imeniki itd.), čeprav jih bibliografija zabeleži in izkazuje v svojih pregledih. S tega vidika je treba presojati delež naših založb v celoti in posebej delež založb s sedežem v Ljubljani.

Založništvo kot svojevrstna podjetniško-komercialna dejavnost kaže stalno dviganje in zaznamuje prav po osvoboditvi tako po številu izdanih del in nakladah, a še prav posebej po založniških programih in njihovi izpolnitvi stalno dviganje naše knjižne proizvodnje. Statistični in bibliografski pregledi za nekaj let nazaj nam to tudi v celoti potrjujejo.

Leto	Število del	Povprečna naklada
1950	509	5680
1955	626	5150
1959	711	4960
1960	739	4112

Povprečno število na enega prebivavca v Sloveniji sta 2 knjigi (povpreček za Jugoslavijo je 1,3 knjige). Zaradi uvajanja ekonomskih cen tudi v založništvu so začele naklade po letu 1951 rahlo padati. V zadnjem času pa izdajajo založbe tako imenovane množične zbirke, ki zaradi cenenosti dvigajo naklade.

Pri številu izdaj so v gornjem pregledu zajeti vsi knjižni tiski, pri čemer velja upoštevati, da obsega povpreček del, ki so namenjena širokemu krogu bravcev, okoli dve tretjini. Toda prav ti $\frac{2}{3}$ del predstavljata v bistvu osnovno podobo naše knjižne produkcije in merilo naporov in uspehov pri ustvarjanju našega knjižnega bogastva.

V Ljubljani imajo svoj sedež tri osrednja slovenska založniška podjetja: Cankarjeva založba, Drž. založba Slovenije in Mladinska knjiga, po eno je še v Mariboru in Kopru. Tu delujeta tudi dve naši knjižni družini: Prešernova družba in Zadružna kmečka knjiga kakor tudi Slovenska Matica, ki se bliža 100-letnici svojega bogatega dela na področju slovenskega založništva z leposlovno in znanstveno knjigo. Pri izdajanju znanstvenih del ima založniški oddelek Slovenske akademije znanosti in umetnosti glavno mesto. V Ljubljani izhaja tudi velika večina drugih znanstvenih, strokovnih (tehničnih, pravnih, gospodinjskih idr.) del, skoraj vse šolske knjige (učbeniki in priročniki) itd., kar potrjuje dejstvo, da je Ljubljana vsekar še vedno nesporno središče slovenskega založništva.

V naslednjem podajamo pregled o izdajah glavnih ljubljanskih založb glede na program in njegovo ostvaritev za leto 1961.

1. Leposlovna, znanstvena in poljudno-znanstvena dela

Založba	Število del		
	po programu	po ostvaritvi	Skupna naklada (izvodov)
Cankarjeva založba	72	60	165.000
Drž. založba Slovenije	93	73	264.000
Mladinska knjiga	172	152	720.000
Založba ZB »Borec«	22	21	66.000
Slovenska Matica	5	4	16.500
Slovenska akademija znanosti in umetnosti	4	4	3.200
	Odnos 368	314	1.254.700

Založba	Število del		Skupna naklada (izvodov)
	po programu	po ostvaritvi	
Prenos	368	314	1.254.700
Prešernova družba	17	17	501.000
Zadružna kmočka knjižna zbirka	5	5	80.000
Zavod za napredek gospodinjstva	9	8	45.000
Zivljenje in tehnika	11	9	31.500
Uradni list LRS	12	9	19.000
Skupaj	422	362	1.931.200

2. Učbeniki in priročniki za vse vrste šol

Šolske knjige in učbenike sta izdajali založbi DZS in MK, kjer je izšlo v letu 1961:

Založba	Število del		Skupna naklada (izvodov)
	po programu	po ostvaritvi	
Drž. založba Slovenije	77	71	669.000
Mladinska knjiga	9	9	330.000
Skupaj	86	80	999.000

3. Glasbene izdaje

Glasbene izdaje (muzikalije) izdaja v glavnem le Drž. založba Slovenije; tri so izšle tudi pri SAZU. Za te izdaje je značilno, da izhajajo v nizkih nakladah; izšlo je 30 del v skupni nakladi 55.900 izvodov.

Vseh knjižnih izdaj (brez muzikalij) navedenih založb v Ljubljani v letu 1961 je bilo:

a) leposlovje, znanost itd.	362 del v 1.931.200 izvodih
b) učbeniki	80 del v 999.000 izvodih
Skupaj	442 del v 2.930.200 izvodih

Če bi k številu del in skupni nakladi knjig navedenih založb prišteli še druge izdaje, ki jih beleži bibliografija, bi od sedanjega povprečnega letnega dosežka slovenskega tiska (700 izdaj letno in 3,5 milijona izvodov) pripadlo na Ljubljano okoli 600 del in 3 milijone izvodov, kar predstavlja nad 80% vse naše knjižne proizvodnje.

Mimo navedenih in drugih neimenovanih manjših založb v Ljubljani moramo imenovati še edino založbo v okraju, ki redno izdaja svojo publikacijo; to je založba »Kamniški zbornik«, ki je od 1955—1961 izdala že 7 zbornikov-knjig.

Slovenska knjižna produkcija je tudi v letu 1961 dosegla na Mednarodnem knjižnem

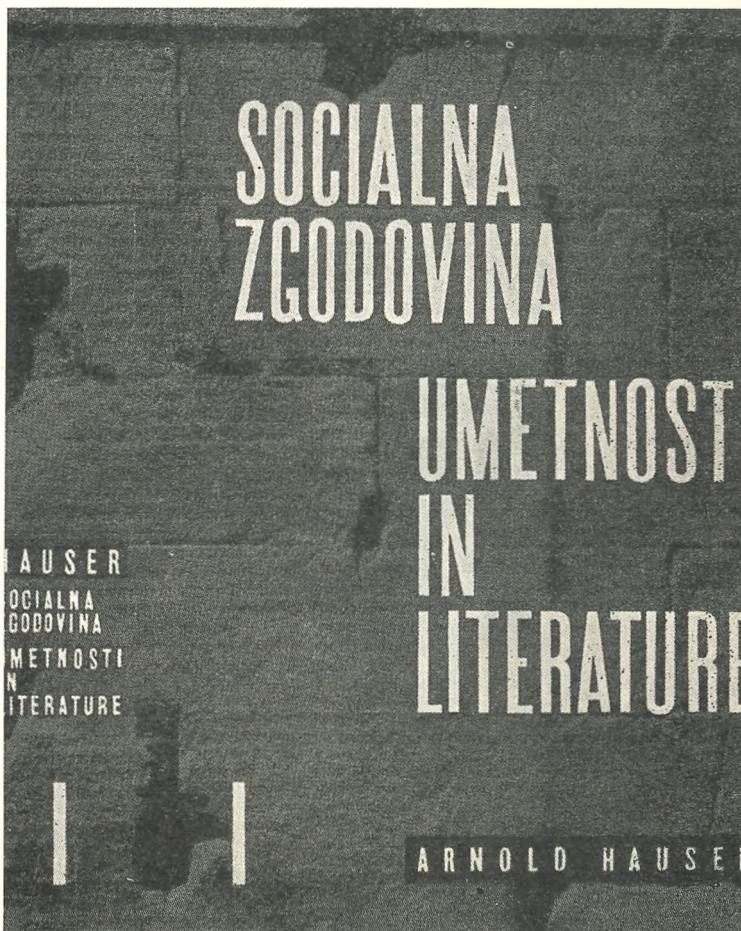
sejmu v Beogradu (3.—8. XI.) priznanje za opremo svojih izdaj: za knjigo Ar. Hauserja »Socialna zgodovina umetnosti in literature« I. del, je bila podeljena Cankarjevi založbi 2. nagrada, pohvaljene pa so bile tudi izdaje Drž. založbe Slovenije in Mladinske knjige.

B. PERIODIČNI TISK

Za to vejo založništva pregled ne bo tako jasen, kot je za knjige, ker podajamo le nimo podobo založniškega deleža Ljubljane in okraja v letu 1961.

Pregleda o periodičnem tisku v Sloveniji za leto 1960 (in tudi za 1958—1959) še ni, zato si moramo pomagati s primerjavo za leto 1957 (po »Slovenski bibliografiji«). V slovenskem jeziku (vštete so tudi vse zamejske izdaje: Trst, Gorica, Celovec in Amerika) je izšlo nad 300 periodik. Med njimi je tudi veliko število »muh enodnevnice« kakor tudi izdaj, ki imajo značaj knjige (zborniki), dalje raznih biltenov (tudi ciklostiranih) in podobnih izdaj. Če odštejemo od skupnega števila vse te in podobne izdaje, tedaj ostane komaj polovica redne periodike. Od tega odpade na Ljubljano in kraje v tem okraju (Trbovlje, Kamnik, Kočevje) čez 100 izdaj in sicer:

- 50 mesečnikov
- 6 štirinajstdnevnikov
- 11 tednikov

3 dnevnik (Ljudska pravica, Slovenski poročevalec, Ljubljanski dnevnik)

32 razno.

Sklepati moramo, da je bilo stanje tudi 1961 približno tako, če ne celo popolnoma enako, le pri dnevnikih je potrebna korektura: 2 dnevnik (brez Ljudske pravice).

Ta številčni prikaz deleža Ljubljanec v periodičnem tisku bi s poimenskimi pregledom pokazal tudi vrednost tega tiska glede na problematiko, ki jo obdeluje. Navedli bomo le nekaj najpomembnejših periodik mimo najbolj poznane časniškega tiska po stanju ob koncu 1961.

Med tedniki je naš edini ilustrirani list *Tovariš* ter dva lista, ki sta namenjena mladini: *Pionirski list* s 75.000 izvodi in *Mladina* s 25.000 izvodi. Za politično in kulturno problematiko sta pomembna 14-dnevnik *Naši razgledi* in *Vprašanja naših dni*. Poleg osrednje literarne revije *Naša sodobnost* izhaja še vrsta mesečnikov, tako: *Naša žena* (nad 70.000 izv.), *Proteus*, *Življenje in tehnika*, *Priroda*, *človek in zdravje* ter mladinska lista *Ciciban* (60.000 izv.) in *Pionir* (10.000 izv.) *Mlada pota* idr.

Med revijalnim tiskom je posebno važno znanstveno in strokovno časopisje. Leta 1960 je bilo 66 takih periodik, ki so bolj ali manj redno izhajale. Od tega je izhajalo v Ljubljani vsaj 90 % teh listov.⁵

C. KNJIGOTRSTVO

Ljubljana je tudi središče slovenskega knjigotrštva. Vse knjigarne v mestu in v glavnem tudi izven mesta (v okraju) upravljajo osrednje založbe s sedežem v Ljubljani.

Knjigarna založbe *Mladinska knjiga*, ki je prva samoizbirna knjigarna v Jugoslaviji in najsodobnejša trgovina te vrste v državi. Načrte sta izdelala inž. arh. Milan Mihelič in inž. arh. Oton Jugovec. (Foto Marjan Zaplatil)

Prvi sejem knjig v Ljubljani v Križankah

Število knjigarn, t. j. čistih ali takih, ki imajo za prodajo knjig svoje osebje in ločen prostor, je v Ljubljani:

za slovensko in deloma jugoslovansko literaturo	12
za inozemsko literaturo	3
knjigarne z antikvariatom	3

V mestu in neposredni okolici je 6 mešanih knjigarn (knjige in papir). Izven Ljubljane so knjigarne v Domžalah, Kamniku, Litiji, Kočevju, Trbovljah in Zagorju. V rudarskem bazenu so doslej posvečali knjigarnam in prodaji knjig premajhno pozornost.

Založniška podjetja s sedežem v Ljubljani (*Cankarjeva* in *Državna založba Slovenije* ter *Mladinska knjiga*) imajo izven svojega sedeža poleg navedenih knjigarn v mestu Ljubljani še 22 večjih in manjših knjigarn v raznih krajih Slovenije, ki ima vsega skupaj 82 knjigarn.

Knjigarne v mestu so lepo urejene in nekatere med njimi imajo velemestni značaj.

Ob koncu leta je bila odprta tudi prva samostojna knjigarna za domačo, ostalo jugoslovansko in tujo literaturo.

Založbam je veliko do tega, da bi dosegle knjigarne prav v prodaji knjige vedno večji promet. Pri tem je odločilnega pomena vprašanje knjigotrškega kadra. Za to nalogo skrbi tudi strokovni odbor za založništvo in knjigotrštvo pri Trgovinski zbornici za LRS. To šolsko leto že obstaja pri Šolskem centru za pouk trgovskega kadra v Ljubljani poseben oddelek za knjigotrštvo z 20 gojenci iz Ljubljane. Pri Delavski univerzi »Boris Kidrič« bo začel z novim letom prvi redni trimesečni tečaj za izpopolnjevanje osebja založb, ki mora skrbeti za razširjanje njihovih kakor tudi vseh drugih knjig (knjigarji, poverjeniki, akviziterji itd.).

Da bi založbe opozorile na zaloge svojih in sploh vseh za nakup še razpoložljivih slo-

venskih knjig, so ob koncu leta izdale poseben »Katalog«, v katerem je zabeleženih nad 2500 knjig, ki so v skladiščih slovenskih založb in bi morale najti čimprej pot v roke bravcev, katerim so namenjene.

Za propagando knjige so priredile založbe v Ljubljani knjižni sejem leta 1960 in 1961. S tem bodo založbe nadaljevale tudi v bodoče. Knjigarne pa prirejajo ob istem času razprodajalne sejme (Teden knjige). V tem času so prodajne cene knjig znižane do polovice.

OPOMBE

1. A. Gspan-J. Badalič: Inkunabule v Sloveniji, Ljubljana 1957. — 2. J. Logar: 150 let Blasnikove tiskarne, Ljubljana 1959. — 3. Podatki založb. — 4. Slovenska bibliografija za dobo od 1945 do 1957, Ljubljana. — 5. Stanje znanstvenega, poljudnoznanstvenega in strokovnega časopisja v LRS v letu 1960.

ŠOLSKE KRONIKE

IVAN SIMONIC

V bivši Avstro-Ogrski je pretekla zelo dolga doba do državnega razpisa, da morajo voditi šole med uradnimi knjigami tudi šolsko kroniko. Dokler je bilo šolstvo v rokah cerkve, ni bilo zakonito in natančno predpisane šolske administracije ter se tudi ni zahtevalo kako kronološko beleženje podatkov o šolskem življenju in delu. Tudi ko je postalo šolstvo pod vplivom prosvetljenih idej državna zadeva, terezijanski obči šolski red z dne 6. decembra 1774 ni zahteval med uradnimi knjigami in formularji šolske kronike. O njej ni še nič govora v »Politični ustavi nemških šol« iz leta 1805 niti v njenih poznejših izpopolnjenih izdajah. Cel avstrijski državni ljudskošolski zakon z dne 14. maja 1869 je izrecno še nikjer ne omenja. Šele v ukazu z dne 20. avgusta 1870 za izvršitev ljudskošolskega zakona jo predpisuje v 33. členu kot uradno knjigo minister za uk in bogočastje.¹ Ukaz je stopil v veljavo s šolskim letom 1870/71. Nadaljnje delo glede navodil za izpolnitev ministrskega ukaza je spadalo v kompetenco posameznih deželnih šolskih svetov. Ti so z navedenim šolskim letom sicer izdali vsak s svojo okrožnico navodila in tudi formularje za vodenje šolske administracije, vendar pa glede kronike niso določili ničesar. Na mnogih šolah so se podjetnejši in razboritejši učitelji znašli brez potrebnega navodila za kroniko ter so se

lotili njenega pisanja po svoji iznajdljivosti. Delo na tem področju je našlo pot že v prvi letnik »Laibacher Schulzeitung« leta 1873 s člankom »Über Schulchroniken.«² Anonimni avtor sicer tu ne podaja jasne slike, kako naj bo snov v kroniki razporejena in kaj vse sodi vanjo, vendar piše, da se naj beležijo brez stroge notranje povezave takšni zgodovinski dogodki, ki so vplivali na nastanek, razvoj in napredek ali pa tudi na propadanje šole. V določenih presledkih se morajo pokazati tudi statistični podatki o stanju zavoda in njegova zgodovina mora biti razvidna za vsako leto posebej. Končno poudarja, da se šolske kronike ne smejo pisati po vzorcu letnih poročil kranjskih šol, ker so ta v podatkih preskopa in preveč šablonska. Medtem ko se nekateri deželni šolski sveti sploh niso zavzeli za večjo enotnost v pisanju šolskih kronik, je bil za velik del Slovenije dalj časa zelo pomemben načrt za kroniko, ki ga je izdal štajerski deželni šolski svet 6. junija 1878.³ Načrt, ki so ga poslej vsebovali za svojo notranjo naslovno stranjo knjižni kroniški formularji graškega knjigarnarja in založnika Ulricha Moserja, ima dva dela, in sicer I. del navodilo za pisanje kronike za čas od ustanovitve šole do leta 1868/69, II. del pa navodilo za prikaz delovanja šole od navedenega datuma dalje. Načrt je z navodilom zelo natančen in na koncu poudarja, da

naj obsega kronika vse, kar se tiče šole in je kaj pomembno, pri historyčnih podatkih pa je treba navesti vir in pri ustnih izročilih izporočitelja. Kljub temu, da je bila s tem in z noticami v nekaterih učiteljskih glasilih že utrta pot za pisanje šolskih kronik, se je obrnil še leta 1890 neki mlajši učitelj na uredništvo »Učiteljskega Tovariša« z vprašanjem za nasvet, kako in kaj se naj vpisuje v šolsko kroniko. Odgovoril mu je bolj na kratko s prikazom bistva kronike učitelj Ivan Zupanec iz Velikih Poljan,⁴ naslednje leto pa je napisal Franc Marolt daljši članek z naslovom »Učitelja - voditelja uradne knjige«, v katerem je podal primerna navodila in zraven poudaril, naj bo šolska kronika lična, v platno vezana knjiga z boljšim papirjem, piše pa se naj natančno, vestno, objektivno in dostojno.⁵ Po vsem tem je še sam kranjski deželni šolski svet izdal 8. septembra 1893 predpis z navodilom, kako je spisovati šolsko kroniko.⁶ To navodilo, ki vsebuje mnogo drobnega naštevanja ter ima poudarek na objektivnosti in dostojnosti poročanja, je postalo sčasoma osnova za pisanje šolskih kronik na slovenskem ozemlju. Navodilo so založniki v Ljubljani Rudolf Milic, Dragotin Hribar in pozneje Učiteljska tiskarna v Ljubljani ter Zvezna trgovina v Celju, natisnjeno na listu, vlagali in uvezovali v notranje ospredje svojih formularjev kronik kvartnega formata. Po istem navodilu, le neznatno popravljenem, so pisali šolske kronike tudi skozi vso dobo stare Jugoslavije, takoj po osvoboditvi pa so dobili formularji kronik, ki jih zalaga in prodaja Državna založba Slovenije, tekst tiskanega navodila močno skrajšan in primerno prekrojen z opozorilom, da mora biti v kronoloških podatkih posebno točno prikazano vse krajevno življenje med narodnoosvobodilno borbo.

Pred državnim ukazom o vpeljavi šolskih kronik je škof A. M. Slomšek dne 19. decembra 1857 ukazal župnikom lavantinske škofije, da morajo uvesti župnijske kronike povsod, kjer jih še nimajo ter jih morajo voditi po vzorcu Celjske kronike Ignaca Orožna. Dne 14. aprila 1856 je odredil,⁸ da morajo beležiti tudi razne podatke o razvoju farne šole in s tem seznaniti učitelje. S tem je dal pobudo za pisanje šolskih kronik. Zato se sklicuje nadučitelj Franc Praprotnik v predgovoru svoje Kronike ljudske učilnice pri D. Mariji v Puščavi na Pohorju leta 1884⁹ najprej na ta Slomškov predpis in za njim na 14 let kasnejši državni ukaz z dne 20. avgusta 1870.

Vendar se je pojavil začetek šolskih kronik, katerih predhodniki so bili zapisniki učiteljskih konferenc, že mnogo prej, in sicer ob koncu XVIII. stoletja. Tipičen predhodnik šolske kronike iz XVIII. stoletja je 275 strani obsegajoči »Prothocollum der Kais. Königl. Hauptschule zu Zilli, welches ist errichtet worden Anno 1777« in so ga pisali od takratne ustanovitve šole dalje. Njegovi kronološki zapiski so zaključeni s 7. januarjem 1831, iz neznanega vzroka pa jih od leta 1783 do 1811 ni nihče pisal.¹⁰ Kot prva šolska kronika na slovenskem ozemlju iz XVIII. stoletja se javlja »Chronik der Trivialschulen im Cillier Kreise vom J. 1793 bis incl. 1796«. Po tej kroniki, na katero se sklicuje učitelj Franc Jamšek, ki je napisal »Kroniko slovensko-nemške ljudske šole v Reichenburgu«, sta bili osnovni šoli v Brestanici in v Laškem najstarejši trivialki v nekdanji celjski kresiji.¹¹ Naslednji primer šolske kronike je »Chronologische Geschichte der k. k. Normal-Hauptschule zu Laibach von ihrer Entstehung bis zum Jahre 1816«. Takrat jo je začel pisati ravnatelj normalne glavne šole Eggenberger in je posegel nazaj do leta 1773. Za njim so jo nadaljevali njegovi nasledniki na šoli in poznejšem učiteljsku vse do leta 1918.¹² Od leta 1916 dalje je pisana v slovenščini. Nadaljnje svojstvene primere šolskih kronik predstavljajo tri kronike, ki so jih osnovali v petdesetih letih XIX. stoletja učitelji na treh šolah v Savinjski dolini, in sicer v Žalcu leta 1855, v Grižah 1856¹³ in v Teharjih 1857. Vse tri so pisane z veliko ljubeznijo in čutom do šole in zgodovine. Najlepša med temi je žalska kronika, vezana v telečje usnje, v kateri je učitelj Franc Kovač med drugimi zanimivostmi dobro opisal znameniti slovenski tabor v Žalcu, ki je bil 6. septembra 1868. Naslednje desetletje ni prineslo v pisanju šolskih kronik nobene pozitivne, nato pa je šolsko kronopisje polagoma napredovalo ter je doseglo razmah šele proti koncu XIX. stoletja, ko so knjigarnarji prevzeli založništvo in prodajo primernih formularjev kronik z uvezanim navodilom.

Šolske kronike so vsebinsko zelo zanimive knjige. Dajejo v glavnem podatke o ustanovitvi, delu in razvoju šol ter o okoliščinah, ki so pouk pospeševale ali ovirale. Prikazujejo težko pot, ki jo je moralo prehoditi v preteklosti slovensko šolstvo v borbi s tujimi in reakcionarnimi silami. Pričajo, da je bil napredek mogoč le z vztrajnim in nesebičnim delom, ki ga je opravljalo učiteljstvo. In to je opravljalo pravo pionirsko delo tako v prosvetljevanju ljudstva kakor tudi v naprednem razvoju gospodarstva. Učitelji

na vasi so bili vodje vsega kulturno-prosvetnega življenja in gospodarskega napredka. Razvoju kmetijskega gospodarstva v Sloveniji, zlasti sadjarstva in čebelarstva je kazalo pot v glavnem njihovo delo. Razen tega prinašajo kronike podatke o raznih krajevnih znamenitostih, vremenskih ekstremih, elementarnih in drugih nesrečah, epidemijah, zatiranju sadnih škodljivcev, letini, draginji, pogozdovanju in drugih melioracijah, folklori, ustanavljanju in delovanju združenj in društev, gradnji prometnih komunikacij itd. Skratka: dobre šolske kronike imajo toliko pomembnih podatkov, da ne more mimo njih nihče, kdor hoče natančno podajati določeno krajevno zgodovino, gospodarstvo, kulturnopolitične razmere itd.

Glede vrednosti šolskih kronik kot zgodovinskih virov je naglasiti to, da so med njimi dobre in slabe. Dobre so tiste, ki so pisane progresivno s študijem virov, objektivno, vestno, prizadevno ter z osebno zavzetostjo za šolo, vzgojo in druge stvari, o katerih poročajo. Razgledani kronisti se ne omejujejo samo na dogajanje v šoli in šolskem okolišu, ampak se ozirajo tudi na vse pomembne dogodke v državi in zunanjem svetu. Slabe kronike, ki so pisane le po službeni dolžnosti, so suhoparne, pomanjkljive, revne podatkov ali pa jih za nekatera leta ali več let skupaj niti nimajo zapisanih. Največ so v takih krajih, kjer so se učne moči pogosto menjavale in se zaradi tega niso mogle ali hotele poglobiti v problematiko svojega šolskega okoliša. Med kronikami so slabe tudi take, ki zaradi kakih strankarskih pogledov niso objektivne ali pa niso dovolj razlikovale bistvenih stvari od nebistvenih. Pomanjkljivost nekaterih šolskih kronik se kaže tudi v tem, da so se za daljno preteklost prerade zatekale k nepreverjenemu ustnemu izročilu, medtem ko se razpoložljivih pisanih virov niso poslužile ali pa so jih premalo izčrpale. Končno je treba omeniti med slabimi šolskimi kronikami še tiste maloštevilne, ki jih je napisal na našem ozemlju okupator. Napisane so na eni strani zelo objestno in šovinistično, na drugi strani pa so zelo pristranske in skope s podatki ter namenoma ne prikazujejo pravega stvarnega stanja.

Posebno mesto zavzemajo pri nas šolske kronike, ki obravnavajo dobo narodnoosvobodilne borbe. Ker so te napisane po posebnem naročilu ljudske oblasti in vrh tega še z lastno vnemo in prizadevnostjo, so podane za mnoge šolske okoliše zelo temeljito. Ilustrirajo vse dogajanje na svojem področju v omenjeni dobi ter tako predstavljajo neprecenljiv zgodovinski vir, mimo katerega ne

more nihče, kdor hoče bolj podrobno prikazati novejšo zgodovino določenih manjših področij.

Deloma pod vplivom temeljitejše obravnave dobe NOB in še bolj v zavestni sprostivni pri izgradnji socialistične države se na mnogih šolah pišejo kronike po osvoboditvi bolje kakor v prejšnjih časih. Revolucionaren prelom s preteklostjo so nastopile v ideološkem pogledu, izboljšale pa so se toliko bolj, kolikor temeljiteje dialektično objasnjujejo razvoj šolskega dela z življenjem in potrebami družbe ter povezavo z vsemi važnimi političnimi, gospodarskimi in zgodovinskimi dogodki. S sedanjo šolsko reformo so dobile šolske kronike nov poudarek na svoji aktualnosti.

OPOMBE

1. Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht, Jahrgang 1870. Str. 501—516, § 33, str. 506—507. —
2. Štev. 17, str. 259—261 in štev. 19, str. 289 do 291. —
3. Allgemeine Chronik des Volksschulwesens, 14. Jahrgang 1878, str. 254. —
4. Vprašanja in odgovori, UT XXX, štev. 10, str. 157. —
5. UT XXXI. 2. Šolski vestnik (kronika) štev. 13, str. 195—198. —
6. Izvršilni predpis k dokončnemu šolskemu in učnemu redu. V Ljubljani 1908, str. 63. —
7. Franz Kosar, Anton Martin Šlomšek, Fürst-Bischof von Lavant. Marburg 1863, str. 244—249. —
8. Protokoll über die höchsten Ortsergangenen Schulverordnungen St. Georgen bei Reichenegg, Num 156, str. 219—220. Arhiv Slov. šol. muzeja v Ljubljani, F 11 I/8-1. —
9. Protokoll der Trivialschule Reichenburg vom Jahre 1806—1868, Num 156, str. 298—299. Arhiv SŠM, F 99/2. —
10. Kronika je v arhivu SŠM, fasc. 25/14. Kronika je objavljena v Popotniku V, 1884. —
11. SŠM, fasc. 74. —
12. Kronika slov.-nem. lj. š. v R. je v SŠM, inv. št. 99. Citat pod črto na str. 6. —
13. SŠM, fasc. 61/1/2. —
14. Chronik der Schule Sachsenfeld eröffnet durch Franz Kowatsch im Jahre 1855 — ter Chronik der Pfarrschule zu Greis, eröffnet im Jahre 1856 durch Josef Toplak Schullehrer. Obe ima SŠM, fasc. 62/5 in fasc. 131.

Med posebnostmi šolskih kronik je treba omeniti kroniko Osnovne šole Kamnica pri Mariboru, katere zanimivost je znatna filatelistična zbirka in numizmatična zbirka bankovcev največ iz dobe druge svetovne vojne.

Viri in literatura:

Originalne šolske kronike in izvlečki iz šolskih kronik v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani. — Lotz, Chronik der Schule. W. Rein, Encyklopädisches Handbuch der Pädagogik. Zweite Auflage. 1. Band. Langensalze 1903, str. 906—909, Gustav Andr. Ressel, Handbuch zur

Führung der Amtsgeschäfte der Schulleitungen an Volks- und Bürgerschulen. Wien 1893 und 1900. Allgemeine Chronik des Volksschulwesens. 14. Jahrg. Breslau 1878, str. 254. Ferd. Frank, Schulchronik. Enzyklopädisches Handbuch der Erziehungskunde. Herausgegeben von Dr. Joseph Loos. II. Band. Wien und Leipzig 1908, str. 603 do 605. — Ferdinand Frank, Enzyklopädisches Handbuch der Normalien für das österreichische Volksschulwesen. Wien 1910. — Naprava šolske kronike. UT XVIII, 1878, str. 206—207. — K-n, Ueber Amtsschriften, LZg X, 1882. — Einrichtung der Schulchronik, LZg XX, 1892, str. 76—77. — B., Die neuen Drucksorten für die Amtsschriften an den Volksschulen Krains, LZg XXI, 1893, str. 182—184. — Ivan Klemenčič, O nastavljanju krajevnih kronik, Popotnik XIV, 1893, št. 14 in 15, str. 214—217 in 230—233. — A. Kržišnik, Krajevna kronika, Slov. učitelj XXI, 1920, št. 3, str. 55—56. — Ivan Hribski, Šolski upravitelj,

1927. — Ciril Dekval, Učiteljevo delo v šoli na Kočevskem. Referat na narodno obrambnem tečaju Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani, ki je bil 8. in 9. januarja 1940 v Kočevju. Tipkopis, str. 58—71. — Vilko Menard, Kako naj pišemo šolske kronike. Kongres pedagoških delavcev LRS na Bledu II. 1951. Pedagoški tisk, 3. zv., str. 65—75. — Franc Ostanek, Pomen šolskih kronik za zgodovino šolstva, Kronika I, 1953, str. 177—183. — Fran Roš, Okupator piše kroniko, Prosvetni delavec, priloga Popotnika LXIV, 1947, str. 10—14. — F. H., Pišimo krajevne kronike, PD VI., št. 2 in 3 (28. I. 1955). — Josip Bénédek, Čertice iz šolske kronike narodne šole v Planini na Notranjskem, Slov. učitelj, III, 1875, št. 17, str. 261—264. — Aus der Chronik der Laibacher Lehrerbildungsanstalt, LZg 36, 1908, Nr 5 in 6, 104—108 in 125—128. — Administrativno poslovanje v vzgojnih domovih. Objave Ministrstva prosvete LRS, II, št. 5 (5. III. 1951).

VRHNIŠKI MITNIČARJI

RAFAEL OGRIN

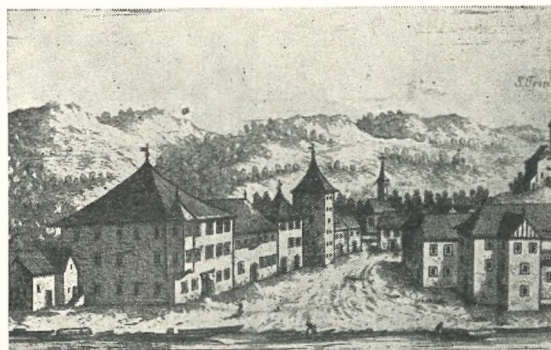
Na Valvasorjevi sliki Vrhnike je narisani del Brega, ki leži ob poti od Ljubljane do cerkve sv. Lenarta. Slika kaže, kakšno podobo je imel današnji Cankarjev trg pred približno 300 leti. Takrat ga je zaključevala gotska cerkvica sv. Lenarta, okrog katere je bilo majhno pokopališče, kjer so pokopavali do leta 1733.¹ Nekako ob tem času je bila sezidana sedanja baročna cerkev, pokopališče pa opuščeno. Na tem trgu je stanovala tedaj trška gospoda, Kalini, Hofmani in Garzaroliji, sami priseljenci, ki so imeli v rokah mitnico, pošto in pogosto tudi trško sodstvo. Tu ob Ljubljani je bilo potniško pristanišče, kjer so prestopali potniki iz čolnov na poštno konje ali vozove. Prvi most na tem mestu so

zgradili šele leta 1790.² Tovorno pristanišče pa je bilo kakih 500 m nižje ob Ljubljani.

Vrhnika je stala ob važni trgovski poti, ki je vezala sever z jugom. Trgovsko blago in potnike so vozili od Ljubljane do Vrhnike po Ljubljani, ker je bila cesta od Ljubljane do Vrhnike pogosto zaradi poplav neprevozna. Grof Lamberg, ki je to cesto uredil, poroča leta 1756 z velikim zadovoljstvom, da je bila cesta od Vrhnike do Stare Štange na Drenovem griču leta 1755 le tri tedne pod vodo, ki je segala do kolen.³ Poplave so minile šele, ko je bil zgrajen Gruberjev prekop. Od Vrhnike dalje so blago tvorili oziroma pozneje, ko je bila sredi XVIII. stoletja pot popravljena, vozili preko hribov proti Trstu ali Gorici.

Na tem kraju, kjer se je blago pretovarjalo, je bila že zelo zgodaj ustanovljena mitnica. Prve pisane vesti o njej pa so šele iz časov, ko so dobili naše kraje Habsburžani v roke.

Habsburžanom je vedno trda predla za denar. Da so ga dobili, so zastavljali svoje vladarske pravice (rudnike, mitnice) in svoja posestva. Tako je cesar Maksimilijan leta 1514 zastavil mitnico na Vrhniki pl. Egkhu, cesarskemu svetniku in stotniku v Gorici, kateremu je dolgoval 20.000 fl. Leta 1532 ni mogel cesar Ferdinand povrniti Jožefu pl. Lambergu njegovih stroškov za dvakratno potovanje k turškemu sultanu

Vrhnika v drugi polovici XVII. stoletja
(po Valvasorju XI, 423)

in mu je zato zastavil zopet vrhniško mitnico.⁴ Okrog leta 1566 je bila mitnica zastavljena baronu Thurmu iz Križa.⁵

Leta 1593 pa je oddal vicedomski urad mitnico v najem Janezu Flachu, trškemu sodniku in prvemu poštnemu odpravniku na Vrhniki, za 340 fl na leto.⁶ Od tedaj dalje je mitnica prehajala od sorodnika na sorodnika in je bila 200 let v rokah iste družine.

Pošta in mitnica sta morali donášati Flachu lepe dohodka. Tako je kupil leta 1595 mlin ob izviru Klisa, leta 1596 pa mlin v vrbah, ki je stal blizu izliva Klisa v Malo Ljubljaničo. Leta 1602 je kupil še obsežen travnik Zaloko, ki je ležal pri mlinu ob vrbah. Oba mlina sta bila nekđaj last Lambergov.⁷ Mlin ob Klisu deluje še danes (mlin »Žito«); mlin v vrbah, ki je stal tam, kjer je danes zahodno krilo Industrije usnja, pa so podrli leta 1805, ko so zgradili novo tržaško cesto.

Ob Klisu sta stala še dva druga mlina, ki pa sta bila podložna škofijskemu palatinatu. Eden je stal nekaj nižje od izvira, drugi pa v Gradišču v Hribu. Prvega so imeli Jelovški od leta 1631 dalje,⁸ drugi je pogosto menjal svoje lastnike.

Poleg dveh mlinov in travnika Zaloka, ki so spadali pod svobodno zemljo in bili vpisani v imenjski knjigi, je imel Flach še hišo na sedanjem Cankarjevem trgu št. 8 s hišnim znakom VL (Vlah) in letnico 1554. Hiša je bila podložna vicedomu. Nadalje je imel velik iztrebljen travnik v gozdu pod samostansko zgradbo v Bistri in žago v Verdu, oba podložna bistriškemu samostanu.⁹

Po Flachovi smrti je prešla leta 1640 njegova posest kakor tudi mitnica in pošta na njegovega zeta Hieronima Mureggerja.¹⁰ Ta je leta 1641 kupil od Raspa v Stari Loki še 1 3/4 kmetije in 5 domcev. Isto leto je dobil plemstvo s pridevkom Klismühlen po obeh mlinih, ki sta bila v njegovi lasti. V nekaterih listinah naletimo tudi na pridevek Mühlenfels po skali, izpod katere izvira Klis.¹¹

Muregger je imel tri sinove in dve hčeri. Sinova Mihael in Janez Gašper sta mu sledila kot najemnika mitnice. Odprava pošte pa je prišla v druge roke. Tretji sin je bil kartuzijan p. Hugo, ki je bil od leta 1670 do 1704 prelat v Bistri.¹² Hči Felicita se je poročila z Janezom Markom Kunstom, sorodnikom škofa Hrena, Ana Marija pa z Janezom Krst. Kalinom.¹³

Mihael je umrl mlad in zapustil hčer Ano Katarino. Vdova se je vnovič poročila s

Francem Antonelijem de Gonzales. Mihaelov brat Janez Gašper pa se je leta 1660 odpovedal mitnici v korist svojemu svaku Janezu Marku Kunstu.¹⁴ Svoje premoženje je razdelil med svoje sestre, in sicer je dobila Antonelijeva mlin v vrbah in travnik Zaloko, Janez Kalin pa je dobil za svojo ženo in svakinjo Kunst imenje, kupljeno od Raspa.

Antonelijeva sta mlin v vrbah in travnik Zaloko prodala za 2000 fl bistriškemu samostanu, ki ga je imel do razpusta l. 1782.¹⁵

Da je Kalin lahko odštel dediščino Kunstovim, pa je prodal od Raspa kupljeno imenje knezu Janezu Seifertu Eggenbergu, ki je bil tedaj kranjski deželni glavari in lastnik logaškega gospostva. V logaških urbarjih se je to imenje nato vedno posebej vodilo pod imenom »Kalinovo imenje«, čeprav ni bil Kalin več njegov lastnik.¹⁶

Kako se je tedaj barantalo s kmeti, kaže vrhniški del imenja Čeplje. Po smrti Volka Thurna iz Križa je leta 1620 podedovala Marija Saloma pl. Lamberg gospostvo Dragomelj, h kateremu je spadal tudi urad Vrhnika z 19 3/4 kmetijami, raztresenimi po Vrhniki, Sinji gorici, Veliki in Mali Ligojni ter Blatni Brezovici. Leta 1650 so njeni dediči prodali to posest Andreju grofu Lambergu. Kmalu nato je posest priženil Bernardin grof Barbo, ki je odprodal urad Vrhnika baronu Volku Sigmundu Stroblhofu. Tako so ti kmetje prej kot v sto letih petkrat menjali svojega graščaka.¹⁷

Po odpovedi Janeza Gašperja Mureggerja leta 1660 je dobil najem mitnice njegov svak Janez Marko Kunst. Leta 1671 mu je bil najem podaljšan za nadaljnjih pet let, to je do konca leta 1676 s pravico, da ostane najem v primeru njegove smrti tudi njegovi vdovi in zakonskim otrokom. Janez Marko

Hišni znak pod portalom na Cankarjevem trgu št. 8 na Vrhniki

Kunst je umrl leta 1672 in zapustil štiri hčere, od katerih najstarejša je imela tedaj šele 12 let. Šestintridesetletna vdova Felicita se je že drugo leto nato poročila z 22-letnim Janezom Jakobom Hofmanom, ki je računal, da si tako zagotovi nadaljnji najem mitnice. Felicita pa je naslednje leto umrla.

Sedaj se je vnel boj za mitnico. Poleg Hofmana se je potegoval za najem tudi knez Eggenberg. Kljub svojemu ogromnemu premoženju je hotel odjesti najem mladoletnim otrokom, katerim je pritikal po pogodbi še do konca leta 1676. Po nalogu dvorne komore v Gradcu je kranjski vicedom pritisknil na varuhe mladoletnih otrok, naj se dediči odpovedo zakupu v korist knezu, pod katerega sodno oblastjo so varovanci z vsem svojim premoženjem in kateremu so kot deželnemu glavarju tudi osebno podložni. Knez jih bo zato že na kak drug način odškodoval. Varuh Janez Tomaž Kunst v Ljubljani je bil pripravljen, da ugodi knezu, drugi varuh, prelat Hugo v Bistri pa je odgovoril zelo diplomatsko, da osebno ni proti odstopu najema, da pa ne more spraviti ubogih sirot v še večjo bedo, kot so že zaradi smrti staršev. »Prepričan sem,« je nadaljeval prelat, »da bo knez, ko izve za bedo sirot, sočustvoval z njimi in jim v svoji prirojeni dobrotljivosti ne le pustil najem, marveč jim ga bo še podaljšal.« Ker prelat ni pristal na odstop, je ostal zakup še nadalje Kunstovim otrokom. Po prelatozem posredovanju je prevzela varstvo otrok in najem mitnice druga Kalinova žena Marta. Ta je vodila mitnico, dokler se ni njen sin Janez Krstnik poročil s Kunstovo hčerjo Katarino. Nato je poskrbela, da je dobil najem mitnice njen sin, ki ga je imel nato do svoje smrti leta 1736, to je 53 let.¹⁸

Cankarjev trg na Vrhniki

Kalini so bržkone prišli z Vipavskega. Na Vrhniki so imeli dve hiši, ki sta bili podložni uradu dednega točajstva. Na Valvasorjevi sliki sta to prva in tretja hiša na levi strani. Prva hiša, danes Cankarjev trg št. 1, je bila tedaj visoko dvonadstropno poslopje z enim pomolom. Danes ima hiša le eno nadstropje.

Janez Krst. Kalin star. je bil dvakrat poročen. S prvo ženo Ano Marijo rojeno Muregger je imel sina Friderika, z drugo ženo Marto pa Janeza Krstnika.

Friderik je podedoval obe hiši, podložni uradu dednega točajstva, Janez Krstnik ml. pa je prejel po posredovanju prelata Huga ob poroki s Kunstovo hčerjo Katarino še ostalo Mureggerjevo premoženje, to je hišo na Bregu, sedaj Cankarjev trg št. 8, mlin ob izviru Klisa, mitnico in 1500 fl, katere je položil že Mihael Muregger kot varščino za najem mitnice.¹⁹

Kalin je večkrat zaostajal s plačilom najemnine, ki je stalno naraščala. Flach je plačeval 340 fl, Muregger in Kunst 640 fl, Kalin pa že 755 fl.

Leta 1720 je imel 700 fl zaostanka. Izgovarjal se je na špansko nasledstveno vojno, med katero so francoske ladje pogosto ogrožale promet po Jadranskem morju, in na živinsko kugo, zaradi katere so bile meje beneške republike zaprte. Trgovina je zato močno trpela. Nadalje je imel s prevzemom cesarskega živeža za vojaštvo pred Trstom velike stroške, ker je moral pogosto potovati v Trst, Gorico in na Reko, stroškov pa mu miso povrnili.²⁰

Leta 1736 je ob svoji smrti dolgoval kar 1032 fl. Zaostanek je nastal po letu 1732, ko je bilo preko Trsta namenjeno blago oproščeno mitnine. Tedaj so padli dohodki mitnice za več kot polovico.²¹

V splošnem so morali imeti Kalini velik ugled. Ko je cesar Karel VI. potoval skozi Vrhniko v Trst in na Reko, je prenočeval 30. avgusta 1728 pri Kalinovih.

Cesar se je s svojim spremstvom pripeljal na Vrhniko po Ljubljani s posebno, za to vožnjo zgrajeno ladjo, za katero so deželni stanovi plačali 6132 fl.²² Stari Kalinov dom je danes gotovo Cankarjev trg št. 1, ki je na Valvasorjevi sliki prva hiša na levi. Tedaj je bila to največja hiša na Vrhniki, podobna pravi graščini. Tu je bila za cesarja s spremstvom pripravljena večerja. Potrebna živila so dostavili jezuitski kolegij v Ljubljani, polhograjska graščina in trški sodnik na Vrhniki. Jezuitski kolegij je dal 9 puranov, 28 kopunov, 64 piščancev in 20 golobov; polhograjska graščina

je morala dostaviti 12 kokoši, 1 gos, 5 jerebic, 7 zajcev, 4 divje race, 2 srni, 12 kljunačev, 430 jajc in 260 lepih rakov. Vrhniški sodnik pa je moral preskrbeti potrebno zelenjavo, gobe, mleko, smetano in slednjič še 5 telet. Vино so vozili s seboj.

Isto množino živil so morali okoliški graščaki preskrbeti za vsako kosilo in za vsako večerjo, kjer koli je cesar s svojim spremstvom kosil ali večerjal. Živila so plačevali po določenem ceniku.²⁵

Od Vrhnikе dalje se je peljal cesar s svojim spremstvom na 10 osebnih vozovih. Spremljala sta jih dva prtljažna voza. Pred njimi pa je vozilo 150 tovornih voz z drugimi potrebščinami. Vozili so po stari tovarni poti, ki je bila prav tedaj prirejena za vožnjo s cestnimi vozili in razširjena, da je bilo srečanje vozil mogoče. Logaško gospostvo pa je dobilo nalog, da morajo vsi podložni tovarniki, menjavci in izposojevalci konj dati vse svoje dobre konje vrhniškemu poštarju Francu Juriju Hofmanu na razpolago za priprege cesarskim vozilom. Prav tako je moral tudi bistriški samostan dostaviti 25 konj z vso opremo.²⁴

Po Kalinovi smrti leta 1736 je bil narejen popis njegove imovine. Posestvo, ki je obsegalo pol kmetije in dva domca pod gospostvom Logatec, tretjino kmetije pod graščino Čeplje (Bokalci), eno in četrto kmetije v Podlipi, ki je bilo podložno bistriškemu samostanu, nekaj zemlje pod vrhniško faro in slednjič še svobodni mlin ob izlivu Klisa, je bilo ocenjeno na 5025 fl.

Med drugim premoženjem je bilo 248 fl gotovine, za 386 fl srebrnine, 1236 fl terjatev, za 386 fl živine in za 290 fl živil, med temi okrog 300 mernikov raznega žita, 700 funtov maščob in 300 bokalov vina. Sobna oprema, obleka in perilo je bilo cenjeno na 620 fl. Med opravo je bilo 40 slik, večina nabožne vsebine in le tri knjige: življenje svetnikov in dva mala molitvenika. V popisu je tudi Mureggerjeva plemiška diploma. — Skupno je bila Kalinova imovina ocenjena na 8277 fl.²⁵

Deset let po smrti Janeza Krst. Kalina je izumrla tudi rodbina njegovega polbrata Friderika v moškem kolenu. Obe hiši dednega točajstva sta nato prišli v druge roke. Hišo ob Ljubljani so dobili Garzarolijevi.

Na Kunsta in Kalina spominja še danes oltar sv. Hieronima v vrhniški farni cerkvi. Ko je bila cerkev sv. Pavla leta 1631 na novo sezidana, so bili obnovljeni tudi štirje stranski oltarji. Od teh sta mitničarja Kunst in Kalin darovala oltar sv. Hieronima in pred njim napravila svojo grobnico. Po te-

danji mavadi je imel vsak oltar svojega oskrbnika. Tako so oltar sv. Hieronima oskrbovali že Mureggerjevi, za njimi pa ga je oskrboval Kunst.²⁶ Da sta Kunst in Kalin darovala za oltar, pričata grba na oltarju. Na lizeni pod levim strebrom oltarja je Kalinov, na lizeni pod desnim stebrom pa Kunstov grb. Prvi je enak grbu, ki je na pečatu poleg Kalinovega podpisa na prošnji za posvetitev cerkve sv. Trojice, ki so jo vrhniški veljaki poslali 31. maja 1693 škofijskemu ordinariatu v Ljubljani.²⁷ Grb je deljen: zgoraj je lev, spodaj pa na vsaki strani poševnega pasu po ena šesterokraka zvezda. Drugi, Kunstov grb, je znan iz Valvasorja. Spodnje polje ima navzgor obrnjeno ost. V tem polju je kronan lev, ki drži v desni šapi turško sabljo v spomin, da se je Kunstov prednik udeležil bitke pri Sisku leta 1593. Na desni in levi strani osti je šesterokraka zvezda.²⁸

Kalinovo plemstvo je dvomljivo. V nobeni uradni listini se ne navaja in tudi sam se ne podpisuje kot plemič. Verjetno je uporabljal grb kakkega plemiča svojega rodu, kar takrat ni bilo nič nenavadnega.

Po Kalinovi smrti se je vdova vnovič poročila z Ludvikom Dietrichom, ki je izplačal dediče in prevzel vso posest ter za nekaj let tudi najem mitnice. Bil je zadnji mitničar te družine. Na posestvu mu je sledil sin Ludvik ml., ki pa je vse premoženje zapravljal. Ob njegovi smrti je bilo zemljišče sicer še vedno v istem obsegu,

Kalinov grb

Kunstov grb

kakor ga je zapustil Kalin, na njem pa je bilo vknjiženih 30 dolgov v skupnem znesku 29.475 fl. Od teh je bilo vknjiženih 24.000 fl, medtem ko je gospodaril Ludvik ml. Takoj po njegovi smrti leta 1818 je prišlo vse njegovo imetje pod zaporo. Najprej so dali zemljišča s hišo vred v najem. Vdova Ludvilka ml. je sedaj morala plačevati najemnino za dvosobno stanovanje v nekdanji lastni hiši; v prvem nadstropju pa je imel tri sobe v najemu krojač Jakob Cankar, stari oče pisatelja I. Cankarja.²⁹

Posest so počasi razprodajali. Hišo na sedanjem Cankarjevem tegu št. 8 je kupil Jurij Kotnik, ki jo je prezidal in je bila

pozneje občinska hiša ter je služila raznim uradom. Mlin ob Klisu je kupil Franc Kožuh in je pozneje večkrat menjal svoje lastnike. Hišno ime »Kožuhov mlin« pa je ostalo. Posestvo v Podlipi je prišlo v kmečke roke. Njive in travnike na Vrhniku v obsegu 56 oralov pa so razprodali na drobno.

Za vso posest se je izkupilo 15.331 fl, kar še od daleč ni pokrilo vseh dolgov. Likvidacija je bila zaključena šele leta 1839.³⁰

Tako je končalo premoženje, ki ga je zbirala mitničarska družina 200 let.

OPOMBE

1. Mrliška knjiga št. 1 vrhniške fare. — 2. Državni arhiv Slovenije (DAS), Gub. akti fasc. 54/1804-9383. — 3. DAS, KR XXXV Postwesien. — 4. MHK 1865, str. 17. — 5. DAS, Vic. arh. 85 T št. 6. — 6. Ib., št. 1, 3 in 4. — 7. DAS, 4. imenjska knjiga fol. 45 in 370. — 8. Skof. arh., Posestne listine podložnikov. — 9. Bistriški urbar iz leta 1659 v DAS. — 10. DAS, 5. imenjska knjiga fol. 133 in 392. — 11. Ib. in Vic. arh. 85 I/1. — 12. Vl. Milkowicz, Die Klöster in Krain. Die Priorenreihe. — 13. Mat. knjige vrhniške fare. — 14. DAS, Vic. arh. 85 I/4. — 15. DAS, 5. imenjska knjiga fol. 7 in 133. Bistriški glavni urbar 1729 III. del. — 16. DAS, 6. imenjska knjiga fol. 17. — 17. DAS, 5. imenjska knjiga fol. 20 in 24; 6. imenjska knjiga fol. 39; Valvasor, Ehre III/XI Dragombel. — 18. DAS, Vic. arh. 85 I/5. — 19. Ib., 85 II/2. — 20. Ib., 85 T/5. — 21. Ib., 85 II/2. — 22. DAS, Stan, arh. 50, snopič 11. — 23. Ib., 13/2. — 24. Ib., 50, 9 in NUK, Erbhuldigungsaktus, Ljubljana 1739. — 25. DAS, Vic. arh. 85 I/13 in 14. — 26. Vrhniška far. kronika. Vizitacija škofa Rabatte leta 1665. — 27. Skof. arh. fasc. Vrhnika I. — 28. Valvasor, Ehre IX/119. DAS, plemiška diploma Janeza Tomaža Kunsta št. 49. — 29. DAS, Stara zemljiška knjiga. Sod. Vrhnika. Gosp. Bistra št. 13, str. 200. — 30. DAS, Sod. Vrhnika. Gosp. Logatec, št. 33, str. 36.

FERDINAND SCHMIDT, PRVI RAZISKOVALEC JAMSKIH ŽIVALI

BOSTJAN KIAUTA

Ob znanstvenem nastopu Ferdinanda Schmidta v 20 letih XIX. stoletja je preteklo dobrega pol stoletja, odkar je izšla leta 1763 *Scopolijeva Entomologia Carniolica*, prvi opis lokalne favne v habsburški monarhiji in eno prvih entomo-favnističnih del sploh.¹ Ta čas je bilo zanimanje favnistov-amaterjev še vedno usmerjeno k študiju moluskov in insektov, ki so že v prvih časih sistematike vzbujali s pestrostjo svojih oblik njihovo pozornost.

Ko je odkril leto nato Scopoli človeško ribico in s tem prvo jamsko žival, ter objavil *Plantae subterraneae* — prvo sistematično študijo s področja podzemeljske biologije —, je opozoril na nov biotop.

Medtem ko je bila v tistih časih pobuda za favnistično raziskovalno delo večidel v rokah redkih strokovnjakov in ljubiteljev, so to nalogo v začetku XIX. stoletja postopno prevzemali deželni muzeji, ki so jih takrat ustanavljali pod vplivom romantike, da bi

proučevali preteklost in prirodo svoje pokrajine. Ta misel se je pri nas porodila že v Zoisovem krogu, vendar so odprli deželni muzej v Ljubljani šele leta 1836.² Njegov organizator in prvi duhovni vodja je bil grof Franc Hochenwart in za njim Karel Dežman. Ko se je tri leta kasneje ustanovilo še Muzejsko društvo, je dobil v njem naš znanstveni diletantizem širšo možnost, da se uveljavi.

V muzeju in v društvu je postal mentor entomološke in biospeleološke dejavnosti Ferdinand *Schmidt*,³ ki je s svojo šolo ustvaril prve temelje biospeleologije in speleofavnistike. Tako je postala Slovenija po njegovi zaslugi zibelka in klasična dežela te nove panoge zoologije.

O Schmidtovi favnistični dejavnosti in njegovi bogati zbirki, ki jo hrani Prirodoslovni muzej v Ljubljani, nimamo še nobene celotnega in zajetnega prikaza. Njegovo delo na področju biospeleologije so na kratko označili *C. Wurzbach*,⁴ *A. Slodnjak*⁵ in *P. Grošelj*,¹ njegovo življenjsko pot pa *C. Wurzbach*,⁴ *Laibacher Zeitung* (1878, 345) in *J. Hadži*,⁶ medtem ko naglašajo nekatere njegove najdbe naslednji specialisti za posamezne živalske vrste: *J. Hadži*,⁷ *L. Kušcer*,⁸ *J. Carnelutti*,⁹ *M. Gogala* in *A. Moder*.¹⁰

Iz Schmidtove rokopisne avtobiografije iz leta 1875 povzemam nekatere njegove biografske podatke.

Ferdinand Jožef Schmidt (20. II. 1791 — 16. II. 1878) je bil po rodu ogrski Nemec. Izhajal je iz trgovsko-industrijske družine v Sopronju na Madžarskem. V mladosti je mnogo potoval po habsburški monarhiji in si tako širil obzorje. Že kot osemletnega dečka so ga starši poslali v porabski Rabet, da bi se naučil madžarsko. Pozneje je odšel v šolo na Dunaj, kjer je po materini smrti opravil šestletno vajensko dobo. Aprila 1809 se je javil v vojaško službo v Bratislavi. Zaradi znanja slovaškega in madžarskega jezika so ga sprva zaposlili pri intendanci na takratnem gornjem Madžarskem, pozneje pa je služil v Mostu na Češkem, kjer je prevzel službo učitelja podčastnikov in uradnika vojaške pošte.

Ko je bil junija 1812 odpuščen iz vojske, se je zaposlil sprva v Bratislavi, nato v Veszprému, Budimpešti, Bratislavi in Trstu. Od tod je prišel 15. maja 1815 kot 24-letni mladenič v Ljubljano, kjer se je dokončno ustalil. Privrženost novi domovini je izpričal s »kranjskim srcem«, t. j. z živahno humanitarno in drugo javno dejavnostjo na Kranjskem. Kot svetovljani na ni nikdar mogel prav razumeti patriotičnega delovanja slovenskih preroditeljev. Čeprav je bil verjetno

marsikomu med njimi osebni prijatelj, kakor npr. tudi pesniku Prešernu, je vendar njihove nazore smatral za »fantastičnosti«.¹¹

V Ljubljani je dobil Schmidt zaposlitev najprej v podjetju J. Jagra, nato pri Leposiću in končno v špecerijski trgovini M. Pesiaaka. V oktobru 1819 se je poročil in ustanovil lastno špecerijsko podjetje, ki si je z njim ustvaril tako trdno materialno bazo, da je odprl l. 1827 lokal v lastnem novem poslopju na Dvornem trgu, malo nato pa še podružnični lokal na Celovski cesti v Šiški, kjer si je tudi zgradil hišo.

Schmidt se je mnogo udeleževal na dobrodelnem in stanovsko-organizacijskem področju. Organiziral je bolniško zavarovanje za trgovske nameščence, zavod za šolanje trgovskih pomočnikov itd. Bil je član raznih trgovskih organizacij v Ljubljani, Ekonomskega društva na Češkem in Notranjeavstrijske obrtne in industrijske družbe. Leta 1837 so ga izvolili za častnega ljubljanskega meščana.

Že v mladih letih se je mnogo bavil s sadjarstvom pa tudi z drugimi poljedelskimi panogami. Ko je kupil l. 1835 parcelo v Šiški, je tudi uredil vzoren sadovnjak in s širokopoteznim brezplačnim razpečevanjem cepičev izbranih sadnih sort podprl domače sadjarstvo.⁴ Ta cilj je zasledoval tudi s poučnimi članki v Novicah, ki jih je objavljaj pod psevdonimom »Kovač v Šiški«, v *Illyrisches Blatt* in v *Letopisih Kranjske kmetijske družbe*. Tudi Dežmanov »Drittes Jahresheft des Vereines des Krainischen Landes-Museums« (Bericht 1862, 234) je prinesel notice o njegovih agronomskih prizadevanjih. Razume se, da je bil Schmidt član Kranjske kmetijske družbe, kjer je bil hkrati prisednik njene Komisije za pospeševanje svilogojstva; bil je včlanjen tudi v mnogih drugih kmetijskih organizacijah takratne habsburške države.

Študiju entomologije se je posvetil Schmidt l. 1827, v času, ko je bila v biologiji klasična doba taksonomije in favnističnega inventariziranja na višku. Že v tem letu je organiziral naravoslovni krožek, ki naj bi zbiral in proučeval prirodnine na Kranjskem. Njegovi člani so se kasneje vključili v Muzejsko društvo. Kaj je Schmidta napotilo, da se je lotil resnega dela v deskriptivni zoologiji in favnistiki, ni mogoče dognati. *A. Slodnjak*⁵ meni, da naj bi bil njegov znanstveni nastop v zvezi z dejavnostjo H. Freyerja.

S speleobiologijo se je pričel Schmidt ukvarjati l. 1831, ko mu je grof Franc Hochenwart izročil prvega jamskega hrošča iz Postojnske jame. Našel ga je jamski vodnik

Luka Čeč¹² in ga je Schmidt opisal kot *Lepidodirus hochenwarti*.¹³ Ko je bil tako opozorjen na obstoj posebnega jamskega živalstva, ga je poslej sistematično iskal tudi v drugih jamah. To je pripomoglo, da se je hitro uveljavil v znanstvenem svetu kot priznana osebnost v biospeleologiji. Bil je dopisni, redni in častni član mnogih strokovnih in znanstvenih društev doma in v tujini: Muzejskega društva v Ljubljani, Društva prijateljev prirodozlovja v Berlinu, Zoološko-botaničnega in Geološkega društva na Dunaju, Kraljevega madžarskega prirodozlovnega društva v Pešti, Ruskega carskega prirodozlovnega društva v Moskvi, Fiziokratičnega društva Češke, Entomološkega društva v Stettinu ter vrste prirodozlovnih društev v habsburški monarhiji, na Nemškem in v Švici.

Odkar se je Schmidt pričel baviti z deskriptivno zoologijo in favnistiko, si je skušal organizirati krog sodelavcev. Med domačimi sodelavci so bili najpomembnejši: predsednik Kranjske kmetijske družbe in vodja Deželnega muzeja v Ljubljani grof Franc Hochenwart, nožar Nikolaj Hoffmann, trgovski uslužbenec Henrik Hauffen ter muzejska kustosa Henrik Freyer in Karel Dežman. Pod Schmidtovim vplivom so delovali tudi Julij Gspan, Moritz Siegel in Simon Robič.

Schmidt si je posebno prizadeval, da bi navdušil za naravoslovje gimnazijsko mladino. Prvi je stopil v njegov krog Fran Erjavec, ki je bil že l. 1848 kot drugošolec njegov pomočnik.⁵ Ta je privedel v Schmidtovo šolo tudi nekaj prijateljev in sošolcev, od katerih so se posebno udejstvovali njegov bratranec Matija, Ivan Tušek in Anton Skubic.¹⁴ Dunajskemu prijatelju entomologu Gustavu Mayru je pisal Schmidt¹⁵ o obeh Erjavcih in Skubicu: »Diese jungen Männer machen mir ausserordentliches Vergnügen und sind nebst Hrn. H. Hauffen unermüdlich, was zur Folge hat, das fortwährend neue Entdeckungen gemacht werden...« Šele ko je Erjavec l. 1858 z romantično-ironičnimi Črticami iz življenja Schnackschnepperleina karikiral starega Schmidta, je bilo tega prijateljstva konec.

Naklonjenost do mladih prirodozlovnih talentov je Schmidt ohranil do pozne starosti. Njegov poslednji učenec je bil Jožef Stussiner.¹⁶

V času petdesetletnega biospeleološkega in entomofavnističnega delovanja je vzdrževal Schmidt stike z mnogimi biologi doma in v tujini. Ker se je ohranilo od njegove korespondence bore malo, sem jih mogel ugotoviti le na podlagi pripomb v njihovih

publikacijah, po Schmidtu poklonjenih separatih, ki so v Schmidtovi zapuščini v Prirodoslovnem muzeju v Ljubljani, in po zapihkih v njegovi zbirki, ki jo hranijo prav tam. V ta krog njegovih strokovnih prijateljev so spadali med drugimi: D. Bilimek, C. Brittinger, M. Dormitzer, C. Heller, G. Joseph, F. Kokeil, G. Mayr, L. Miller, V. Motschoulsky, H. R. Schaum, J. C. Schiödte, J. Sturm, T. V. Wollaston in G. Ziegler.

O Schmidtovih najdbah so pretežno pisali drugi strokovnjaki, ki jim jih je pošiljal v determinacijo. Tako je le majhen del lastnih dognanj objavil sam.

Schmidt ima v zgodovini biospeleologije in še posebej domače speleofavnistike dvojno pomembno vlogo. S svojimi odkritji mnogih jamskih živalskih vrst in podvrst v naših jamah je opozoril biologe na njihovo favno in tako postavil temelje nove vede, biospeleologije. Hkrati je zbral in vzgojil krog domačih sodelavcev, ki so se pod njegovim vodstvom lotili raziskovanja slovenske speleofavne.

Iz Schmidtovih objav, zapiskov njegovih učencev oziroma sodelavcev in podatkov na etiketah njegove biospeleološke zbirke v Prirodopisnem muzeju v Ljubljani (zbirka Schmidt, sign. Coleoptera, št. 72) sem mogel ugotoviti, da je Schmidt poznal vsaj 53 jamskih živalskih vrst in podvrst. Z * označene jame so prvo najdišče (locus classicus) določenih živali.

Mollusca

- Zospeum spelaeum* Rossm., Ihanska jama
- Z. spelaeum costatum* Frey., * Babja luknja
- Z. lautum* Frey., * neka jama na Krimu
- Z. obesum* Frfd., * Krška in Matjaževa jama
- Z. schmidti* Frfd., * Velika Pasica in Matjaževa jama
- Z. spec.?* (*Z. freyeri* Schmidt), * Vratnica

Crustacea

- Troglocaris schmidti* Dorm., * Krška in Kompoljska jama
- Titanethes albus* Schiödte, * Postojnska jama
- Monolistra coeca* Gerst., * Podpeška jama
- Niphargus stygius* Schiödte, * Postojnska jama

Arachnoidea

- Stalita taenaria* Schiödte, * Postojnska jama
- Neobisium spelaeum* Schiödte, * Postojnska jama

Ischyropsalis cancroides Schmidt, * Medvedja jama

Myriapoda

Gervaisia costata Waga, * Velika Pasica in Medvedja jama

Brachydesmus subterraneus Heller, * Postojnska jama

Insecta

a) *Apterygogenea*

Onychiurus stillicidii Schiödte, * Postojnska jama

b) *Pterygogenea*

Troglophilus cavicola Koll., Postojnska jama

Nebria sp. (*N. diaphana* K. et J. Dan. ali *N. germari* Heer.), Velika ali Mala Vetrnica

Typhlotrechus bilimeki Sturm, * Željsne jame, Krška jama, Velika jama in neka jama pri Žužemberku

T. bilimeki subsp. *hacqueti* Sturm, * Velika Pasica

Anephthalmus schmidti Sturm, * Jama pri Predjami, Marekova jama

A. schmidti subsp. *cordicollis* Motsch., Vratnica

A. schmidti subsp. *motschulskyi* Schmidt, * Velika Pasica

A. scopoli Schmidt, * Osojca in Jama pri Predjami

A. schaumii Schaum, * Dolga cerkev, »Bostianek Grotte«, in Jama v Studencu

A. hirtus Sturm, * Velika Pasica in neka jama pri Ložu — morda Jazbina

A. heteromorphus J. Müller, Križna jama

A. micklitzi subsp. *fallaciosus* J. Müller, »Bostianek Grotte«, Dolga jama, Ihanska jama, Jama v Studencu in »Mrdnačov boršt«

Orotrechus globulipennis Schaum, * Kevderc

Laemostenus schreibersi Küst., * Postojnska jama, Dolga cerkev, Dolga jama, Jama nad Dobrušo, Jama pri Predjami, »V gradah«, Jelenca jama, Kevderc, Marekova jama, Matjaževa jama, Osojca, Sretna in »Smoletova sapenca«

L. cavicola Schaum, * Jama pri gradu Kalcu, Križna ali Mrzla jama in neka jama pri Knežaku

L. elongatus Dejean, Željsne jame

Bathyscia montana Schiödte, * Jama pri Predjami

Bathyscimorphus byssinus Schiödte, »Benkovic Höhle«, Dolga jama, Jama pri Predjami, Knežja jama, neka jama pri Žužemberku in Zavinka

B. byssinus subsp. *acuminatus* L. Miller, Velika jama

Aphaobius milleri Schmidt, * Velika Pasica in Brezno na Skednenci

Oryotus schmidti L. Miller, * Volčja jama

Bathysciotes khevenhülleri L. Miller * Postojnska jama

B. khevenhülleri subsp. *tergestinus* J. Müller, * Pečina pod Muzerji, neka jama pri Fernetičih in neka jama pri Tomaževici

Ceuthmonocharis robiči Ganglb., Ihanska jama

C. freyeri L. Miller, * Dolga jama in Postovka

C. (Rectipennis) matjasici Pretner, Ajdovska jama ali Fantovska luknja

Parapropus sericeus Schmidt, * Slugova jama

Astagobius angustatus Schmidt, * Volčja jama

Leptodirus hohenwarty Schmidt, * Postojnska jama, Zavinka in neka jama na Ljubljanskem vrhu — verjetno Košelevce

L. hohenwarty subsp. *schmidti* Motsch., neka jama pri Dobu, »Primška vas

Grotte« in Velika jama

Glyptomerus cavicola H. Müller, Matjaževa jama in »Mrdnačov boršt«

Bythoxenus subterraneus Motsch., * Velika Pasica

Machaerites spelaeus L. Miller * Tacerca Troglorrhynchus

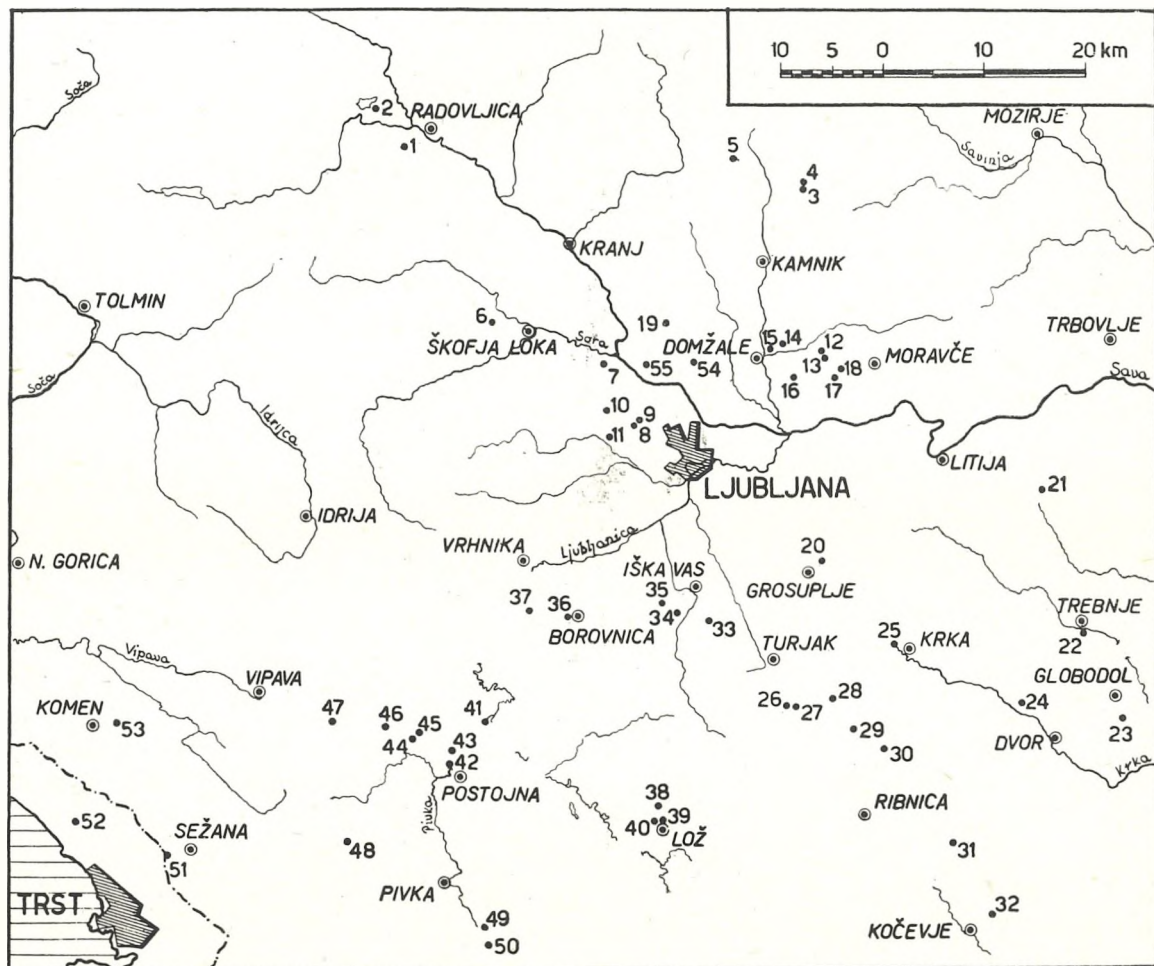
anophthalmus Schmidt, * Matjaževa jama in Brezno na Skednenci

Stomoxis calcitrans L., Častitljiva jama

Amphibia

Proteus anguinus Laur., Planinska jama

Med 60 jamami na Slovenskem, ki jih je Schmidt poznal, jih pet (Smoletova jama, Marekova jama, Benkovitz Höhle, Primška vas Grotte in Grotte Postovka) ne moremo identificirati, bodisi da je lega premalo jasno nakazana ali pa se navaja ime jame, ki danes ni več znano. Prav tako večkrat ne vemo, ali je Schmidt jamo sam obiskal, ker se o tem niso jasno izrazili ne on ne njegovi sodelavci. Z gotovostjo lahko trdimo, da je bil Schmidt v 25 jamah. Precej materiala, ki je v njegovi biospeleološki zbirki, so mu namreč prinesli različni sodelavci, v kasnejših letih pa tudi sluga Tone, o katerem vemo le to, da je bil doma iz Gabrovca pri Trstu.

Ferdinandu Schmidt u znane jame na Slovenskem

LEGENDA H KARTI

1. Castiljiva jama pri Radovljici 2. Sretna na Straži pri Bledu 3. Veternica na Veliki Planini 4. Jama v Kofcah na Veliki Planini 5. Medvedja jama na Mokrici 6. Kevderc na Lubniku 7. Babja luknja pri Goričanih 8. Berjakovo brezno pri Glincah 9. Neka jama pri Utiku 10. Jelena jama pri Babnem dolu 11. Malo bukovje pri Zerovniku 12. Jama v Studencu pri Krtini 13. Boštonova jama pri Založu 14. Neka jama pri Dobu 15. Dolga jama v Šumberku 16. Ihanska jama nad Brdom 17. Dolga cerkev v Vastencah pri Zg. Javorščici 18. Neka jama pri Stegnah 19. Jama nad Dobrušo 20. Dupliška jama pri Grosupljem 21. Fantovska luknja ali Ajdovska jama pri Gabrovki 22. Velika jama pri Trebnjem 23. Služova jama v Globodolu 24. Neka jama pri Žužemberku 25. Krška jama 26. Vratnica pri Vel. Laščah 27. Neka druga jama pri Vel. Laščah 28. Podpeška jama	29. Kampiljska jama 30. Tacerca pri Strugah 31. Knežja jama v Mali gori 32. Zeljnske jame 33. Brezno na Skednenci na Mokreču 34. Velika Pasica na Krimu 35. Neka jama na Krimu 36. Jelenska jama pri Borovnici 37. Koševec na Ljubljanskem vrhu 38. Križna jama pri Ložu 39. Mrzla jama ali Križna jama 40. Jazbina pri Podložu 41. Planinska jama 42. Postojnska jama 43. Crna jama pri Postojni 44. Osojca pri Belskem 45. Jakobova luknja pri Belskem 46. Jama pri Predjami 47. Voltja jama na Nanosu 48. Zavinka jama pri Lažah 49. Jama pri gradu Kalcu 50. Neka jama pri Knežaku 51. Neka jama pri Fernetičih 52. Pečina pod Muzerji pri Gabrovcu 53. Neka jama pri Tomaževici 54. Zidanica na Rašici 55. Matjaževa jama pod Šmarno goro

OPOMBE

1. Grošelj P., Prirodnoznanstvena prizadevanja med Slovenci, Zbornik Prirodosl. društva I, str. 13 in 15. Ljubljana 1939. — 2. Mal. J., Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturnozgodovinski del. Zgodovinski pregled, str. 8. Ljubljana 1931. — 3. Gistel J., Lexikon der entomologischen Welt, str. 127. Stuttgart 1846. — 4. Wurzbach C., Schmidt, Ferdinand Joseph, Bibliographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich, 233—236. Wien 1875. — 5. Slodnjak A., Uvod v Frana Erjavca Izbrano delo I. zv., str. 20. Ljubljana 1934. — 6. Hadži J., (Smid) Schmidt Joseph Ferdinand. Stanojević, Narodna enciklopedija, str. 709. Zagreb 1929. — 7. Hadži J., Opilioni Schmidtove zbirke, Glasnik Muz. društva za Slov., VII—VIII B, str. 27. Ljubljana 1926—27. Isti, Prilog poznavanju pečinskih pseudoskorpija, Glas Srpske kralj. akad., 140, str. 3. Beograd 1930. — 8. Kuščer L., Jamski mehkužci severozapadne Jugoslavije in sosednjega ozemlja, Glasnik muz.

društva za slov., IV-VI B, str. 39. Ljubljana 1925. — 9. Carnelutti J., O dosedanjem in bodočem delu na favni lepidopterov Slovenije, Biol. Vestnik II, str. 129. Ljubljana 1953. — 10. Gogala M., Moder A., Prispevek k poznavanju favne stenice Slovenije (Hemiptera, Heteroptera), Biol. Vestnik VII, str. 85. Ljubljana 1960. — 11. Kidrič F., Prešeren II. Biografija 1800—1838, str. 118. Ljubljana 1939. — 12. Freyer H., Über neue entdeckte Conchylien aus den Geschlechtern Carychium und Pterocera, Verh. zool.-bot. Ver., XV, Abh., str. 21. Wien 1855. — 13. Schmidt F. J., Beitrag zu Krains Fauna, Illyr. Bl., Nr. 3. Laibach 1832. — 14. Kiauta B., Pisatelj Ivan Tušek kot jamar, Proteus XXII, str. 7. Ljubljana 1960. — 15. Schmidt F. J., Grottenthiere, Verh. zool.-bot. Ver. IV, Sitzber., str. 83. Wien 1854. — 16. Seliškar A., Jožef Stussiner, Carniola IX, str. 94. Ljubljana 1919.

MAYRJEV CATALOGUS LIBRORUM,
PRVI V LJUBLJANI TISKANI KNJIŽNI KATALOG, SPET V EVIDENCI

BRANKO REISP

S protireformacijo, v kateri je bilo prizadeto zlasti plemstvo, in verskimi vojnami se je gospodarsko stanje naših pokrajin močno poslabšalo. Kulturno življenje je zastalo. V drugi polovici XVII. stoletja pa so že premagane hude gospodarske posledice tridesetletne vojne. Obrt, zlasti pa trgovina, zaradi lege kranjske dežele pomembna gospodarska panoga, zopet bogati plemiča in nekatere meščanske družine. Pogoji za kulturno življenje se izboljšajo. Pojavijo se domači pisci, ki morajo svoja dela sprva tiskati na tujem. Ko pa Ljubljana po skoraj sto letih zopet dobi svojo tiskarno, za obstoj katere so torej že dani pogoji, se materialni temelji kulturnega življenja še izboljšajo. Začne se kulturni razcvet, kakršnega dotlej z izjemo protestantske dejavnosti Ljubljana še ni doživela. Omenim naj le publicistično delo Janeza Ludvika Schönlebna, Janeza Vajkarda Valvasorja in Janeza Gregorja Dolničarja na zgodovinskem ali še boljše na širšem domoznanskem področju, Janeza Štefana Florjančiča in Franca Alberta Pelzhofferja na pravnem, Marka Grbca in Volfganga Andreja Vidmayerja na medicinskem in Matije Kastelca in še drugih piscev na verskem področju. Na prelomu stoletja se ustanavljajo znan-

stvena društva, bogaté se privatne in ustanovi se prva javna knjižnica. Jezuitska gimnazija preraste v višjo šolo. Ljubljana postane umetnostno središče in ohrani baročno podobo, kakršno je dobila v tej dobi, še do danes.

Da so bili pripravljene in dani pogoji za tak kulturni razcvet v naslednjih desetletjih, vidimo tudi iz drobnega, toda pomembnega dejstva, da izda tiskar Janez Krstnik Mayr prvi v Ljubljani tiskani knjižni katalog jeseni 1678. leta, ko začne v Ljubljani tiskati. Iz knjižice izvemo, da je imel tiskar in knjigotržec Mayr naprodaj okrog 2500 različnih del, kar ni malo, in pomeni, da Ljubljana takrat ni bila provincialno, od kulturnih tokov nedotaknjeno mesto in da so bili tudi v širšem zaledju številni ljubitelji znanosti in kupci knjig.

Baron Jožef Kalasanc Erberg je imel edini znani izvod tega kataloga v svoji biblioteki pod signaturo LIX.¹ Precej podrobno ga je popisal leta 1825 tudi v svojem rokopisu: »Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Krain«.² Vsa kasnejša literatura le povzema podatke iz Erbergovega rokopisa ali pa iz Klunove objave dela tega rokopisa v Mittheilungen des historischen Vereines für Krain iz leta 1852.³ Nov

je Radicsev podatek iz leta 1881, da je bil katalog tega leta prodan izven dežele.⁴ O tem Radicsevemu podatku je Šlebinger v Slovenskem biografskem leksikonu leta 1933 zapisal takole: »Edini znani izvod kataloga, nekoč v Erbergovi posesti, je bil 1881 na dražbi neznan kam prodan«.⁵

Dejstvo pa je, da ima Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani Erbergov izvod Mayrjevega kataloga v svojem knjižnem fondu s signaturo 16533. Ker je prišel del Erbergovih zbirk v last Deželnega muzeja leta 1880, knjiga pa ima poleg Erbergovega žiga na naslovni strani samo še žig: »Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani«, torej žig iz časa med obema vojnoma, in je bila po signaturi sodeč katalogizirana leta 1936 ali 1937, sodim, da je ležala neopažena ali neevidentirana v muzejskem fondu od leta 1880. V poročilu muzejskega kustosa Karla Dežmana Kranjskemu deželnemu odboru o nakupu Dolskega arhiva se navaja v 10. poglavju: »Carniolica. Alte Laibacher Drucke nebst andern von Krainern herrührende oder auf Krain Bezug habende Bücher«. 51 različnih del in še cesarski patenti in odredbe oblasti, zbirka juridičnih razprav iz preteklega (XVIII.) stoletja in kolekcija molitvenikov, tiskanih večinoma v Ljubljani. Posebej pa Dežman pravi, da navaja le važnejša dela.⁶ Ni torej nemogoče, da je katalog tega leta prišel v last Deželnega muzeja z drugimi Erbergovimi arhivalijami, ki so bile začasno zaradi pomanjkanja prostora do preselitve v novo stavbo Deželnega muzeja leta 1888 spravljene v dveh velikih omarah v stanovanju muzejskega varuha v licejskem poslopju.⁷ Možno pa je tudi, da je knjiga prišla v last Narodnega muzeja šele po letu 1918, ker — kakor že povedano — nima starejših žigov.

Zato lahko popravimo Radicsevo navedbo in Šlebingerjev podatek v Slovenskem biografskem leksikonu. Naš prvi v Ljubljani tiskani knjižni katalog se torej hrani v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.

Dodal bi še bibliografski popis knjige:

CATALOGUS LIBRORUM qui NUNDINIS LABACENSIBUS
AUTUMNALIBUS IN OFFICINA LIBRARIA JOANNIS
BAPTISTAE MAYR, Venales proftant

(tiskarski ekslibris)

Anno M. DC. LXXVIII. (II) + A-A₄ do M-M₃
+ A-A₄ do D-D₂ listov (= 63 listov).
15,5 cm × 9,3 cm.

Kakor že rečeno, ima knjiga na naslovni strani Erbergov žig, na hrbtni strani na-

slovnega lista pa žig: »Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani«. Platnic knjiga nima, ohranjen je le prednji ščitni list. Erberg je očitno štel še ta list, zato vsi pišejo, da ima knjiga 128 namesto 126 strani. Na hrbtni strani tega lista je s črnilom napisana beležka:

Opuscula
Bonavent Baronis
edita
Lugduni A. 1669

Lastnik kataloga se je torej zanimal za dela frančiškana Bonaventure Baronija, rojenega v Clonmelu na Irskem 1610. leta in umrlega v Rimu leta 1696, ki je bil navdušen branilec idej škotskega teologa in filozofa, frančiškana Dunsca Scota (okrog leta 1265—1308), profesorja v Oxfordu in nasprotnika dominikanca Tomaža Akvinskega. Bonaventura Baronij je res nekaj časa deloval tudi v Lyonu (= Lugdunum Segusianorum), kar je razvidno tudi iz beležke. Baron Jožef Erberg je imel eno Baronijevih del v svoji biblioteki in sicer: Metra miscellanea, Colonia 1657.⁸ Tudi Mayr je imel Baronijeva dela naprodaj; navedena so v katalogu na strani 12.

Na drugem listu je Mayrjev predgovor bravcu. Latinski tekst navajam v celoti:

Ad Lectorem.

Quò magis demonstrare possem, quàm grato ac humili animo peterem venerari & demereri Gratosissimum Indultum, quo me Reverendissimi & Illustrissimi Status inclytae hujus Provinciae Carnioliae beaurunt; non solùm in erectione novi Typographaei magnas expensas feci, sed etiã Officinam meam Librariam copiosã suppellectile magno cum sumptu instruxi. Et ut scire posses, Amice Lector, libros, quos commodo tuo adduxi, eos praesenti Catalogo conscripsi. Quòd si videro obsequium hoc meum gratum fuisse, majori adhuc copiã Officinam meam locupletabo, quò amplius inservire possim. Tu interim Erudite Lector benè vale, & conatum meum favore tuo promove.

Bravcu.

Da bi mogel tem bolj dokazati, s kako hvaležnim in ponižnim srcem skušam izreči spoštovanje in se izkazati zaslužnega za darilo, s katerim so me osrečili zelo spoštovani in odlični preimenitni stanovi te slavne kranjske dežele; ne samo, da sem mnogo potrošil za postavitev tiskarne, ampak sem tudi svojo knjigarno ob velikem strošku opremil z bogatim pohištvo. In da bi mogel vedeti, ljubi bravec, knjige, ki sem jih zbral v tvoj prid, sem popisal v tem kata-

logu. In če bom videl, da je bila ta moja ustrezljivost dobrodošla, bom še z večjo zalogo obogatil svojo trgovino, da bom še v večji meri mogel ustreči. Ti pa, učeni bravec, medtem zdravstvuj in z naklonjenostjo podpri moje prizadevanje.

Knjige so razvrščene abecedno po strokah, z navedbo formata (fol., 4, 8, 12, 16, 18, 24, 32):

S t r o k a	S t e v i l o d e l
Libri Theologici, Concionatorij, Ascetici, & c.	420
Libri Juridici	545
Libri Medici	323
Libri Philosophici, Philologici, Historici, Mathematici, Gymnastici, & Mechanici	595
Teutsche Theologische Bücher . . .	284
Teutsche Historische, Politische vnd Philosophische Bücher	372
Libri Gallici	6
Libri Italici	3
Libri Musici	18
Skupaj	2566

Podrobnejši študij Mayrjeve knjižne zaloge bi dal gotovo zanimive rezultate in bi dopolnil kulturnozgodovinsko sliko dobe.

OPOMBE

1. Verzeichniss der Bücher in der Freiherrl. Erbergischen Bibliothek 1798, XXXI. (Rokopis v Državnem arhivu Slovenije). — 2. Erberg Jožef, Versuch eines Entwurfes zu einer Literar-Geschichte für Krain 1825, 82—84. (Rokopis v DAS). — 3. Klun Vinko Fereri, Beiträge zur Literatur-Geschichte von Krain MHVK VII 1852, 68. — 4. Radics Peter, Geschichte des Deutschen Buchhandels in Krain; Arhiv für die Geschichte des deutschen Buchhandels VI 1881, 83. — 5. Šlebinger Janko, Mayr; Slovenski biografski leksikon II, 74. — 6. Bericht des Musealkustos Karl Deschmann an den hohen Krainischen Landesausschuss über das dem Landesmuseum um den Betrag von 1000 fl. zum Kaufe angebotene Lustaler Archiv des verstorbenen Josef Baron Erberg 1880, 69. (Rokopis v DAS). — 7. Obravnave deželnega zborna Kranjskega v Ljubljani XXI, 1881, 352. — 8. Verzeichniss der Bücher, XIV.

ZGODOVINSKO BRANJE

Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku. — Izdaja Mestni arhiv ljubljanski.

Že z objavo dosedanjih zvezkov listinskega gradiva je bil napravljen znaten napredek v še boljšem poznavanju Ljubljane v srednjem veku, kajti na dan so prišli neznani rokopi, bodoče objave obljublajo pa prav tako biti prijetna presenečenja. Ni dvoma: zbirka postaja za zgodovino Ljubljane osnovne važnosti.

Božo Otorepec, arhivist ljubljanskega Mestnega arhiva, je zbral in uredil do sedaj že šest zvezkov gradiva (listine za V. zvezek s pomočjo S. Pahorja), ki štejejo skupaj 555 listin. V ciklostilni tehniki razmnoženi rokopi zajema originale, ki jih danes hrani naslednjih štirinajst ustanov: Državni arhiv, Arhiv dvorne komore, arhiv Nemškega viteškega reda (vsi trije na Dunaju); Deželni arhiv v Innsbrucku, Državni arhiv v Münchenu, arhiv samostana Št. Pavel na Koroškem, Deželni arhiv v Gradcu; Državni arhiv, Skofijski arhiv, frančiškanski samostanski arhiv, Mestni arhiv (vsi štirje v Ljubljani); Mestni arhiv v Trstu; Državni arhiv in Mestni arhiv v Nürnbergu. Delo se bo sicer še nadaljevalo in bomo mogli izreči dokončno mnenje ob zaključku serije, vendar je že sedaj jasno, da odkriva del gradiva znatne novosti. Zaradi sorazmerno ozkega kroga interesentov izide vsak zvezek le v 250 izvodih, cena pa je skrajno nizka: 300 din za zvezek.

Tu naj ponovim naslov vsakega snopiča:

- I. zvezek: listine, 1243—1397 (Ljubljana 1956)
- II. zvezek: listine, 1299—1450 (Ljubljana 1957)
- III. zvezek: listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1320—1470 (Ljubljana 1958)
- IV. zvezek: listine Mestnega arhiva ljubljanskega, 1471—1521 (Ljubljana 1959)
- V. zvezek: listine iz kodeksov Mestnega arhiva v Trstu, 1326—1348 (Ljubljana 1960)
- VI. zvezek: listine, 1444—1499 (Ljubljana 1961)

Gradivo odpira nove poglede tudi na gospodarsko življenje srednjeveške Ljubljane. Zlasti značilen je V. zvezek, iz katerega je videti širino in globino trgovskih zvez Ljubljane s Trstom. Če bo Otorepec tudi pri bodočih zvezkih tako temeljit kot je bil do sedaj, bomo gotovo prišli do bistveno važnih spoznanj ne samo glede ljubljanske zgodovine v ožjem smislu ampak tudi glede slovenske gospodarske, pravne in upravne zgodovine.

Jože Sorn

Jadranski koledar 1961. Torišče zgodovinskih člankov, objavljenih v letošnjem Jadranskem koledarju, je predvsem na zgodovini novejših obdobij. Izjema je le S. Pahorja kramljanje o nastanku srednjeveškega Trsta, podano v obliki, ki je za preprostega bravca najbolj primerna. Oba Rejčeva prispevka segata v drugo polovico preteklega stoletja. V prvem obravnava časopis goriških Slovencev »Soča«, ki je pričel v Gorici izhajati 1871. leta. O tem listu pove, da je bil prvi slovenski časopis na Goriškem. Seveda je ta trditev netočna, saj so pred »Sočo« izhajali v Gorici drugi slovenski časopisi: dvojezični »Goriški oglednik« (1862), »Umni gospodar« (1863 do 1865), »Domovina« (1867—1869). Članek je poljuden, brez vsakih večjih pretenzij podati neko širšo oznako tega važnega glasila goriških mladostencev. V drugem prispevku je podal kratek izvleček iz poročil in vtisov ruskega profe-

sorja J. Baudouina de Courtenaya, ki je okoli sedemdesetih let preteklega stoletja zbiral razno jezikovno in etnografsko gradivo po primorskih vaseh. Ta poročila in vtisi so izhajali v »Soči« med leti 1872—1873. Srečko Vilhar je posvetil svoj članek zgodovini slovenskega pomorstva v Trstu, lotil se je obravnavanja nekoga še malo raziskanega področja, važnega predvsem za slovensko gospodarsko zgodovino. Izrazito lokalnega značaja sta prispevka o vasi Lonjer pri Trstu in njenem življenju pred pol stoletja ter o Barkovljah in navadah njenih prebivavcev ob istem času. J. Kontelj je v svojih spominih povedal nekaj o boju za uporabo slovenskih jezikov na sodiščih v Istri pred šestdesetimi leti. Zorko Jelinič se je zopet povrnil k bazoviškemu procesu, o katerem je pisal že v lanskem koledarju. Istega avtorja je prispevek o naprednem tržaškem političnem delavcu Ferdinandu Ferjančiču. V zvezi z drugim tržaškim procesom je M. Bolčič pisal o ilegalnih listih »Iskra« in »Plamen«. Obsojenec na tem procesu dr. Lavo Čermelj pa je obudil nekaj spominov na ta proces. Dr. Jerija članek govori o razvoju tržaškega vprašanja po drugi svetovni vojni, vse od nastanka STO pa do londonskega sporazuma oktobra 1954. leta.

V področje etnografije segata Orlovo pisanje o Reziji in Specognov opis Sempetra Slovenov v Slovenski Benečiji. Koristno si je tudi ogledati bibliografski pregled slovenskega tržaškega in goriškega tiska v Italiji za leti 1959—1960.

Studi Goriziani, Rivista della Biblioteca Governativa di Gorizia; vol. XXVII, gen.-giugno 1960.

Iz te številke je omeniti predvsem naslednje članke in razprave. Cossar je obdelal korespondenco goriškega plemiča Sigismonda d'Attemsa z raznimi vidnejšimi predstavniki italijanskega kulturnega življenja v XVIII. stoletju. O goriški patricijski družini Catinelli in njenih vidnejših članih, je napisal krajšo razpravo Hugues. To pot je bila ponovno podana slika življenjskega dela in ustvarjanja znanega goriškega zgodovinarja, bibliofila in bibliografa G. D. Della Bone, ki jo je prispeval Manzini. Življenje in ustvarjanje arhitekta Maksa Fabiani-ja, je obdelal Monai. Fabiani je ustvaril tudi v Ljubljani nekaj stavb, ki še danes krasi njeno lice. V cerkveno zgodovino sega Valdemarinova razprava o minoritih v Gorici. V isto vrsto zgodovine spada tudi Falzarijevo razpravljanje o nekaterih plemiških družinah in škofih iz Krmina. Gotovo je za Slovence najbolj zanimiva razprava Ileane Ferlatove »L'insediamento umano e la casa rurale nel Collio«. Bolj kot zgodovinski je članek etnografski donesek. Avtorica je v Italiji živeča goriška Slovenka. Za svojo doktorsko tezo si je izbrala obravnavanje naselja, naselitve in kmečke hiše v goriških Brdih. Članek je ponatis te disertacije. Večina krajev, ki jih tu navaja se nahaja danes na jugoslovanskem delu Brd. Delo je grajeno predvsem na literaturi in na podlagi terenskih raziskav avtorice. Razprava zasluži vso pozornost, posebno od strani naših etnologov.

Vol. XXVIII., luglio—dicembre 1960.

Najvažnejši prispevek z zgodovinsko vsebino objavljen v tem zvezku, je Sofie Senca »Venezia e Massimiliano in lotta per Gorizia«. V njem obravnava avtorica razdobje med leti 1462, ko

je pričel vladati zadnji goriški grof Lenart in 1523, ko je bila z mirom po končani beneško-habsburški vojni, dokončno določena usoda ozemelj, ki so bila v Posočju last tedaj že izumrle dinastije goriških grofov. Ta problem je bil doslej v novejši italijanski goriški historiografiji že večkrat obravnavan. Razni avtorji so si prizadevali, da bi čimbolj jasno osvetlili odnose Benetk do goriških grofov in njih ozemlja na eni in Habsburžanov na drugi strani. Avtorica je na podlagi številnega arhivskega gradiva iz Benetk in drugod, obdelala različne faze boja, ki so ga vodili Habsburžani in Benetke in ki je v času, zajetem v razpravi, dosegel svoje zadnje obdobje. Kot zmagovavec je seveda izšla habsburška dinastija.

Zastopana je tudi arheologija s člankom Brozzija in Geata o najdbah iz neolitika, rimske dobe in iz časa Langobardov v naselju Moša (Mossa) pri Gorici. Najdbe niso bile številne. Gre le za nekaj neolitskih sekiric, razne ostanke lončenih posod, opeke in tlaka iz rimske dobe ter za langobardsko grobišče, v katerem se je našlo mnogo raznih predmetov. Omeniti je še dva članka iz zgodovine Krmína. Falzari piše o krminskem gradu, ki je nastal že v zgodnjem srednjem veku na temeljih že preje obstoječe rimske utrdbe na griču Quarim. Grad je v teku dogodkov doživljal kaj burno usodo, v začetku XVII. stoletja je razpadel. Spessot pa je objavil članek o cerkvah in duhovščini v dekanatu Krmín v letu 1789.

V letih 1959 in 1960 je izšlo na Goriškem več raznih publikacij, ki so spričo svoje vsebine in namenov dovolj važne in omembe vredne tudi na tem mestu.

Leta 1959 je tekstilna tovarna v Ajdovščini, v počastitev desetletnice obstoja, izdala brošuro, ki na dobrih tridesetih straneh govori o razvoju in uspehih tega važnega industrijskega objekta. Tekst pojasnjujejo razne statistične tabele in slikovno gradivo.

V letu 1960 je troje izmed najpomembnejših gospodarskih podjetij v goriškem okraju, izdalo v počastitev desete obletnice delavskega samoupravljanja posebne publikacije, podobne prej omenjeni. Avtopromet Gorica, ki je eno največjih tovrstnih podjetij v republiki, je dedič avtobusnega in prevoznega podjetja, nastalega že kmalu po osvoboditvi v Ajdovščini. Prav kmalu po osvoboditvi je nastalo tudi podjetje za izvoz in predelavo sadja v Ajdovščini iz katerega se je razvil današnji sadno likerski kombinat »Fructal«. V tem letu je kombinat poleg proslavljanja desetletnice samoupravljanja obhajal še petnajstletnico svojega obstoja. Podjetje Elektro-Gorica v Novi Gorici, je v današnji obliki nastalo 1951. leta. Razvilo se je iz Podjetja za razdeljevanje električne energije v Kanalu ob Soči, ki si je svoj prvi delavski svet izvolilo 9. septembra 1950. Podjetje je danes eno največjih te vrste na Primorskem. O njegovi rasti in pomenu piše prav tako posebna knjižica, ki jo tudi kot druge zgoraj navedene spremljajo razna statistična poročila in fotografski posnetki. Vse navedene knjižice so si po obsegu in obliki približno enake.

Ob partizanskem taboru na Lokvah v Trnovskem gozdu, je taborov pripravljali odbor prav tako izdal drobno publikacijo bolj z namenom, da udeležence informira z organizacijo te prireditve kot pa, da bi se s kakšnim širšim prispevkom spomnilo narodnoosvobodilnega boja na Primorskem, kar bi bilo zelo primerno in za tako priložnost skoraj nujno. Omembe je tu

tudi vredna izdaja prvega dela Bevkove biografije, ki jo je pripravila koprška »Lipa«, sestavil pa knjižničar novogoriške študijske knjižnice Marjan Breclj. Knjižica ima seveda predvsem kulturno in literarnozgodovinsko vrednost. Ob koncu pa je še omeniti brošuro, ki jo je aero klub v Novi Gorici izdal v spomin na Edvarda Rusjana, prvega jugoslovanskega letavca. Publikacija, ki je izšla ob odkritju Rusjanu v čast postavljenega spomenika v Novi Gorici, govori o življenju in podvigih tega slavnega goriškega rojaka.

Branko Marušič

Metod Mikuž: Druga svetovna vojna; kratek oris. Kozmos — Ljubljana, MK, 1961.

Pred kratkim je izšla kot prva knjiga novo ustanovljene zbirke Kozmos pri Mladinski knjižnici Mikuževa Druga svetovna vojna. Glavni namen knjige je »podati le kratek pregled tistega, kar je naša generacija doživljala in spremljala z večjo ali manjšo aktivnostjo in prizadetostjo« ter popularizirati polpreteklo dobo zlasti med mladino. Ta namen je knjiga vsekakor dosegla. Avtor je delo napisal v sebi lastnem, jasnem in jedrnatem slogu brez nepotrebnih citatov in epitetov. Ker je delo poljudno, ne pa strogo znanstveno, pisec ne navaja raznih hipotez. Zaradi vsega tega knjigo lahko in prijetno bere tudi nezgodovinar. Na drugi strani pa bo dobrodošla tudi vsem študentom, saj je prvo tako delo v slovenščini, pač že zato, ker je zelo informativna.

V prvem poglavju podaja Mikuž zelo sumarno, pa vendar vse najvažnejše politično dogajanje v svetu med obema vojnama, zlasti v Evropi. Vojna sama je opisana kronološko in s poudarkom na evropskih bojiščih. Zraven so seveda omenjene vse važnejše prelomnice na afriškem in pacifiškem območju. Poleg dogodkov na bojiščih so opisane tudi glavne zavezniške konference: od casablanske do jaltske. Odporniška gibanja niso omenjena, niti naše ne, ker to ni bil avtorjev namen, čeprav bi bila komparacija zanimiva in potrebna. Na koncu je dodan še kronološki pregled Avgusta Pirnata ter dva barvna zemljevida Poldeta Horvata. Kot priloga so dodane še fotografije, ki poživljajo knjigo, čeprav niso vse najbolj posrečeno izbrane.

Franc Rozman

Jože Dular: Metlika skozi stoletja. Izdalo Belokranjsko muzejsko društvo v Metliki, 1961.

Solidno opremljena knjižica ima namen, da nam na 131 straneh približa, oziroma da nas seznanja s koščkom slovenske zemlje v Beli krajini.

Kot že naslov pove, naj bi nas delo vodilo skozi zgodovino tega starega mesta. Seveda avtor pri tem ni imel kakih večjih znanstvenih ambicij, pač pa je morda prav s pričujočo zasnovo delo doseglo svoj namen: približati bralcu mesto z ožjo okolico.

Knjiga je razdeljena na 6 poglavij s številnimi fotografijami in risbami.

V prvem poglavju, Metlika skozi stoletja, nas avtor nekoliko hitro popelje od prazgodovinskih časov do današnjih dni. Polovico strani tega poglavja obsega čas do druge svetovne vojne — žal so se vrinile vanj posamezne napake —, druga polovica pa vojno in povojno dobo. Na koncu poglavja je naštet nekaj virov in lite-

ature za zgodovino Metlike. Sledi poglavje Gospodarstvo v Metliki, v katerem najdemo podatke o najvažnejših industrijskih in obrtnih podjetjih v mestu ter o kmetijski dejavnosti. Poglavje: Kulturni prispevek Metlike nam pove, da je Metlika stopila v kulturni krog s protestantizmom. Našteti so najvažnejši in najbolj zaslužni kulturni delavci na področju šolstva, književnosti, likovne in glasbene umetnosti, kakor tudi drugih vej kulture in znanosti. Deset let Belokranjskega muzeja je poglavje, v katerem sledimo prizadevanju Bele krajine (že od 1910), da si pridobi svoj muzej. Vendar se je Muzejskemu društvu, ki je bilo osnovano l. 1949, posrečilo odpreti prve muzejske zbirke šele l. 1951. Da je društvo stopilo na pravo pot, vidimo po objavljenih podatkih o delu Belokranjskega muzeja. Pomembno poglavje je nedvomno tudi Vodnik po Metliki in okolici, kjer nas avtor vodi po mestu ter izven njega korak za korakom in nas precej izčrpno opozarja na vse, kar bi nas utegnilo zanimati kot turiste.

Za zaključek je na dveh straneh dodano poglavje Kje je kaj v Metliki, pripomoček za hitro informiranje.

Knjižica, ki je izšla v počastitev desetletnice Belokranjskega muzeja, je gotovo dosegla svoj namen.

Lojze Tratnik

Skopo, 24. julija 1960. Izdal krajevni odbor Zveze borcev Skopo ob odkritju spomenika padlim borcem NOV in žrtvam fašističnega nasilja.

Med kraje (teh je vedno več po Sloveniji), ki so ob priliki odkritja spomenika padlim borcem in žrtvam fašizma izdali posebne publikacije s krajšimi pregledi o narodnoosvobodilnem boju njihovega okoliša, se je sedaj uvrstila s svojo skromno knjižico tudi kraška vas Skopo pri Dutovljah. Izdaja te knjižice je imela bolj simboličen pomen in manj težnjo k temu, da poda razvoj dogodkov v vasi v času 1941—1945. Sicer skromen a toliko pomembnejši je prispevek o razmerah pod fašizmom ter o podtalni borbi proti njemu med slovenskim ljudstvom na Krasu. O tem se je do sedaj pisalo bolj malo; zato nam je vsak tak članek

dobrodošel. Publikacijo zaključujejo življenjepisi in fotografije padlih vaščanov.

Branko Marušič

Loški razgledi VIII. — 1961. Izdaja Muzejsko društvo v Skofji Loki.

Dvajsetletnici vstaje so posvečeni prvi štirje prispevki, drugi se lotevajo tém s področja gospodarske zgodovine, slavistike, geografije, zoologije itd. Za zgodovinarja so predvsem važni tile članki: Dr. Pavle Blaznik, Trgovske zveze Škofje Loke z Reko v luči notarske knjige Antona de Renno de Mutina (1436—1461); Doroteja Gorišek, Usnjarska obrt v Skofji Loki — seveda pa tudi prvi štirje članki. Umetnostnozgodovinsko podobo loškega ozemlja spopolnjujejo dr. E. Cevc, I. Sedej, A. Pavlovec itd., B. Berčič ilustrira pisatelja I. Tavčarja kot srednješolca, F. Jesenovec obdeluje škofjeloško narečje. Ta letnik Loških razgledov zaključujejo zanimiva poročila in zapiski.

Jože Sorn

Celjski zbornik 1961. Celje 1961. Izdal Svet za kulturo okraja Celje.

Več kot 530 strani obsegajoči zbornik objavlja rezultate arheoloških izkopavanj, prave »zgodovinske« članke od srednjega veka do vključno narodnoosvobodilnega boja, razprave o termalnih zdraviliščih, etnografske in umetnostnozgodovinske prispevke itd. Iz tega sledi, da ni Celjski zbornik izključno zgodovinska knjiga, pač pa zbornik razprav, ki zadevajo celjski okraj, in obsegajo vse dobe in vsa področja javne dejavnosti. Treba je priznati, da so vsi prispevki zanimivi in strokovno napisani; zato imajo vsi veliko vrednost.

Jože Sorn

Dostavek! Članku dr. Melitte Pivec-Steletove z naslovom »Vodnik leta 1834 o Sloveniji« (Kronika IX., 1961, 3. zvezek) dodaj na strani 190 sledeče: v drugi koloni, vrstica 6, med besedama Ptuj in Rimske Toplice — Rann (windisch: Wresce); v vrstici 16 vstavi za besedama »na potovanjih« v oklepaju: C. v. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, 48. zv., str. 52—57, ima precej obširno biografijo Fr. Tschischke, vendar te točke ne omenja.

Na-rodni Ma-gazin

Ljubljana, Pred pošto

ob 15-letnici obstoja

Z namenom, da se uspešno socializira splošna trgovina, je Zvezni gospodarski svet v Beogradu ustanovil državno trgovinsko podjetje »Narodni magazin« že pred 16 leti. Iz tega upravnega centra so se razvile podružnične poslovalnice v važnejših kulturnih in industrijskih središčih nove Jugoslavije in tudi Slovenije, ki so spadale pod filialno direkcijo v Ljubljani. Z ustanovitvijo 7 prodajaln v Mariboru, Celju, Trbovljah, Novem mestu in Ptujju je nastalo trgovsko omrežje, ki je uspešno opravljalo in služilo osnovnemu namenu gospodarskega sveta.

Trgovska podjetja »Narodni magazin«, v okrajšavi NA-MA, so začela poslovati pri nas že v marcu 1946. Takoj je bilo mogoče ugotoviti, da so take veleblagovnice potrebne. Zakaj poslovanje po sistemu takih veletrgovin, ki naj bi bile regulator cen v drobni prodaji in bi obenem zavrle špekulacije podtalnega barantanja, je bilo v korist ljudstva. V ustanovljenih podjetjih lahko nabavi vsak potrošnik vse potrebščine najenostavnejšega pa tudi najbolj kompliciranega izvora. Pri prodaji velja načelo, da mora biti vsako blago dobro in kvalitetno tudi pri nizkih cenah. Le tako je mogel najti NA-MA veliko število odjemalcev. Promet je iz leta v leto rasel. V skrbi za potrošnika je podjetje ustanovilo tudi šivalnice za prirojanje konfekcije moških in ženskih oblek. Kupec je nabavil v isti trgovini blago po izbiri in ga dal tam po okusu prikrojiti. V kratkem času je prevzel po meri izgotovljeno obleko. Spričo take ugodnosti je privabila konfekcija NA-ME vedno večje število potrošnikov in si ustvarila zavirljiv sloves med izbirčnimi kupci.

Vse te ugodnosti in okolnosti so privabile tudi zahtevne potrošnike v krog odjemalcev. Obseg krojaške delavnice je zaradi velikega povpraševanja in naročil prerasel v taki meri, da je bila ustanovljena samostojna obrtna delavnica, ki opravlja naročila za potrebe matičnega podjetja NA-MA.

S socialnimi načeli trgovine za vsakogar praznuje NA-MA že 15-letnico obstoja. Vsak potrošnik se rad ustavi pred okusno aranžiranimi izložbami. Med številnimi predmeti lahko izbira

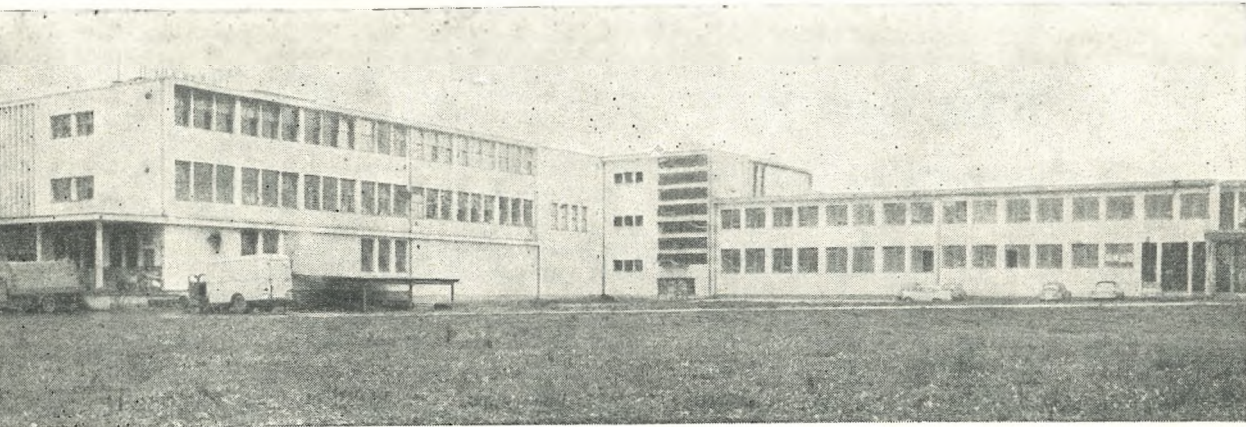
in primerne cene ga vabijo k obisku in nakupu v obsežnih lokalih, v katerih mu postreže prijazen in ustrežljiv član številnega kolektiva. Kjer koli se ustaviš, slišiš vljudna vprašanja in odgovore uslužbencev, ki želijo in skrbijo za to, da vsak obiskovalec zadovoljen zapusti trgovino.

Obseg poslovanja narašča in sedanja površina kmalu ne bo krila potreb. Že nepretrgan val kupcev zahteva razširitev prostorov v toliki meri, da se omogočijo modernizacija prodaje, povečanje asortimenta in tudi nekatera higijenska izboljšanja.

Vsem tem zahtevam pa bo zadoščeno, ko si bo podjetje vzgojilo nov trgovski naraščaj. Vodstvo NA-MA je usposobilo že zavidajoče število naraščajnikov, ki poznajo obširno organizacijo do nadržnosti. Le taki uslužbenci so pravi graditelji grosističnih in detajlnih trgovin. Poleg tega izobražuje podjetje svoj kolektiv v tečajih za razne tuje jezike, tako da morejo postreči tudi tujcu. Ne smemo pozabiti, da skrbi vodstvo tudi za telesno okrepitev svojega kadra. V lastnih počitniških domovih na morju in planinah preživljajo uslužbenci in njihovi družinski člani svoj oddih. Pri taki skrbi podjetju ni težko, da se kolektiv z razumevanjem in požrtvovalnostjo udejstvuje pri raznih domovinskih akcijah. Mnoga vidna odlikovanja dokazujejo splošen političen in narodni zanos osebja.

Tudi za bodoče dni bo moralo trgovsko podjetje prevzeti velike in odgovorne naloge. Razvoj NA-MA bo potekal v smislu univerzalne trgovine, t. j., da bo založen z vsemi vrstami potrošnega blaga v specialnih oddelkih. Kupec bo mogel nabaviti vse potrebščine razen živil. Prav zato je treba sedanje trgovske prostore načrtno razširiti, tako da bo narasla površina za 7000 m². Kolektiv je že sprejel zadeven sklep, da se sedanja trgovska hiša primerno adaptira.

Načrtna pridobitev prostora bo izboljšala poslovanje. Skrb za kvalitetno blago vseh vrst, kulturna postrežba in ustrezne cene bodo dvignile potrošnikovo zadovoljstvo in s tem tudi napredek univerzalne trgovine.

Mesna industrija **emona**

Zalog - Ljubljana

Po osvoboditvi je doživela tudi živinorejska proizvodnja naših družbenih posestev korenito spremembo, in sicer s tem, da so jo usmerili v specializirano proizvodnjo velikih količin blaga iste vrste. Tako se namreč najbolj izkoristijo vse zmožljivosti kmetijskih površin in živalskih čred. Za doseg tega cilja so potrebna sodobna znanstvena spoznanja in dobri stroji. Osredotočenje v pridobivanju mesa v manjšem številu velikih obratov nudi tudi neprimerno boljše higienske pogoje, kot pa majhna in razdrobljena obrtna proizvodnja. Zlasti izkoriščanje vzporednih proizvodov pri klanju (kri, ščetine, kože itd.) je popolnejše in znatno bolj gospodarno.

Posledica teh činiteljev, ki smo jih omenili le na kratko, je pospešena razrast današnje klavne industrije, tako v vsej državi kot tudi v naši republici. Tu prednjači podjetje *Mesna industrija »EMONA« v Zalogu pri Ljubljani.*

Svoj obrat je postavila »EMONA« na ozemlje med Savo in železniško progo Ljubljana—Zidani most. Začeli so ga zidati pred sedmimi leti po načrtih firme »Srbija-projekt« iz Beograda in pod pokroviteljstvom Glavne zadrúžne zveze Slovenije.

Mesna industrija »EMONA« v Zalogu je v polnem pogonu že dve leti. Po enoletnem poskusnem obratovanju je prevzel tovarno v upravljanje kolektiv dne 1. maja 1961. Ta je izvolil iz svoje srede delavski svet in upravni odbor; oba sta kmalu vpeljala ekonomske enote oziroma plačevanje po učinku.

Letno je zakola za bruto 10.000 ton mesa in raznih mesnih izdelkov. Dnevno se kolje 100 do 200 goved ter 300—600 prašičev in telet. Z ureditvijo sodobnih klimatičnih naprav v EMONI, edinih te vrste v Jugoslaviji, je postala proizvodnja trajnih mesnih izdelkov: zimske salame, pršuta itd., ki so jih doslej proizvajali le pozimi, neodvisna od letnega časa. Zlasti važno

je dejstvo, da je mesna industrija sposobna prevzemati vse tržne presežke razmeroma kakovostnih prašičev iz Slovenije. Ravno ti presežki so navedli podjetje na misel o povečanju in novi gradnji skladišč in hladilnic. S tem se bo povečala zmožljivost za približno 30%. Načrti o povečanju so že v pripravi. Če omenimo še to, da je odtekala do sedaj dokajšnja količina presežka v mesno industrijo drugih naših republik, dobimo dober pregled o zelo pomembnem napredku in pomenu gospodarjenja z mesom v Sloveniji.

Po lastni zamisli je podjetje zgradilo ribogojnico, ki jo vzdržuje z raznimi mesnimi odpadki. V letošnjem letu bo poslala »EMONA« na tržišče že 5000 kg svežih rib, ko pa se bo v naslednjem letu podjetje povečalo, celó že 15.000 kilogramov.

Glavno proizvodno blago »EMONE« so: sveže meso, suhomesnati proizvodi, poltrajne in trajne konzerve ter bekon. Ta zahteva specialno obdelavo in je po mnenju zunanjih strokovnjakov najboljše izdelan prav v tej industriji. Izvažajo ga v Veliko Britanijo, dalje Italijo, Avstrijo in Nemčijo. V Veliko Britanijo se izvažajo tudi polkonzerve in konzerve.

Mesna industrija »EMONA« zalaga trg s pomočjo svojega lastnega prodajnega omrežja v Ljubljani, Domžalah in Kopru. Vseh poslovalnic, vključno tiste v ljubljanskih arkadah, je skupaj 65.

Prva želja kolektiva »EMONA« je vsekakor ta, da s svojimi izdelki čimbolj ustreže kupčevemu okusu. Ker se pregledujejo proizvodi Mesne industrije »EMONE« že v teku izdelave v njenih laboratorijih, v poslovalnicah pa po vseh sanitarno higienskih normah, so njeni izdelki zanesljivo kakovostni in vedno sveži. Tako ni bojazni, da ne bi mogla Mesna industrija »EMONA« zadovoljiti potreb in okusa potrošnikov po najrazličnejših vrstah mesa in konserv.

Splošno gradbeno podjetje Grosuplje

Podjetje je obhajalo v letu 1961 že petnajstletnico svojega obstoja. Začelo je pravzaprav iz nič, saj ob ustanovitvi leta 1946 ni dobilo drugega kot nekaj desetlin lopat in krampov. Sedaj se prišteva med srednje velika splošna gradbena podjetja in je zmožno graditi tudi zahtevnejše gradbene objekte.

V prvih letih obstoja podjetje ni imelo možnosti hitrejšega razvoja, ker so se forsirala le večja republiška gradbena podjetja. Podjetje je pravzaprav zaživelu šele z uvedbo organov delavskega samoupravljanja. Zavest kolektiva, da je v podjetju sam gospodar, ga je vzpodbujala k nenehnemu zavzemanju vseh sil za še večji napredek in razvoj podjetja.

Organizacijsko je podjetje razdeljeno na štiri sektorje, centralne obrate in upravo podjetja. Trije sektorji so v Ljubljani, četrti pa je na Grosupljem, kjer so tudi centralni obrati in uprava podjetja. Razen tega ima podjetje tudi svoja gradbišča v Črnomlju, na Mirni in Vrhniki. Od pomladi letošnjega leta je v podjetju formiranih devet ekonomskih enot. Dosežen presežek, ugotovljen na osnovi obračuna po ekonomskih enotah, se delavcem izplačuje mesečno in se giblje v znesku od 15 do 30% plače.

V zadnjih letih, predvsem pa od leta 1959 je SGP Grosuplje vlagalo znatna sredstva v lastne investicije. Nabavilo si je sodobno mehanizacijo in opremo, ki je znatno pripomogla k dviganju produktivnosti.

Leta 1958 je imelo podjetje realizacijo 509 milijonov din. Že v letu 1959 se je realizacija podjetja povečala na 847 milijonov dinarjev, a leta 1960 je bila že 1.561 milijonov dinarjev.

Za leto 1961 je predvideno, da bo znašala realizacija podjetja ca. 2 milijardi dinarjev.

Če te številke primerjamo z vrednostjo opravljenih del, ki odpadejo na enega delavca in znašajo za

leto 1958	1,249.000 din
leto 1959	1,700.000 din
leto 1960	2,444.000 din,

se iz naslednjih podatkov jasno vidi velik porast storilnosti na enega zaposlenega, kar je treba pripisati deloma boljši organizaciji, deloma večji mehanizaciji podjetja.

Pomembnejši objekti, ki jih gradbeno podjetje letos izvaja, so: gradnja stanovanjskih

Stanovanjski objekt v Valvasorjevi ulici

Dom na Polzevem

Palača družbenih organizacij v Ljubljani

Stanovanjski objekt v Smoletovi ulici v Ljubljani

Severno magistratno dvorišče z očiščenimi in obnovljenimi oboki

Severno magistratno dvorišče, vhodni del, z rekonstruiranimi oboki in fasadami

blokov v Ljubljani na Bičevju, v Tobačni in Ruski ulici, ki jih investira Zavod za stanovanjsko izgradnjo OLO Ljubljana, gradnja stanovanjskega bloka združenih investitorjev podjetij »Intertrans«, »Tegrad« in »Instalacija«, dograditev stavbe družbenih organizacij v Komenskega ulici, dalje gradnja stanovanjskega bloka za Izvršni svet LRS in stanovanjska bloka za Ljubljanske mlekarne. Na Rudniku gradi podjetje osemletko, zdravstveni dom in 20-stanovanjsko stolpnico. Na Titovi cesti gradi podjetje poslovno zgradbo za banko Bežigrad. Poleg navedenih gradenj v Ljubljani je podjetje opravilo več rušitvenih del v zelo kratkem roku, adaptira Opero, Magistrat, fasado Pošte Ljubljana I. ter ima v delu več drugih večjih in manjših popravil na različnih krajih Ljubljane. V Črnomlju je podjetje zgradilo poslovno stavbo za pošto in razne gospodarske objekte za rudnik Kanižarico in podjetje »Belsad«. Na Vrhniki je podjetje zgradilo v zelo kratkem roku, 11 mesecev, poslovno stavbo za OZSZ in lekarno, gradi dom JLA in tri stanovanjske bloke.

Sektor III, ki ima sedež na Grosupljem, gradi več objektov in to kmetijske objekte v Boštanju, Turjaku, Grosuplju, Stični, Šentvidu pri Stični in na Selu pri Radohovi vasi. Dalje gradi visoko jaškasto peč za žganje apna v Dobropolju, železniško postajo v Dobropolju in Grosuplju ter stanovanjske bloke za Kmetijsko gospodarstvo Grosuplje ter stolpnico in samski dom za potrebe podjetja. Poleg navedenega gradi na Grosupljem še poslovno stavbo OZSZ in banko ter gostišče pri Taborski jami.

Prav tako podjetje zadnja leta vlaga znatna sredstva v lastne komunalne naprave. V Ljubljani je že grajen samski dom za 120 samskih delavcev in 8 družinskih stanovanj. Na Grosupljem se gradi samski dom s 100 ležišči in primernimi prostori za kuhinjo, jedilnico in klubskim prostorom. V Ljubljani pa je v gradnji še samski dom za 240 ležišč, ki bo sodobno urejen. Za gradnjo družinskih stanovanj sta pri podjetju ustanovljeni dve stanovanjski zadrugi, v Ljubljani pod imenom »Gradbinci«, na Grosupljem pa zadruga »Naša sreča«. Zadruga »Gradbinci« je že zgradila 12-stanovanjski blok, medtem ko je na Grosupljem v gradnji več stanovanjskih objektov.

Kljub precejšnjim vlaganjem sredstev v stanovanjsko izgradnjo stanovanjski problem še vedno ni rešen ter ima podjetje še veliko potrebo po družinskih stanovanjih.

Izredno krčenje investicijskih kreditov je tudi SGP Grosuplje občutno prizadelo. Trenutno ima podjetje veliko dela, vendar so vsi objekti v IV. in V. fazi gradnje. Za prihodnje leto ima podjetje veliko premalo sklenjenih pogodb za nova dela. Znatna škoda nastaja že sedaj zaradi tega, ker podjetje nima v celoti zaposlene gradbene mehanizacije, opreme in zalog lesa.

tops

pisalni stroji

»Tops«, naziv tovarne pisalnih strojev — Ljubljana in obenem naziv standardnih, portabel in majhnih potovalnih pisalnih strojev, je na svetovnem tržišču pojem za dobro kvaliteto.

Tovarna »Tops« je zrasla v povojnih letih iz nujnih potreb, ki jih je narekoval dvig kulturnega in življenjskega standarda. Leta 1947 se je ustanovil pri nekdanji direkciji za industrijo LRS zadevni projektantski oddelek. Leta 1948 pa je v sklopu tovarne »ROG« pričel obratovati oddelek za pisalne stroje. Leta 1952 ta oddelek svoje prostore v proizvodni hali v Savljah 18a, ob kateri zgradi upravno poslopje. V njem je sedaj tudi montažna hala. S tem in pa z nabavo sodobnih proizvodnih strojev je bila dana možnost za serijsko proizvodnjo s kontinuiranim proizvodnim procesom; tako je zrasla tovarna pisalnih strojev »Tops«, Ljubljana.

Prvi proizvod, standardni pisalni stroj »Emona«, se neprestano izboljšuje, dokler v letu 1961 zaradi generalne rekonstrukcije ne spremeni tudi imena v »tops S-3«, ki ga bomo letos že poslali na tržišče. Poleg možnosti za uporabo kratkega in dolgega voza ima tudi že decimalni tabulator kakor tudi regulator jakosti udarcev. Tudi »Sava«, portabel pisalni stroj, se je v vseh teh letih stalno izboljševal in ga danes dobimo na tržišču pod imenom »tops P-2«. Ima regulator jakosti udarcev in je eden od redkih portabel pisalnih strojev, ki prenese največjo brzino pisanja. Je tudi verni spremljevalec naših novinarjev; pod imenom pisalni stroj »tops P-2« je prejadral vseh pet kontinentov.

V letu 1960 je tovarna »Tops« dala na tržišče mali potovalni pisalni strojček »tops M-1«, prav posebno priročen za individualno delo tako doma kot na potovanjih. Zaradi lične zunanosti je takoj našel koristnike, saj je zaradi nizke cene vsakomur dosegljiv, tako da ga danes že lahko smatramo za predmet široke potrošnje. Posebno naša visokošolska mladina je hitro spoznala, da ji je ta pisalni strojček odlično pripomoček pri njenem študiju. Zato je tovarna »Tops« v zvezi tudi z mladinsko organizacijo. preko prodajnih ustanov pa je dala možnost za čim lažjo nabavo glede odplačevanja.

Danes se v naši državi skoraj v vsakem večjem kraju prirejajo administrativni tečaji in ustanavljajo administrativne šole, ki jih oskrbuje tovarna »Tops« s pisalnimi stroji. Če pomislimo na to, da je v naši državi danes ogromno število administrativnih oddelkov v ustanovah in podjetjih, moramo priznati tovarni »Tops« z njenimi proizvodi na tem področju odločilno vlogo, saj si brez njenih proizvodov današnje pisarne ne moremo zamisliti. Zato je tovarna organizirala po vsej državi omrežje servisnih postaj, v katerih so strokovnjaki, ki so si v tovarni sami izpopolnili svoje strokovno znanje.

Poleg pisalnih strojev izdeluje tovarna »Tops« tudi znane razmnoževalne aparate »tops-GESETNER« in pa naprave za seštevanje »tops-Suma«, prav posebno priročne za manjša podjetja pri izdelavi vsakodnevnih obračunov ter pri seštevanju pri raznih kalkulacijah.

Leta 1960 je bilo že na svetovnem daktilografskem tekmovanju na Dunaju kakor tudi leta 1961 v Wiesbadenu, kjer je naša državna prvakinja Majda Kušar med 171 najboljšimi tekmovalci iz vsega sveta v tako imenovanem perfektnem pisanju dosegla 9. mesto, dokazano, da standardni pisalni stroj »tops S-3«, ki ga

Mali potovalni pisalni stroj »tops M-1«

Portabel pisalni stroj »tops P-2«

izdeluje tovarna »Tops«, prav nič ne zaostaja v kvaliteti za svetovno priznanimi izdelki. To ni samo velik osebni uspeh Majde Kušarjeve, temveč tudi uspeh naše domače proizvodnje pisalnih strojev. Da je tu žela uspeh naša tako rekoč še nova tovarna pisalnih strojev s svojimi proizvodi, predvsem pa da je ta uspeh prikazan v tekmovanju v perfektnem pisanju, je dokaz, da nič ne zaostaja za vodečo svetovno proizvodnjo, temveč ji sledi popolnoma v koraku.

Standardni pisalni stroj »tops S-3« z decimalnim tabulatorjem

Marmorne bloke (Drenov grič, Lesno brdo), marmorne plošče vseh vrst, izdelke iz marmora, zdrob za terazzo tlake in obloge v več barvah, raznovrstne terazzo plošče, azbestne in venecianske plošče, izdelke iz betona in umetnega kamna ter montažo vseh svojih izdelkov nudi naročnikom

industrija naravnega in umetnega kamna

MINERAL

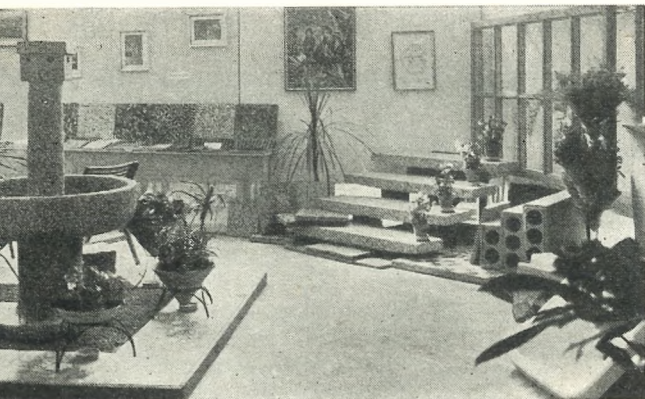
LJUBLJANA - MOSTE

INDUSTRIJSKA CESTA

Podjetje se je razvilo pred vojno iz trgovine z gradbenim materialom še leta 1930. V letu 1936 pa je tvrdka »Alpeko« povečala svojo dejavnost v prodaji s proizvodnjo terazzo plošč in izdelkov iz betona ter umetnega kamna. Sedež in obratni prostori podjetja so bili do leta 1953 na vogalu Titove in Vilharjeve ceste v Ljubljani (sedanje Gospodarsko razstavišče). V letu 1954 pa so bili zgrajeni novi objekti na sedanji lokaciji, na katero so se premostili stroji in naprave iz prejšnje tovarne. Zgradil se je tudi objekt za predelavo marmora, za kar so se nabavili tudi za to potrebni stroji.

Podjetje tako neprestano napreduje in ob večletni enaki zaposlitvi delavstva povečuje svoj letni promet povprečno za 40 milijonov dinarjev. Ker ima velike možnosti za prodajo svojih izdelkov na domačem in tujem trgu, predvsem v pogledu marmora, in so mu odobrenečasne olajšave pri plačevanju prispevkov iz dohodka, bo lahko realiziralo nameravano rekonstrukcijo in povečalo obseg proizvodnje. V teku je razširitev eksploatacije marmora v kamnolomu Drenov grič, začetek izkoriščanja marmorja v Lesnem brdu in zamenjava oziroma dopolnilo strojev za predelavo marmora in izdelavo terazzo plošč. Naročeni so novi najmodernejši stroji za izdelavo terazzo plošč z veliko kapaciteto (preko 100.000 m² letno v eni izmeni), na katerih bo možno najrentabilneje izdelovati vse vrste kvalitetnih terazzo plošč. Zaloge črnega marmora v Drenovem griču in rdečkastega marmorja v Lesnem brdu so neizčrpne za nekaj stoletij ob največji možni eksploataciji. Dosedanja proizvodnja navedenih marmorov le delno krije potrebe v državi. Zelo iskana marmora, predvsem glede na barvo, poznajo že v mnogih tujih državah, tako da ni problem, izvažati vse razpoložljive količine po zelo ugodnih cenah.

Glede na nakazane potrebe po naših izdelkih bo treba nadaljevati z rekonstrukcijo in povečanjem obsega proizvodnje.

Tekstilna tovarna

Motvoz in platno

Grosuplje

Tovarno vrvi na Grosupljem je zgradil nekdanji kranjski vrvar Anton SINKOVEC. Do leta 1923 je bila njegova last, kasneje pa je postala last delniške družbe. Ob koncu leta 1926 je podjetje finančno propadlo in ga je bivša Kreditna banka hotela likvidirati.

Da bi se izognil veliki izgubi pri likvidaciji, je likvidator nastavljal osebo, ki je ponovno začela s proizvodnjo. Pokazalo se je, da povzroča to ponovno obratovanje manj izgub kot pa vzdrževanje zgradb in opreme v likvidacijskem postopku. Tako je tovarna ob koncu leta 1927 že zopet polno obratovala. K prejšnji vrvarni so se dozidali še novi objekti, v katerih se je tovarna preusmerila v predilnico in tkalnico lanenih in konopljenih izdelkov. Tovarna se je kljub nakupu večine starih strojev razvila v precej močan industrijski obrat, saj je v letu 1939 imela zaposlenih že 486 delavcev.

Vojna vihra pa je tovarno popolnoma uničila. Ze takoj v začetku okupacije se je v kolektivu organizirala močna skupina ljudi, ki so delali za Osvobodilno fronto in v sami tovarni izdelovali razne stvari, ki so šle naravnost v gozdove.

Po kapitulaciji Italije je tovarno zasedla NOV in vsa proizvodnja je tekla za potrebe narodne vojske. Po umiku ob vdoru Nemcev pa je bila tovarna po nalogu Glavnega štaba do tal požgana in so bile s tem uničene tako zgradbe kot stroji. Sam kolektiv je bil razen 8 delavcev ves na strani OF, kar dokazujejo tudi njegove žrtve. Saj je padlo v partizanih ali umrlo v internacijah in zaporih 54 članov kolektiva, kar je ob takratnem številu delavstva predstavljalo 11%. Med člani kolektiva, ki so padli, je tudi narodni heroj Jože Kadunc.

Z osvoboditvijo je nastopil tudi čas, ko se je tovarna lahko obnovila in te obnove so se lotili sami delavci, ki so se spet zbrali in začeli v tovarni obnavljati požgane stroje in graditi porušene zgradbe. Prvotno je bilo mišljeno, da bi se obrat kot tekstilna tovarna sploh likvidiral, vendar je ravno na iniciativo samih delavcev začela teči proizvodnja istih proizvodov, kot jih je izdelovala pred vojno, seveda vse v manjšem obsegu.

Leta 1948 se je podjetje združilo s tovarno »Induplati«, Jarše, in ostalo 3 leta kot njen obrat. V letu 1954 je podjetje začelo z delom na rekonstrukciji tovarne in je že leta 1955 bil izdelan elaborat za obnovo starih in iztrošenih strojev. Odobritev zaprosenega kredita v znesku 302.000.000 din se je zavlekla vse do leta 1959. Kredit je bil tedaj odobren na bazi samofinanciranja za dobo 5 let. Podjetje je rekonstrukcijo predilnice dokončalo. Potrebna pa je sedaj še rekonstrukcija drugih obratov, predvsem tkalnice in oplenitilnice. Zaradi rekonstrukcije, ki se je zakasnila, in zaradi delovanja novih ekonomskih instrumentov je podjetje prišlo v položaj, da se mu je celotna investicija, ki je bila predvidena na 302.000.000 dinarjev, danes podražila na 400.000.000 din z istim odplačilnim rokom, kar je podjetju povzročilo težave v odplačevanju nastalih obveznosti.

V šumi propagandnega gradiva in podobnih podjetij, ki s fanfarami spremljajo na trg različna tržna »odkritja«, naj bi bile besede o

tovarni barv

Color

v Medvodah

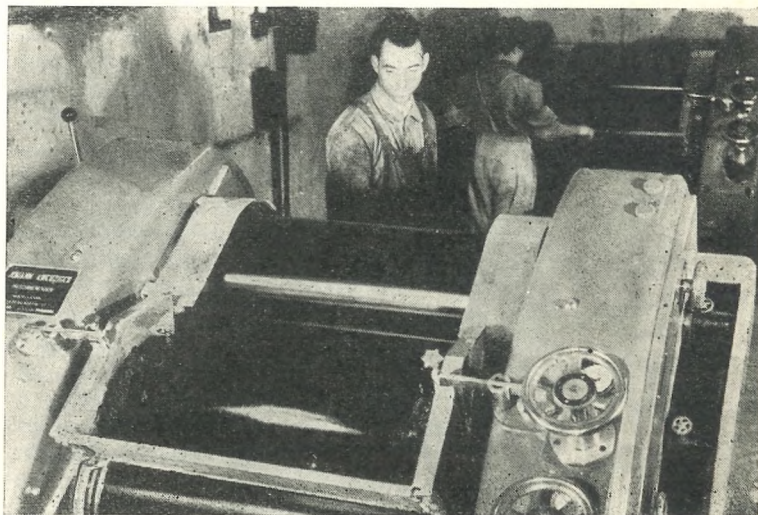
daleč od pompoznega plakaterstva in poceni hvale.

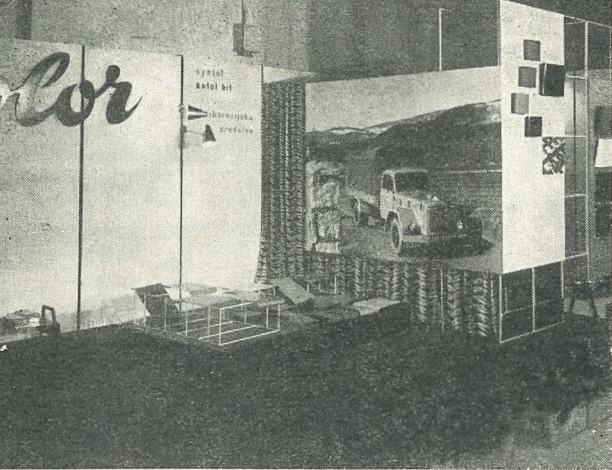
Pred dvema letoma je tovarna objavila spominski almanah o 125-letnici razvojne poti barvarstva na Slovenskem, s čimer je pravzaprav zabeležila historiat lastnega obstoja. To je bilo pred dvema letoma in vse, kar je bilo takrat zapisanega o tedanjih dneh, že ni več res. Dogodki so se za industrijsko izgradnjo, za razvojne pogoje proizvodnih kombinatov razvijali, lahko rečemo, s filmsko naglico. Podoba tega, na pragu Gorenjske snujočega kolektiva, se je v razsežnem rekonstrukcijskem načrtu spreminjala iz meseca v mesec, pa čeprav so včasih imperativne zahteve in sproti naraščajoče potrebe težile dni, da so menili, da minevajo leta. Elaborati, akumulacija sredstev, posamični načrti, ki so čakali na zadnji žig, smodnišnici podobno obilje nujnosti, ki so kričale po neodložljivem ukrepanju, pa naj bi pri tem mislili zgolj na tehnično-investicijske ali po drugi strani na raziskovalno-ekonomsko-komercialne probleme so karakteristika razvojnih težav. Je to obdobje neprestane aktivne operative, nepopuščajočega impulsa, nezadržanega prilagajanja spreminjajočim se pogojem notranjih nujnosti ter hkrati procesu splošnega razvoja.

Nemara je za včasih malce težko doumljive uspehe, bolje rečeno, za vztrajno in vzdržljivo napredovanje, videti razloge prav v tem harmoničnem zorenju gospodarstvenosti, ekonomskega posluha za tržne probleme, delavsko upravljavne samoiniciative, kar v skupnem imenovalcu pomeni visoko stopnjo politične zavesti, brez katere si je težko predstavljati uspešen socialističen proizvodni kolektiv.

Pod vsem tem bi v knjigovodstveno-komercialnem narečju lahko razumeli »ažuriranje« skupa problemov čisto tehnološko-komercialne narave in pa družbeno-gospodarskih silnic, ki gibljejo naš čas. Kemična industrija, nemara njena še prav posebno specifična zvrst, barvna industrija, ostaja slej ko prej podobna bohotni mladi rasti, v kateri razvojna desetletja ne pomenijo mnogo in je na izjemna odkritja čakati kot v zdravstveni terapiji na zmagovalce novotvorb, levkemije itd. Tudi v tem svetu so znanstvenikove mize vedno obložene. Tudi tu ima opraviti z »virusi« in »mikrobi« svoje vrste: z vodo, zrakom, soncem, soljo, kislinami, lužninami, udarci, pritiski, žarčenjem in še in še... Večno hlipanje za odpornostjo, za vzdržljivostjo, elastičnostjo, za lepoto in trajanjem. Nemara imajo ti zadnji mimo moralno-človeškega še težje stališče. Medicinci so starostno dobo premaknili malce v hrib, najhujšim vplivom izpostavljeni zaščitni premazi podvodnih bark pa umirajo že dolga desetletja po letu dni... Ni važno, kje na svetu so jih zmleli, zmečali in stenili, z našim ali angleškim imenom ne dočakajo otroške starosti. In vendar je tudi tu »Color« v prvih vrstah. Najboljše, kar je moč danes ostvariti, kar pomeni zaščito in varnost, meljejo medvoški trovaljni stroji.

Ne zaostati za prvimi na svetu, je geslo »Colorjevih« strokovnjakov. Tu je pot do resnice in nemara ključ do uspeha. V vsem je moč uspeti. Zato so problemi na dnevnem redu. Rešujejo vse. Najrazličnejši specialni pogoji, ki so filter izvoznega uveljavljanja, najrazličnejši standardi, s katerimi operirajo svetovna tržišča, ne smejo za hip biti neizračunljiva neznanca. Dvojno ceno dobi ta resnica, če vemo, da je proizvodnja z realizacijo investicijskega programa za razsežne milje prehitela laboratorijsko-instrumentalne kapacitete in da je osnovni uspeh do včeraj počival na intuiciji, če lahko rečemo, na vsakokratni pravilni barvni diagnozi. Obrobno uresničevanje investicij-

skega programa v zadnjem času rahlja tudi laboratorijski gordijski voz, sproščajo se zadnje vrvi in že moremo spregovoriti o industrijskem orjaku, o analitični raziskovalni proizvodni harmoniji, ko del velike odgovornosti prevzemajo specialna, sodobna, instrumentalna merila in kontrole.

Zapisek o tehničnih zaključkih bi lahko trgovsko popestrili z etiketami nekaj sto najrazličnejših proizvodov, vendar za to so ceniki iz barvne karte, važno je le ime kolektiva, ki postaja pojem za kakovost, napredek in solidnost. Če bi se namreč lotili znanstvenih žičnic, ki po najrazličnejših vzpetinah vodijo k poliestrskim, epoksidnim, vinyl-butiralnim, siliconskim in vrsti drugih umetno-smolnih ciljev, bi bilo mogoče tudi o »Colorju« napisati knjige, to pa ni bil naš namen.

Med tehnološkimi, raziskovalnimi in proizvodno-tehničnimi stvarmi na eni strani in pa komercialno-gospodarstvenimi problemi na drugi strani lahko govorimo o investicijski operativi, ki je večidel oprta na lastna dinarska sredstva, na finančno samoudeležbo. Blizu 300 milijonov investicij beleži rekonstrukcija v svoji prvi zaključni etapi, ko se odpirajo vrata nove nitro proizvodnje na »Rakovniku« in novih skladišč, medtem ko razvojna pot, ki kani premostiti železniško progo in vsebinsko grupirati proizvodne oddelke, računa s približno pol milijarde vrednosti. S težo strojnega parka se je tako »Color« prebil na čelo ustvarjalcev premaznih materialov ter si s kakovostjo zacementiral sloves, ki ne zaostaja za renomejem tujih proizvodno-trgovskih hiš.

Nedvomno, da je osnovno noto umnega gospodarjenja razbirati v organizirani komercialni službi, ki z brezmejno prilagodljivostjo potrebam industrije rešuje perečo tematiko sodobne barvne prakse. Vrsti novih proizvodnih procesov v avto-industriji, lesni industriji, kemični industriji, pomorstvu itd., je prilagoditi tudi barvno zaščito, zdetajlirano na vrsto razvojnih faz in sistemov. Zato tu ni moč govoriti o šablonah, o standardizaciji, o tipizaciji posameznih proizvodov, tudi ne tam, kjer bi določene, ustaljene tržne razmere to dovoljevale. Razmeroma visok odstotek uvoznih materialov namreč zelo pogosto zahteva spreminjanje pro-

izvodnih normativov znotraj grupe proizvodov, predpostavljajoč pri tem vsakokratno nespremenjeno kakovost. Zato velja, da je prav v tej stroki govoriti o živih proizvodih, ki v obliki finalnega produkta še vedno in nemara še bolj nadaljujejo notranje vezan kemičen proces, z različnimi kemikalijami tempirano na določeno uporabnostno dobo, obstojnost in vrednost. Komercialnim prijemom gre v takih pogojih vsklajevati finančno-devizne možnosti s proizvodno-tehničnimi pogoji, gre za popolno sinhronizacijo najrazličnejših motivov, ki vzgibavajo različne službe znotraj enega samega proizvodnega kolektiva.

Finančna krivulja je slej ko prej edini zunanjerazbiralni znak rentabilnosti in gospodarstvenosti podjetja. Povojna leta so iz nekaj milijonske startne osnove lani zabeležila blizu 3,5 milijarde bruto prometa s 7284 tonami gotovih proizvodov, ne računajoč medfazne proizvodnje s polizdelki. Leto 1962 se v planu prebija v znesek preko 4,6 milijarde s celotno količinsko proizvodnjo preko 11.000 ton. Nemajhen argument predstavlja izvoz, saj gre pri izvozu harv in lakov za blago, s katerimi je zunanji trg več kot nasičen in to z blagom, s katerim že desetletja dominirajo veliki zahodni dobavitelji od Angležev in Amerikancev do Holandcev, Nemcev in Avstrijcev. Ne gre tolikanj za kvalitetni boj kot za konkurenčnost. S pomanjkanjem določenega dela bazične industrije za industrijo premaznih sredstev je težko vzdržati včasih naravnost dumping pogoje na posameznih trgih. Vendar se je »Colorju« tudi tu posrečilo izkrcati na kopno in si ustvarili dovolj trdna mostišča, predvsem zaradi kvalitete in na račun izjemne skrbi za kakovostno in estetsko embalažo. V nekaj sto tisočih dolarjih direktnega in nekaj milijonih dolarjih participiranega indirektnega izvoza je moč govoriti o določenem komercialnem potencialu, ki »Color« dostojno reprezentira doma in na tujem.

Kolikor bi še napisali o »Colorju«, o njegovih gospodarskih uspehih, o ekonomskih enotah in njenih svetih, o očitnih kontrastih med včerajšnjim in današnjim, bi ne povedali vsega. Včasih v eni sami besedi, v enem samem stavku poveš več kot v dolgi razpravi. Zato naj bi zaključili s priložnostno izjavo nekega tujega dobavitelja, ki se letno oglašča v tovarni:

»Menili smo, da so na mestu bivšega »Colorja« postavili novo tovarno, pa nas je svetlobni napis opozoril, da gre le-tu za nov, povečan, moderniziran »Color«... Neverjetno ste napredovali.«

Ob takih prilikah se »Colorjevi« ljudje šele prav zavedo, da se je res mnogo spremenilo in da medvoške »oljarice« z nekaj stroji opremljenega »Colorja«, »Colorja« z blatnim dvoriščem, brez betonskega cestišča, brez orjaških »slončkov«, brez svetlih in modernih upravnih prostorov in laboratorija že davno, davno ni več.

Tovarna celuloze in papirja Vevče-Medvode

Papirni kombinat Vevče-Medvode obsega obrat za proizvodnjo celuloze in pinotana v Medvodah ter obrat za proizvodnjo grafičnih in pisalnih papirjev v Vevčah, vključno z manjšo hidrocentralo Fužine.

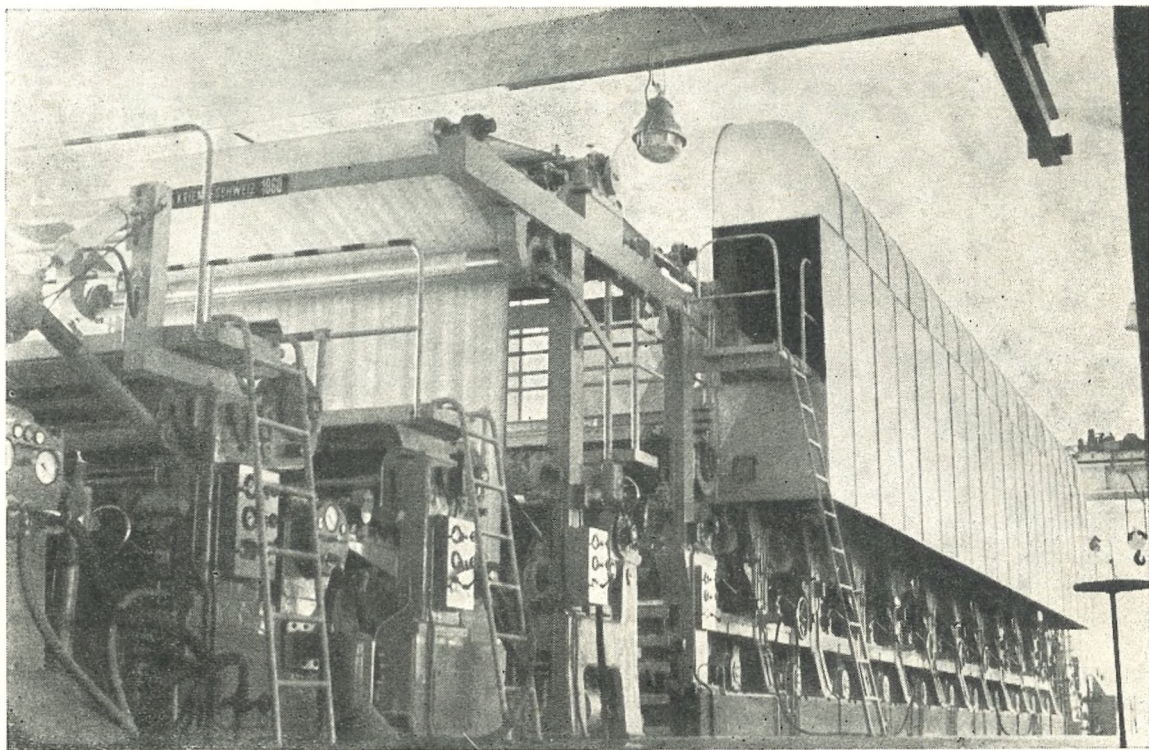
Ustanovitev podjetja sega v leto 1842 in sodi tako tovarna med najstarejše industrijske obrate v Sloveniji, hkrati pa velja kot prvi obrat za strojno izdelavo papirja v naši državi.

Sama ustanovitev podjetja sega v obdobje, ko se je začel krhati Metternichov fevdalni režim v Avstriji. Fidelis Terpinc, trgovec z kmetijskimi pridelki, tipični predstavnik porajajoče se slovenske buržoazije, je tedaj združil kapital štirih družabnikov in ustanovil podjetje »C. kr. privilegirana mehanična tovarna olja, papirja in barvnega lesa«. Družba je takoj pričela z izgradnjo papirnice v Vevčah. Prvi papir je bil izdelan 24. junija 1843. Papirnica je takrat obratovala z enim Bryan-Donkinovim strojem s 7 holandskimi mlini. Obrat je v začetku zaposloval 70 delavcev in je bil za tiste čase izredno mehaniziran. Izumitelj Donkin je namreč šele okoli leta 1835 izpopolnil papirni stroj do take mere, da se v bistvu sistem delovanja stroja ni menjal do današnjih dni. Nova papirnica kot edini tak obrat tedanje južne Avstrije se je hitro uveljavila in prinašala že v začetku velike dobičke. Zaradi tega se je obrat v naslednjih letih širil z vso naglico. Leta 1850 so na levem bregu Ljubljane postavili še en papirni stroj, nabavili tri Jonvalove turbine, enajst holandskih mlinov, hidravlične stiskalnice in gladilni stroj za strojno glajenje papirja. V letih 1860-70 je družba nakupila še nova zemljišča ob levem bregu Save v Verjah in Medvodah ter dokupila že obstoječo manjšo papirnico v Goričanah. Na dokupljenem svetu so postavili obrate za proizvodnjo lesovine, s čimer je družba praktično utemeljila papirni kombinat Vevče-Medvode.

Podjetje se je uvrstilo med najpomembnejše industrijske obrate cesarske Avstrije. Avstrijski bančni kapital je ljubosumno gledal na ta razvoj in je končno dosegel odkup tovarne. Nastala je nova firma »Leykam-Josefsthal A. G. für Papier u. Druck Industrie Graz«. Terpinc

je z družabniki stopil v upravni svet nove delniške družbe, katere glavni delničar je bila Dunajska bančna družba. Vevški obrat se je še naprej širil, saj je deloval v ugodnih pogojih domala ves čas do prve svetovne vojne. Po razpadu Avstrije se je dunajski kapital še dolgo upiral prepustitvi ljubljanskih obratov domačim kapitalistom. Do formalne zamenjave firme je prišlo šele na podlagi sklepa ministrstva SHS o postopku z imovino pripadnikov sovražnih držav. Podjetje dobilo ime »Združeni papirnice Vevče-Goričane-Medvode d. d. Ljubljana«. Veledeleščar je ostala še naprej Dunajska bančna družba, katere podružnica v Jugoslaviji si je nadelala zvoneče ime »Opšte jugoslovensko bankarsko društvo«. Le-to je z Ljubljansko kreditno banko tekmovalo za oblast nad podjetjem tja do začetka druge svetovne vojne, praktično pa je ves ta čas tuji kapital usmerjal nazore predstavnikov domače buržoazije, ki so bili skoraj korporativno udeleženi v pobiranju dobička donosnega podjetja. Ves čas med obema vojnama je podjetje lepo uspevalo in je proizvodnja narasla na 13.000 ton papirja letno.

Tudi delavstvo je v obeh obratih doživljalo razvojne faze. V začetku delavci niso imeli pojma o delavskih gibanjih po svetu, nasproti lastniku so bili v položaju služinčadi. Združevati so se začeli šele ob koncu preteklega stoletja pod vplivom delovanja socialnodemokratske stranke. Prva delavska organizacija je bila ustanovljena 17. maja 1899 in se je imenovala Socialdemokratsko društvo papirniških delavcev. Ob obletnici društva je bila organizirana prva stavka. V začetku delavci praktično niso imeli nobenih pravic, nagrado od podjetja je dobil le, kdor je utegnil dočakati 60 let neprekinjenega dela. S celo vrsto stavk so si polagoma pridobili nekaj pravic. Po dolgotrajni borbi s tremi zaporednimi stavkami so leta 1928 dosegli sklenitev prve kolektivne pogodbe. Druga pa je bila sklenjena po 88 dneh stavke v letu 1938. Med obema vojnama so delovale v obeh obratih različne delavske stranke in zveze. Leta 1933 je bila ustanovljena Splošna delavska strokovna zveza, ki sta jo vodila Jože Mazovec in Jože Perčič. Ta organizacija je skupno z JSZ združevala večino delavstva, imela pa je tudi znaten vpliv v okoliških vaseh. Partijska celica je bila ustanovljena leta 1935, njeni prvi člani so bili poleg Mazovca in Per-

Novi papirni stroj v obratu Vevče

čiča še Jože Berčič, Viktor Vodnik in Franc Kocjančič. Preko obeh delavskih zvez je celica povezala delavstvo in ga usmerjala v načelno borbo proti kapitalizmu. Po razsulu stare Jugoslavije so se delavci takoj opredelili za Oslobojilno fronto. Ves čas NOB so z velikimi količinami materiala podpirali partizansko vojsko, nekaj delavcev je šlo v partizane že v prvih dneh odpora, v naslednjih letih 1942 in 1943 pa čedalje več. V letih ljudske revolucije je dalo življenje 42 delavcev v partizanih, 13 kot talci in 25 v internaciji.

Med okupacijo je podjetje ob popolni kolaboraciji vodstva in pod zaščito okupatorja nemoteno obratovalo, proizvodnjo so motile le sabotažne akcije delavcev in napadi partizanske vojske. Zaradi tega je bila takoj po osvoboditvi zaplenjena v korist splošne ljudske imovine.

V obdobju obnove sta obrata vsako leto presegala planske naloge. Dne 17. septembra 1950 so delavci prevzeli upravljanje tovarne. Medtem ko so v obdobju obnove dvignili proizvodnjo na starih strojih za 2.000 ton, so v 10 letih samoupravljanja povečali proizvodnjo še za nadaljnjih 5.000 ton ter za 8.000 ton z novim papirnim strojem. Podobne proizvodne rezultate so dosegali tudi v obratu Medvođe. Oba obrata sta namreč v zadnjih 10 letih delovala kot samostojni podjetji in sta se ponovno združila pred kratkim, tj. 1. I. 1962. Poslovna samostojnost pa obeh kolektivov ni motila pri najtesnejšem sodelovanju na vseh področjih

dela. Združitve je prišla po zrelem preudarku organov samoupravljanja. Delavska sveta sta s sodelovanjem vsega kolektiva ugotovila, da je neobhodno nujno modernizirati obrate in pri tem ne bi bilo gospodarno, če kolektiva ne poskrbita za skladno dopolnjevanje strojnega parka, ker je le na tak način zagotovljen napredek za daljšo dobo v korist obeh obratov in družbe. Samostojnost samoupravnih organov pa sta kolektiva ob sklepu o združitvi zagotovila z razširitvijo samoupravnih pravic ekonomskih enot ter izvolitvijo obratnih delavskih svetov, ki bodo v vsakem obratu posebej samostojno razpolagali s sredstvi, pridobljenimi z uspešnim delom obrata. Prav tako sta se kolektiva ob združitvi dogovorila, da se bo novi kombinat specializiral v skladu s tradicionalno strokovnostjo v proizvodnji visoko zahtevnih vrst papirja. S 5-letnim razvojnim načrtom sta si kolektiva zastavila nalogo, kako prebroditi težave zastarelosti. Predvideni so ukrepi za zbiranje finančnih sredstev in pa tudi iskanje notranjih rezerv z izboljšanjem organizacije dela in poslovanja.

Razvojna pot podjetja z značilnimi obdobji v menjavi lastništva proizvodjalnih sredstev daje zrcalno podobo globokih političnih sprememb v naši družbi v preteklosti. Gospodarski uspehi in pa razvoj samoupravljanja, potem ko je podjetje postalo družbena lastnina, pa predstavljajo praktičen dokaz dosedanjega napredka in perspektive socialistične ureditve naše družbe.

GRUDA EXPORT-IMPORT

LJUBLJANA, Titova 19 - Jugoslavija

telegram: Gruda Ljubljana
telefon: 23-061, 20-547, 22-184
P O B 243, tekoči račun 600-31-121
telex 03-117

N u d i :

Klavno in plemensko živino
vseh vrst in pasem:
govedo, konje, prašiče, drobnico itd.

Živalske proizvode, meso
in mesne izdelke,
kone in mlečne izdelke

Živilsko krmo, oljne tropine,
pešne tropine, rezance, žitne
odpadke, divji kostanj, želod itd.

Perutnino, jajca, divjačina

Za podrobne informacije se obrnite osebno
na naslov ali telefonično: 23-061 ali 20-547

Tovarna dekorativnih tkanin

LJUBLJANA, Celovška 280

vam nudi po najugodnejših
pogojih:

blago za pohištvo
posteljna pregrinjala
zavese in frotirke
pliše za dekoracijo
pliše za oblačila

Obiščite našo prodajalno BALA
Ljubljana, Titova 3

TRIGLAV FILM

podjetje za snemanje filmov

LJUBLJANA

proizvaja celovečerne igrane,
dokumentarne in lutkovne filme
ter filme po naročilu

V lanskem letu je podjetje doseglo svoj kvantitativni in kvalitativni
vrhunec: proizvodnja 5 igranih filmov in 9 najvišjih priznanj v Puli

Razen tega se filmi Triglav filma
uspešno uveljavljajo tudi v inozemstvu

Prizor iz filma Ples v dežju, ki je po mnenju
večine filmskih kritikov
naiboljši film lanskega leta

**Fiat-Zastava
Renault
Alfa-Romeo**

AVTO-SERVIS

L J U B L J A N A
Dolenjska cesta 114
Telefon: 20-045, 21-033

opravlja vsa avtokleparska, avtomehanična, avtoličarska, avtotapetniška in avtoelektričarska dela, vključno generalno popravilo strojev | Za vsa zgoraj omenjena vozila imamo na zalogi vse rezervne dele, ki jih tudi prodajamo | Male usluge opravljamo na osebnih avtomobilih vseh znamk | Posebno se priporočamo turistom

Nudimo tudi svojo moderno pralnico, v kateri vam operemo in podmažemo vaš avto

Premažemo spodnje dele avtomobila proti rji | Obiščite nas in zadovoljni boste!

**Gostinska zbornica
za LR Slovenijo**

LJUBLJANA

Poštni predal 188
Telefon 30-877

Žiro račun 600-701/8-180

*Pomemben delež
h gospodarskemu dvigu mest
doprinaša tudi gostinstvo*

*S tem nudi domačmu
in tujemu turistu potrebno
okrepčilo in prenočišče kakor
tudi drugo razvedrilo;
omogoča mu prijetno bivanje,
obenem pa zagotavlja
najširšemu krogu del vnih
ljudi in turistov spoznavanje
krajevne zgodovine, njenih
lepot, zgodovinskih in kulturnih
znamenitosti ter proučevanje
njene gospodarskega razvoja*

Ljubljanske mlekarnе

vam nudijo v svojih
poslovalnicah
v LJUBLJANI,
na JESENICAH in BLEDU:

pasterizirano mleko
v steklenicah, smetano
v steklenicah jogurt,
prvovrstno surovo maslo,
vse vrste sira, jajca,
priznani mlečni sladoled
in brezalkoholne pijače

Večje količine naročajte
pri upravi
Ljubljanskih mlekarn,
L J U B L J A N A,
Tolstojeva cesta, telefon 30-097

TESNILKA

tovarna tesnil
in plastičnih mas
M E D V O D E

Obveščamo vse interesente,
da izdelujemo „Parolit“
tesnilne plošče v sedmih
kvalitetah za vse potrebe
naše industrije

S kvaliteto in ugodno ceno
smo osvojili domači
in inozemski trg tudi za
slojaste plastične mase
(izotext, izocar)

Posebej opozarjamo,
da so avtotesnila, katera
izdelujemo za vsa naša vozila,
atastirana in samo taka
zagotavljajo pravilno tesnjenje
in delo motorja

Pripo očamo se!

Blagovnica
TROMOSTOVJE

LJUBLJANA,
Wolfova ulica 1

specializirana trgovina
z oblačilno stroko

**Komunalna banka
600-11-70 Ljubljana**

ŠUBIČEVA 1

p. p. 534: telefon: hišna centrala 20-146, 21-786,
22-598, 23-315, 20-553, 23-C93

KB 600-11-707 podružnica za kmetijstvo Ljubljana, Šubičeva 1,
telefon 22-162

Podružnica KB 600-11-702 Ljubljana, Ulica Vide Pregarteve 8,
(prej na Šmartinski cesti), telefon 33-969

Ekspozitura KB 600-11-701 Ljubljana-Bežigrad, Parmova 41,
telefon 33-264

Ekspozitura KB 600-11-703 Ljubljana-Šiška, Celovška 99,
telefon 31-979

Ekspozitura KB 600-11-77 Vrhnika

Ekspozitura KB 600-11-72 Grosuplje

Ekspozitura KB 600-11-76 Rakek

Ekspozitura KB 600-11 Logatec

in s strokovno pomočjo

Trgovsko
podjetje

Pila

priporoča svojo veliko izbiro blaga po konkurenčnih cenah

LJUBLJANA

Trubarjeva 1

Telefon 22-773, 20-971

S sklepom delavskih svetov sta se podjetji KOTEKS, Ljubljana, Kidričeva 3 in TOBUS, import-export, Ljubljana, Miklošičeva 18, združili v novo podjetje

Koteks Tobus

import - export
Ljubljana

Podjetje posluje:

komercialna in splošna služba
na Miklošičevi cesti 18,
finančna služba v Kidričevi 3

Telefoni:

direktor 21-590

komercialna služba 32-211, 32-212

splošna služba 32-211, 32-212

finančna služba 23-081, 23-083

telex 03-118

Predmet poslovanja novega podjetja je:

trgovanje na debelo, import - export

surove kože, volna, krzna, kožni odpadki, odpadki od klanja, usnjeni odpadki, industrijske maščobe, mesna moka, vse vrste usnja, usnjeni izdelki, obutev, ščetine, dlake, osnovna in pomožna sredstva za usnjarsko in čevljarstvo predelovalno industrijo, gumirana žima, strojila-lubje, ježice, ruj

Vsem poslovnim prijateljem se zahvaljujemo za izkazano zaupanje in sodelovanje z željo, da še vnaprej utrjujemo naše medsebojno poslovanje

**LJUBLJANA
FUŽINE**

Telefon: 383-147, 383-148

Tovarna ščetkarskih in žimarskih izdelkov

IZDELUJE:

tapetniško žimo vseh kvalitet, vse vrste kvalitetnih ščetk iz žice in žime, posebne ščetke za kovinsko, tekstilno in drugo industrijo, standardne in druge čopiče (zidarske, pleskarske)

Izdeluje sortirano ščetino vseh vrst in dimenzij, predeluje vse vrste živalskih dlak in umetnih vlaken

Prevzema tudi večja naročila za izdelavo po posebni specifikaciji koristnika

Tovarna »ŽIMA« se je razvila iz male obrtne delavnice ter se je njena zmogljivost nasproti letu 1947 štirikrat povečala. Izboljšala se je kvaliteta izdelkov in povečala izbira artiklov

**kovinsko-predelovalna
industrija
embalaža, avtooprema
LJUBLJANA-MOSTE**

Telefon: 33-666
Zlro račun pri NB 600-14/1-1556
Brzjav: SATURNUS, Ljubljana

saturnus

proizvaja:

raznovrstno pločevinasto embalažo za prehranjevalno, kemično in farmacevtsko industrijo iz črne, bele in alu-pločevine; artikle široke potrošnje: kuhinjske škatle, pladnje, igrače, razpršivce itd.; dele za avtomobile in bicikle: žaromete vseh vrst in svetilke, zgoščevavke, avtoogledala, žaromete, zvonce in zgoščevavke za bicikle; elektrotplotne aparate: kaloriferje; litografirane plošče in eloksirane napisne ploščice